

Ал-Хоразмий номли Урганч давлат университети
Огаҳий номидаги жамғарма

Матёқуб Матниёзов
Абдулла Сотлиқов

Жаҳон тарихи ва маданиятида Хоразм

Бух. тар. ЛП
БИБЛИОТЕКА
71623

«ХОРАЗМ» нашриёти

Жалолиддин Мангубердиннинг 800,
Отаҳўй тазаллудининг 190
иниллигига бағишланади

Матқуб Матниёзов
Тарих фанлари номзоди,
профессор, Ўзбекистонда хизмат
кўрсатган халқ таълими ходими.

Абдулла Сотлиқов
Таърих фанлари номзоди,
доцент.

М. Матниёзов, А. Сотлиқов «Жаҳон
тарихи ва маданиятида Хоразм»
«Хоразм» нашриёти, 1999 й.

Ўзбекистон ақлаш тарихин
билишдан бошланади.
И. КАРИМОВ

СЎЗ БОШИ

Хива шаҳрининг 2500 йиллигига бағишланган тантаналар нафақат Хива шаҳри тарихини, балки бутун қадим Хоразм тарихини чуқур ва илмий асосда ўрганиш заруриятини тугдирди.

Она шаҳримизнинг юбилей муносабати билан Республика ва жаҳон миқёсида бир қанча илмий анжуманлар ўтказилди. Бу анжуманларнинг материаллари алоҳида китоб бўлиб чоп этилди. Бу ҳадислар тарихимизни чуқур ўрганишда қўйилган дастлабки қадам эди. 1997 йилда Ўрганч давлат университети олимлари томонидан икки жилдлик «Хоразм тарихи» китобининг чоп этилиши тарихий қадриятларимизни тиклашда қўйилган навбатдаги қадам бўлди.

Хоразм кун қиррали ва бой тарихга эга. Ҳали унинг ўрганилмаган саҳифалари кўп. Республика Президенти Ислам Абдуганиевич Каримов Хива шаҳрининг 2500 йиллигига бағишланган тантанали маросимида сўзлаган тарихий нутқида қатор илмий тарихий муаммоларни ўртага ташлади. Булар ичида Хоразмда биринчи бор ўзбек давлатчилигига асос солиниши, бу улканда дунёвий динлардан бири бўлмиш—зардуштийлик динини ва унинг муқаддас китоби «Авесто»нинг вужудга келиши, инсоният тарихида дастлабки академиялардан бири бўлмиш—Маъмун академиясининг ташкил топиши ва бошқа масалалардир. Бу илмий масалаларга Президентимиз кейинги чиқишларида, мақола ва рисоаларида ҳам такрор эътибор қаратдилар. Ўқимладан, 1998 йил 26 июль кунини бир гуруҳ тарихчи олимлар ва жамоатчилик вакиллари билан учрашувда, «Тарихий хотирасиз келажак йўқ» номли рисоласида, «Туркистон» газетаси мухбирининг саволларига берган жавобида, «Ўзбекистон ХХI асрга интишмоқда» деб номланган Республика Олий Мажлиси XIV сессиясида қилган маърузасида ва бошқа чиқишларида миллий тарихимизни ҳолисона манбалар асосида яратишнинг дотзарб илмий муаммоларига тарихчи олимлар диққатини жалб қилдилар.

Бу бежиз эмас. Ҳаққоний илмий тарихни билмай туриб

ўзлигини англаш, миллий қадриятларни тиклаш, маънавиятни юксалтириш ва пиёрат ҳалқимизни, келажак авлодни ватанпарварлик руҳида тарбиялаш мумкин эмас. Миллий тарих истиқлол мафкураси ва маънавиятимизни шакллантиришнинг, жамиятимиз истиқлолини белгилашнинг энг муҳим воситаларидан биридир.

Ўзбекистон Вазирлар Маҳкамаси томонидан 1999 йилда Хоразмшоҳ Жалолиддин таваллудининг 800 йиллиги ҳамда буюк аллома Огаҳийнинг 190 йиллигини кенг нишонлаш туғрисида қабул қилган қарорлари ўтмиш тарихимизга нақадар жиддий эътибор берилаётганининг яна бир далилидир.

Ушбу китоб Президентимиз олдинга сурган баъзи бир тарихий муаммоларни илмий жиҳатдан таҳлил қилиб, халқимизга бой тарихимиз ва миллий қадриятларимизни чуқурроқ англаб олишга ёрдам беришга бағишланган.

Хоразм Маъмун академияси раиси, академик.

А. САДУЛЛАЕВ,

1-БОБ. ХОРАЗМ ДИЕРИДА ЎЗБЕК ДАВЛАТЧИЛИГИГА АСОС СОЛИНИШИ.

1. Хоразм воҳасида илк давлатчилик ва Хоразм элатининг шаклланиши.

«Ўзбек давлатчилигининг тарихи,— дейди Президентимиз Н. Каримов,— Миср, Хитой, Ҳиндистон, Юнонистон, Эрон каби қадимий давлатлар тарихи билан бир қаторда туради».

Хива шаҳрининг 2500 йиллигига бағишланган тантанали маросимда (20 октябрь 1997 й) сўзлаган нутқида у «Ўзбек давлатчилигининг тамал тошлари бундан 2700 йил муқаддам айнан Хоразм воҳасида қўйилган», деб таъкидлаган эди.

Ҳақиқатан ҳам илк ўзбек давлатчилигига асос солинганлигига 2700—3000 йил бўлганлигини тарихий манбалар исботлаб турибди.

Миср ва Вавилонда илк қўлдорлик давлатлари мил. авв. IV минг йилликда, Хитойда мил. авв. II минг йиллик ўртала-рида, Хоразмда мил. авв. I минг йиллик бошларида, Юнонистонда мил. авв. VII асрда вужудга келган.

Хоразмда давлатчиликнинг шаклланиши ҳақида дастлабки ёзма маълумотларни биз зардуштийларнинг муқаддас китоби бўлмиш «Авесто» дан ва улуғ бобомиз Абу Райҳон Беруний-

нинг «Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар» номли бебаҳо асаридан топамиз. Хоразм давлатчилигининг шаклланиш жараёни узоқ йиллар давом этган. Унинг илдиэлари мил. авв. XII асрга бориб туташади. Абу Райҳон Берунийнинг хабар беришича, Сиёвушнинг ўғли Кайхусрав ва унинг авлодларини Хоразмга кўчиб келиши (Хоразмнинг колонизация қилиши) билан аста-секин бу ерда ягона подшўликка асос солиниш бошлаган. Маълумки Сиёвушлилар Хоразмга келишига қадар бу ерда Сак-массагет қабилалари иттифоқи (конфедерация) мавжуд бўлиб, унинг таркибига бир қанча қабилалар: атасийлар, дербиклар, ас-алонлар, саклар, хоразмийлар, қанглилар кирган. Бу иттифоққа кирган ҳар бир қabila ўз доҳийсига, подшўсига эга бўлган. Хоразм воҳасида истиқомат қилувчи сак-массагетлар иттифоқини Хоразмийлар бошқарган. Мана шу этник гуруҳлар Хоразм воҳаси ўзбек аҳолисининг қадимги илдиэларини ташкил қилган. Хоразм халқининг этногенезида асосан икки этник элемент — туркий ва форс-тожик элементлари қатнашган. Ал-Берунийнинг таъкидлашича туркий қабилалар Хоразмнинг энг қадимги этник гуруҳларидан бўлиб, Хоразм халқи ўша этнодан келиб чиққан. Шунинг учун ҳам улар қадимги туркий қабилаларни ўзининг аجدодлари деб ҳисоблайдилар. Сиёвуш бошичилигида келган форсийзабон қабилаларни эса юртининг биринчи истилочилари деб биладилар.

Хоразм воҳасида истиқомат қилган сак-массагет, дан, қангли ва бошқа қабилалар асосан ўтроқ ҳаёт кечирганлар. Аҳолининг аксарият қисми шаҳар ва қишлоқларда яшаган, савдосотиқ ҳўнармандчилик, деҳқончилик билан шугулланган. Воҳанинг чўл-қўм зонасида яшаган аҳоли эса ярим ўтроқ, ярим кўчманчи бўлиб, овчилик ва чорвачилик билан шугулланган.

Сак-массагет иттифоқига кирган қабилалар ватани «Хвай ризем» деб, яъни «қуёшли ўлка» (ҳвар қуёш, зем — ер, ўлка) номланган.

Массагетларнинг бирдан-бир сигинадиган худоси, Геродотнинг айтишича, — бу қуёшдир. Страбоннинг хабар беришича, ҳам массагетлар қуёшни ўзининг худоси деб ҳисоблаганлар.

Ҳақиқатдан ҳам, сак-массагет қабилаларида дунёнинг иккита ибтидоси, яъни қуёш ва сув ёки олов ва сув бўлиб, ердаги ҳаёт шуларга боғлиқдир.

«Авесто»нинг Яшт. 6. «Хуршед Яшт» (қуёш мадҳияси) деб аталган бандида тубандаги сатрларни ўқиймиз:

«Биз қуёшга сизгинамиз.

Қуёш абадий ёруғлик манбаи.

Қуёш чиқса, бутун олам ярқираб-яшнаб кетади.

Бутун борлиқ—ер, сувлар, ўрмонлар, одамлар, ҳайвонлар, ундан баҳра олади».

Шунинг учун бўлса керак Хоразмийлар ўз юртини Хвайразем—қуёшли ўлка деб атаганлар. Шу билан бир қаторда бу атама «Хоразмий» қабиласи номидан келиб чиққан деган тахминлар ҳам бор. Бунинг сабаби шундан иборатки, кўпинча мамлакат, ҳудуд ва жойларнинг қадимги номлари этник номлари билан, яъни уруғ, қабила, элат номлари билан боғлиқлиги бизга тарихдан маълум. Шу нуқтан назардан масалага ёндашсак «Хоразм» атамаси ҳам «Хоразмий» қабиласи номидан келиб чиққан бўлиши эҳтимолдан узоқ эмас.

Сиевуший 1р авлодининг Хоразмга кўчиб келиши тарихи қисқача шундай бўлган. Хоразмда мавжуд ривоятларга кўра турон билан Эрон оралигида чегара ҳудудида жойлашган катта ўрмондан Эрон қўшинлари адашган бир қизчани топиб олганлар. Қизча сарвиқомат ва ўта чиройли бўлган. Уни Эрон шоҳи Қайқавус олдиға олиб келганлар. Бир боқишдан шоҳ қизчаға ошиқ бўлиб қолган. Маълум вақт ўтгач, қизча ҳомиладор бўлиб, Сиевушни туққан ва шу замон, бола устидан нафот этган. Сиевуш ота тарбиясида қолган. У жуда келишган ва ҳушсурат йигит бўлиб етишади. Кейин шохнинг хотинларидан бири унга ошиқ бўлиб, йигитни ёмон йўлга солишға уринади. Натижа чиқмагач ўғай она Сиевушға тўхмат қила бошлаган. Сиевуш эса оналигининг фитнасида қочиб Туронға келган. Турон ҳукмдори Афросиёбнинг қизи Фарангизға уйланиб, Кингдиз шаҳрида истиқомат қилади. Бироқ душманлар қайнота билан кўёв ўртасидаги яқин муносабатни бузишға на уларни бир-бирига душман қилиб қўнишға муваффақ бўладилар. Қайнотаси унга қарши фитна уюштиради. Бундан хабар топган Сиевуш Хоразмға қочиб кетади. Лекин кўп вақт ўтмай қайнотаси юборган қотиллар томондан ўлдирилади.

Сиевушнинг ўғли Қайхусрав отасининг қотилларидан ўч олиш мақсадида Туронға қарши уруш бошлайди. Унинг саркардаларидан бири Ашқаш Хоразмни забт этади.

Қайхусрав отаси қотиллари Франхрасьян («Авесто»да, «Шохнома» да эса—Афросиёб) ва Кәрсаваздудан («Авесто»да, «Шохнома» да эса Герсивезд) уч олгач, Хоразмга келиб, ўз мустақил подшолигини тузишга киришади.

Диставвал, у Хоразм воҳасида қадимдан истиқомат қилиб келаётган Сак-массагетлар иттифоқига бирлашган туркий қабилаларни ўзига бўйсундириш учун кураш олиб борган. Кейинчалик Қайхусрав (у мил. авв. 1200 йилдан то 1140 йилгача ҳукмронлик қилган) ва унинг авлодлари Тажан ва Мурғоб ҳавзасида ва Туркман-Хуросон тоғлари этакларида истиқомат қилаётган арий ва Хоразмий қабилаларини Хоразм подшолиги атрофига бирлаштириш ҳамда бу ерда мустақил кудратли давлат барпо этиш учун кўп йиллар давомида кураш олиб борган.

Бу мақсадга эришишда Сиёвушийларга ўша даврда вужудга келган тарихий шароит ҳам анча қулай имкониятлар тугдирган. Мил. авв. II минг йилтиқнинг биринчи чораги давомида, дастлаб Шарқий Туркистонда истиқомат қилган, кейинчалик Марказий Осиёнинг жануби-ғарбий ҳудудларига келиб жойлашган, ўзларини «Арья» ёки «Арийлар» («Олийжаноб инсонлар», «аслзодалар») деб номлаган ҳинд-эрон қабилаларининг дастлабки бўлиниши (ажралиши) рўй берган. x

Эрон тиллари гуруҳига мансуб арийлар Эрон ва Ўрта Осиёнинг жанубий ҳудудларига ҳамда қисман Хоразм воҳасига келиб жойлашганлар. Ҳинд тиллари гуруҳига мансуб арийлар эса Ҳиндистон ярим ороитига бориб, жойлашганлар. Арийлар битан бир қаторда ўша даврда Мурғоб ва Герируд (Тажан) дарёлари ҳавзасида ҳамда Туркман-Хуросон тоғлари атрофида Герадот ва Гекатей Милетский «Хорасмий» деб атаган қabila ҳам истиқомат қилган. Бу қабилалар асосан сунъий сўгоришга асосланган деҳқончилик билан шуғулланганлар. «Авесто»да қайд қилинишича Қайхусрав ва унинг авлодлари ўша қабилаларни Хоразм подшолиги атрофига бирлаштиришга муваффақ бўлганлар.

Кейинчалик, мил. авв. V асрда ҳам эрон аҳамонийлари Хоразмни ўзига бўйсундиргач, ўз ҳукмронлигини мустахкамлаш мақсадида, қўли остидаги арий ва Хоразмий қабилаларини Хоразм воҳасга кўчириб, бу ерда деҳқончилик жамоаларни ташкил қилганлар.

Хоразм воҳасига кўчиб келган форсизабон қабилалар ер ва аҳоли билан қўшилиб аралашиб, ўз тили ва маданиятини ёрроқ сингдирганлар. Шунинг учун ҳам ҳалигача Хоразм тили лексикасида туркий сўзлар билан бир қаторда форс тожик сўзлари ҳам анча учрайди. Лекин антропологик нуқтанан булардан қараганда улар маҳаллий аҳоли «Генетикасини» тубдан ўзгартира олган эмаслар.

Мил. авв. II асрдан милоднинг I У асри мобайнида кўп миқдорда туркий қабилаларнинг Ўрта Осиёга, жумладан Хоразмга кўчиб келиши, бу ҳудудда Турк ҳоқонлигининг ўрнатилиши натижасида тил таркибида туркий сўзлар анча кўпайган. Бу жараён XII асргача давом қилади. Айниқса сўз жукийлар ҳукмронлиги даврида туркий тил Хоразмда тўла ҳукмрон бўлди.

Шундай қилиб, мил. авв. I минг йилликнинг биринчи чоракида, бронза (жез) даврининг охири ва илк темир даврида, узоқ давом этган тарихий ривожланиш жараёнида Хоразм воҳасида истиқомат қилган турли туркий ва форс тожик этник гуруҳларнинг қўшилиши, аралашishi, бир бирига симишиб кетиши натижасида ўзбек халқи аجدодларининг илқ умумий этник бирлиги сифатида дастлабки Хоразм элати шаклланади.

Сийёвущийтор худди мана шу элатга таяниб, Хоразм арофида талайгина ҳудудларни бирлаштиришга ҳамда илк Хоразм давлатчилигига асос солишга имувазффақ бўлганлар. Лекин ушбу даврда шаклланаётган давлатчилигини ҳақиқатом маънасида тўлақонли давлат деб бўлмас эди. Чунки ҳақиқатом давлат боп қаруви старлч даражада марказлашмаган, доимий ва катта қўшин бўлмаган, маъмурий аппарат шаклланмаган эди. Бу ҳол ҳукмрон доираларининг иқтисодий қудратининг ошишига ва уларнинг халқ устидан тўла ҳукмронлик ўрнатишга тўсқинлик қилар эди.

Кейинчалик жамиятда синфий табақаланиш руи бериб, эркин жамоатчилар билан бир қаторда қулдорлар ва завогонлар табақаси шаклланиб, улар ўртасида зиддият кучайди, меҳнаткаш табақани итволта ушлаб туриш ҳамда ватанин ташқи душманлар ҳуружидан ҳимоя қилиш учун қучти марказлашган давлат аппарати зарур бўлиб қолади.

Шундай марказлашган давлатни вужудга келтириш жараёни мил. авв. VIII асрга келиб ўз ниҳоясига етган.

Пирик қомусий олим Геродот, таниқли немис олими Марк-варт, америкалик шарқшунос олим Ричард Фрай, инглиз тарихчи олими В. Тарн ва машҳур рус археолог С. П. Толстойларнинг таъкидлашича ахмонийлар истилосига қадар Марказий Осиёда қудратли Хоразм давлати мавжуд бўлиб, унинг таркибига Сўғдиёна (Зарафшон ҳавзаси) ва Хуросон (Жанубий Туркманистон, Шимолий-Шарқий Эрон ва Ғарбий Афғонистон) кирган. Хоразмликлар бошқарган бу улкан ҳарбий-сийсий уюшма олимлар томонидан «Катта Хоразм» давлати деб аталган. Бу конфедерация Ассирия, Мидия, ва Эрон подшоҳларининг тажовузларига қарши тузилган ҳам бўлиши мумкин.

В. Маркварт, В. Бартольд, С. П. Толстой, Я. Г. Гумолов ва бошқа олимлар «Авесто»даги «Арианам Вайжа» айнан «Катта Хоразм» давлат уюшмаси ҳудудларининг ўзгинасидир, дейдилар.

Мил. авв. VIII—VII асрларда Ўрта Осиё халқлари, жумладан Хоразм халқи ҳам ўтроқ деҳқончилик маданиятига ўта бошлади, урбанизация тараққий топди, катта ирригация ишюотлари қурила бошланди. Хоразмдаги Черманёб, Ғозовот Гавхўра каби йирик каналлар фақат марказлашган давлат ёрдамда қурилиши мумкин бўлган. Ундан ташқари ўш даврга келиб давлат дини сифатида ягона зардуштийлик дини қабул қилинди ва мустаҳкамланди. Яна шунини қайд қилиб ўтиш жоизки, Амударёнинг қуйи оқими ҳавзасида шаклланган янги элат то XII асргача Хоразмий халқи номи билан аталиб келди.

XI асрдан бошлаб кўчмэнчи чорвидор турк-мўғул қабила тари Ўрта Осиёда истиқомат қилувчи Хоразмийларга савдогарлар сифатида қараб, уларни «Сарт» деб атаганлар Баъзи би мавжуд маълумотларга кўра «Сарт» номини фақат турклашган тожик-форс аҳолисига нисбатан ишлатишган. Ўрта асрларда «Сарт» сўзи билан тожик сўзи синоним сўзлар бўлган. «Сарт» атамаси шу ҳолда биринчи бор Алишер Навоий томонидан қўлланилган бўлиб, «форс-тожик» маъносини англатган.

Хоразмда эса Урганчдан Ҳазораспгача бўлган масофада истиқомат қилувчи аҳолининг талайгина қисми хоразмийларнинг турклашган авлодлари бўлиб, уларга нисбатан ҳам «Сарт» термини ишлатилган. Демак, «Сарт»—бу этнос бўлмасдан, балки лақаб бўлган, «Хоразмий» атамаси эса этнос номидир.

Академик Радловнинг ёзишича «Сарт» термини аслида санскритча «Сартхалаха» сўзидан келиб чиққан бўлиб, «Савдогар», «Карвон боши» деган маънони билдирган. Юсуф Хоразмий ва Маҳмуд Қашқарий асасларида («Қутадғу билик», «Девону тугатут турк») ҳам «Сарт» сўзи «Савдогар» маъносида тилга олинган.

XVI аср бошларида Дашти—қипчоқдан кетган Шайбонийлар Мовароуннахрни эгаллаб, бу ердаги ўтроқ аҳолини «Сарт» деб, ўзларини эса «Ўзбек» деб атаганлар.

Демак, «Сарт» атамаси даставвал савдогар ва карвонбонларга нисбатан қўлланилган, кейинчалик савдо-сотиқ ва ҳўнармандчилик билан шугулланувчиларни, ундан сўнг эса ўзбек ва тожикларни ва ниҳоят фақат шаҳар ва қишлоқда ўтроқ ҳолда яшовчи ўзбекларни англатган.

Хулоса қилиб шунни айтиш зарурки, одамлар Хоразм воҳидида қадимдан истиқомат қилиб келганлар. Тарихий ривожланиш жараёнида, асрлар давомида бу дийрга турли қabila ва этатлар кўлиб келишган, истилочилар ҳам маълум из қолдиришган. Улар маҳаллий ахлқ билан аралашиб, сингишиб ягона Хоразм халқининг шаклланишига ўз хиссаларини қўшганлар ва биргаликда дастлабки, Хоразм давлатини барпо қилганлар.

2. ХОРАЗМ ДАВЛАТИНИ БОШҚАРГАН СУЛОЛАЛАР

1) ХОРАЗМШОҲЛАР ШАЖАРАСИ.

Мил. авв. VIII асрда вужудга келган катта давлат биртумасини Сиёвушийлар сулоласидан бўлган шоҳлар бошқариб борганлар.

Қайхусравдан (мил. авв. 1200 й) то Офрийгача (милотий 305й) бўлган Хоразм шоҳлар ҳақида тўла ва аниқ маълумотлар йўқ. Бироқ, шу оралиғда массагетлар иттифоқига кирган қабилалар доҳийлар (подшоҳларни) ҳақида баъзи бир маълумотлар юнон тарихчилари ва географларининг асарларида учрайди. Масалан, мил. авв. 529 йилда Эрон шоҳи Кир Пнинг массагетлар иттифоқига қарши босқинчилик ҳужуми муносабати билан юнон тарихчиси Геродот (мил. авв. V аср) массагетлар маликаси, Тўмарис (Геродотда—Томирис—530—521 й. Ктесий—саклар подшоҳи (доҳийси) Аморг (мил. авв. 550-521) дербиклар доҳийси Амореи ва бошқаларни тилга оладилар.

Қайхусрав билан Офрийг оралиғида Хоразмшоҳ унвонига

саговор бўлган шоҳлардан бизга Қайхусрав (мил. авв. 1200-1140йй), саксафар (мил. авв. 519-517йй), Фарасмон (мил. авв. 329-328йй), Хусрав (мил. авв. 320.) номлари маълум, холос.

Тўла бўлмаган маълумотларга қараганда, Офриг (мил. 305 й) сулоласидан 22 та Хоразмшоҳ ҳукмронлик қилган: Офриг, Бугра, Шоҳассак, Аскажамук, Арсамук, Хомғарий, Шавуш, Сахр, Бузгор, Сабри, Азкажбор, Шавш фар, Сухтанг (Сахбанг), Сухар, Турксебоса, Абдулла, Матсур, Ироқ, Муҳаммад, Аҳмад, Абу Абдуллоҳ Муҳаммад.

Сиёвушийлар — офригийлар сулоласи Хоразмда мил. авв. 1200 йилдан милодий 995 йилгача ҳукмронлик қилган.

Араблар истилосидан кейин (712й) Хоразмда даплат ҳокимияти 2 қисмга бўлинади. Сиёвушийлар—Офригийлар сулоласидан бўлган шоҳ Кат шаҳрида, араблар ноиб эса, Гурганж шаҳрида давлатни бошқариб ўтирганлар.

995 йилда Гурганж водиси самонийлар ноиб Маъмун ибн Муҳаммад офригийлар сулоласининг сунгги шоҳи Абу Абдуллоҳни ўлдириб, Жанубий ва Шимотий Хоразмни бирлаштиради ва узини Хоразмда ҳокимини мутлоқ деб эълон қилади. Шу йилданоқ Хоразмда Сиёвушийлар—Офригийлар сулоласи тугатилиб, Маъмунийлар сулоласи ҳукмронлиги бошланади.

Маъмунийлар сулоласида 3 та шоҳ давлат ҳокимиятини бошқарган:

1. Маъмун Ибн Муҳаммад (995—997йй)
2. Али Ибн Маъмун (997—999 йй)
3. Маъмун Ибн Маъмун (999—1017 йй)

Маъмунийлар даврида Хоразм анча юксалди. Илм-фан, маданият гавнақ топди. Маъмун академияси ташкил қилинди. Бироқ бу маданий юксалиш узоқ давом этмади. 1017 йилда Хоразм Маҳмуд Газнавий томонидан забт этилди. Шу билан Маъмунийлар сулоласига чек қўйилди.

Маҳмуд Газнавий ўз саркардаларидан бири Олтинтошни Хоразмшоҳ лавозимига тикилади. Олтинтошлар сулоласидан ҳам 3 та Хоразмшоҳ ҳукмронлик қилган:

1. Хоразмшоҳ Олтинтош (1030—1032 йй)
2. Хоразмшоҳ Хорун Ибн Олтинтош (1032—1034 йй)
3. Хоразмшоҳ Имомил Ханди Ибн Олтинтош (1034—1038 йй).

Марказий Осиёда пайдо бўлган Салжук турклари билан Газнавийлар ўртасида низо чиқиб, 1040 йилда Дандонакан

шаҳри ёнида улар ўртасида қаттиқ жанглар бўлиб, Салжук турклари голиб чиқадилар. Улар Ғазнавийлар мулкини қўлга киритиб, Хоразмни ҳам ўзига қарам қилади.

Хоразм 1040 йилдан Салжук султонлари томонидан тўғилган ҳокимлар бошқарган. Ана шунда турк ҳокимларидан бири, янги Хоразмшоҳлар—Ануштегинлар сулоласига асос солган Ануштегин Гарчон (1077—1097) эди.

Бу сулоладан Хоразмшоҳлар унвонига эга бўлган 7 та шайхон ҳукмронлик қилган:

1. Қутб ад-Дин Муҳаммад (1097—1127 йй)
2. Ало ад-Дин Осиёз (1127—1156 йй)
3. Абул Фатҳ-эл Арслон (1156—1172 йй)
4. Султон шоҳ Муҳаммад (1172—1193 йй)
5. Ало ад-Дин Такал (1193—1200 йй)
6. Ало ад-Дин Муҳаммад (1200—1220 йй)
7. Жалолад-Дин Мангуберди (1220—1231 йй)

Хоразмшоҳлар—Ануштегинлар ҳукмронлиги даврида Хоразм янада гўллаб яшнab, унинг ҳудудлари кенгайиб, Шарқда буюк ва қудратли давлатга айланди.

1221 йилда Хоразм Чингизхон томонидан забт қилингандан кейин Хоразм узoқ вақт Олтин Ўрда ва Чигатой улуси ҳукмдорлари томонидан, кейинчалик эса темурийлар тузган буюк давлат таркибида идора қилинди.

Хоразмнинг мустақил фаолият кўрсата бошлаши XV аср бошларига тўғри келади. Бу даврга келиб Марказий Осиёда бир қанча хонликлар юзага келади.

2) Хива хонлари шажараси

Мавжуд маълумотларга кўра 1512 йилда Шайбонийхондан ажратиб чиққан ўзбекларнинг бир гуруҳи Элбарсхон бошчилигида Хоразмнинг Вахш шаҳрида мустақил хонлик ташкил қилганлар. Кейинчалик бу хонлик Хива хонлиги номини олган. Янги ташкил топган Хива хонлигининг пойтахти дастлаб Вахш, Кўҳна Урганч ва кейин Хива шаҳарлари бўлган.

1512—1538 йй. Хоразмда Ўзбеклар сулоласига асос солган Элбарсхон ҳукмронлик қилган.

1538—1556 йй. Авашишхон ҳукмронлиги.

1557—1558 йй. Дўстхон Бучгахон ўғли ҳукмронлиги. У биринчи бўлиб 1557 йилда Хива тахтига ўтирган ва Хивани хонлигининг пойтахти деб расмий равишда эълон қилган.

1558—1602 йй. Ҳожини Муҳаммадхон (Ҳожимхон) Оқтоғий ўгли хонлик қилган.

1603—1623 йй. Араб Муҳаммадхон Ҳожимхон ўгли ҳукмронлиги. Фарзандлари томонидан азоблаб ўлдирилган.

1623—1642 йй. Асфандиёрхон Араб Муҳаммад ўгли ҳукмронлиги.

1643—1663 йй. Абулғозий Баҳодирхон Араб Муҳаммад ўгли ҳукмронлиги.

1663—1684 йй. Анушахон Абулғозийхон ўгли ҳукмронлиги.

1684—1689 йй. Худадодхон Абулғозийхон ўгли ҳукмронлиги. Унинг иниси Арангхон томонидан ўлдирилган.

1689—1695 йй. Арангхон Анушахон ўгли ҳукмронлиги.

1695—1698 йй. Жўжихон ҳукмронлиги.

1698—1699 йй. Валихон ҳукмронлиги.

1599—1702 йй. Шонӣёзхон Жўжихон ўгли ҳукмронлиги.

1702—1703 йй. Шобатхон. Шонӣёзхон ўгли ҳукмронлиги.

1703—1705 йй. Сайяд Алихон ҳукмронлиги.

1706йй. Мусохон. Жўжихон ўгли тахтга ўтирган. Бир йилга етмасдан ўлдирилган.

1706—1713 йй. Елгорхон ҳукмронлиги.

1713—1726 йй. Шерғозихон ҳукмронлиги. У куллар томонидан тошбўрон этиб ўлдирилган.

1727 йй. Абулхайрхоннинг кичик укаси Сори айғирхон тахтга ўтирган ва шу кунгёқ отдан «йиқилиб» ўлган.

1727 йй. Абулхайрхоннинг яна бир иниси Баҳодирхон 6 ой хонлик қилган ва тахтни ташлаб қочган.

1727—1738 йй. Элбарсхон Шонӣёзхон ўгли ҳукмронлиги. Эрон шўҳи Нодиршўх томонидан қатл этилган.

1738—1739 йй. Абулхайрхоннинг иниси Нур Али Хива тахтига ўтирган. У ҳам эронийлар томонидан ўлдирилган.

1739—1745 йй. Абулғозий Соний (иккинчи) ҳукмронлиги. Қўзоқ бийлари томонидан ўлдирилган.

1745—1755 йй. Гойибхон Баҳодир ўгли ҳукмронлиги.

1755 йй. Абдулла исмти Қўрабий хон тахтга ўтирган ва эртаси кунгёқ ҳайдаб юборилган.

1755—1762 йй. Темир Гўсий Муҳаммад Рейим Султон ҳукмронлиги Сарой амалдорлари томонидан ўлдирилган.

1762—1764 йй. Худайод исмти Таввахон хонлик қилган.

1764—1768 йй. Шогўзихон Абулғозихон ўгли ҳукмронлиги.

1768—1770 йй. Абулғозий (III) Мухаммад Рейим Султон ҳукмронлиги.

1770—1771 йй. Нуралихон Горак султон ўгли ҳукмронлиги.

1772—773 йй. Жаҳонгирхон, Ғаибхон ўгли ҳукмронлиги. Тахтдан ҳайдаб юборилган.

1774 йй. Бўлакай хон, Нуралихон ўгли бир неча кун хонлик қилган ва сирли равишда «вафот» этган.

1774—1780 йй. Оқим хон, Одил султон ўгли хонлик даври.

1781 йй. Абдил Азиз, Ғойибхон ўгли. Бир ойгача стар-етмас тахтдан ағдарилган.

1781—1785 йй. Абдуллахон ҳукмронлиги, сарой амалдорлари томонидан қатл этилган.

1785 йй. Ортиқ Ғозий хон бир неча ҳафта хонлик қилган ва сўнгра ҳайдаб юборилган.

1786—1790 йй. Ёдгорбек хон (Қорақалпоқ тўраларидан) ҳукмронлиги.

1790 йй. Пулат Ғозий хон ҳам бир неча хонлик қилган ва сўнгра тахтдан ҳайдалган.

1791 йй. Абулфайзхон Ғойибхон ўгли тахтга ўтирган ва кўп ўтмай чечак касалидан вафот этган.

1791—1802 йй. Абулғозий (IV), Абдуллахон ўгли ҳукмронлиги.

1802—1805 йй. Абулғозий (V), Ёдгорхон ўгли ҳукмронлиги.

1805—1807 йй. Элтузархон, Аваз Иноқ ўгли (Қўнғирот ўзбеклари сулоласининг биринчи вакили), Дарёга гарқ бўлиб ўлган.

1807—1826 йй. Мухаммад Раҳимхон (I) ҳукмдорлиги.

1826—1843 йй. Оллоқулихон, Мухаммад Раҳимхон I ўгли ҳукмронлиги.

1843—1845 йй. Раҳимқулихон Оллоқулихон ўгли ҳукмронлиги.

1845—1855 йй. Мухаммад Аминхон, Оллоқулихон ўгли ҳукмронлиги. Туркман қабиалари билан Серахс шаҳари ёнида бўлган жангда ҳалок бўлади.

1855 йй. Абдуллахон, Қутлимурод Иноқ ўгли ҳам ярим йил хонлик қилмасдан туркманлар томонидан қатл этилган.

1855 йй. Қутлимуродхон, Ибодулла бей ўгли, ярим йил хонлик қилгач, ўз тоғаси Матниёз бей томонидан қатл этилган.

1855—1864 йй. Сайид Мухаммад, Раҳимхон ўгли ҳукмронлиги.

қирилган қалъанинг ташқи деворларида 9 та бурж истеҳком бўлиб, улар айлана шаклида қурилган қалъа девори остига келиб яширинган душманин шинакларидан ўққа тутишда қулай шароит яратган. Қалъа чул зонаси чизиқни бўйлаб қурилган бўлиб, чул-дашддан бўладиган ҳужумлардан ўзларини мудофаа қилиш имкониятини яратган.

Қўйқирилган қалъадан кўп миқдорда ашёвий ёдгорликлар топишган. Шулар ичида шохли бугининг сураги солинган муҳрлар, ҳосилдорлик маъбудаси Анахитанинг ҳайкалчалари, тошдан қилинган қиёфаси ҳозирги европанд хоразмликларга ўхшаш эркак кишининг боши, мусиқа чалаётган хотин ва эркакнинг ҳайкали, орабий имлосида Шарқий Эрон тиллари лаҳжасида битилган қадимги Хоразм ёзуви, қўлда ва кулолчилик чархида ишланган турли сапол идишлар, уларга битилган белгилар, деворларга чизилган нақшлар, қўш парракли скиф камони ўқининг учи ва бошқа илмий аҳамиятга эга бўлган ашёлар топилди. Бу топилмалар мил. авв. IУ асрда (331 й) эрон аҳмонийлари асоратидан қўтилган Хоразм давлатининг иқтисодий, сиёсий, маданий юксалиш босқичига кўчганидан дарак бериб турибди. Ўлкада бу давр экин майдонларининг кенгайиши ва суғориш тармоқларининг ривожланиши билан характерланади. Шу билан бир қаторда Хоразм ўзининг деярли минг йиллик тарихи давомида нафақат қўшни кучманчи қабилалар билан, балки Олд ва Ўрта Шарқ ҳамда Қора денгиз атрофларидаги давлатлар билан алоқада бўлган. Хуллас, археологик топилмалар ўша замонларда Хоразм моддий ва маънавий маданиятнинг юксак даражада бўлганлигидан далолат беради.

ТУПРОҚ ҚАЛЪА. Хоразм воҳасида тўртта қадимги қалъалар ўша ном билан аталади. Биринчиси, мил. авв. IV-III асрларга тааллуқли бўлиб, Шовот тумани ҳудудида, иккинчиси ҳам мил. авв. IУ—III асрларга мансуб бўлиб, Хива тумани ҳудудида, учинчиси, мил. авв. IУ—III асрлар билан белгиланиб, Янгиариқ туманида жойлашган, тўртинчиси милодий III асрда бунёд этилган бўлиб, Қорақалпоғистоннинг, Элликқалъа тумани ҳудудида жойлашган.

Биз бу ерда фақат Эллик қалъа туманидаги Тупроққалъа харобалари ҳақида сўз юритамиз. Бу қалъа тўрт бурчак шаклида бўлиб, у 17,5 га майдонни эгаллаб турибди. Қалъа икки қаторли пахса девор билан ўраб олинган. Девор тўрт бурчак

ди кунгиралар билан мустаҳкамланган. Қалъанинг Шимолий-Гарбий қисмида сарой жойлашган. Археологик қазилмалар ва янги тадқиқотлар асосан шу ерда олиб борилган. Шаҳар 8-10 маҳаллага бўлинганлиги аниқланди. Шаҳарнинг саройида бир қанча катта ва кичик уй хоналари топилди. Бу хоналарда топилган ашёларга қараб турлича ном берилди: «Подшоҳ зали», «Аскар зали», «Ғалаба зали», «Бугилар зали» ва бошқа. Тупроққалъадан тери ва ёғочга битилган 120 га яқин қадимги Хоразм тилида ёзилган ҳужжатлар топилди. Шаҳар милодий III аср охиригача Хоразмшоҳлар давлатининг пойтахти бўлган.

КАТ ҚАЛЪАСИ. Сиёвушийлар—Офригийлар сулоласининг сўнгги қароргоҳи Кат шаҳри бўлиб, у милодий 305 йилдан то 995 йилгача Хоразмшоҳлар пойтахти вазифасини бажарган. Араб сайёҳи Ибн Ховкалнинг маълумотларига кўра Хоразмшоҳларнинг Даржош деган пойтахти ҳам бўлган. Бу шаҳарни дарё юзиб кетган. Кейин унинг яқинида аҳоли бошқа пойтахт бунёд қилиб, унга Кат (Кос) деб ном берган. Милодий 305 йилда Кайхусрав авлодидан бўлган Хоразмшоҳ Офрий Кат шаҳрининг ал-Фир қисмида дарёга яқинроқ жойида баланд қаср қурдириб, шу вақтдан бошлаб янги йил ҳисоби бошлади ва Афригийлар сулоласига асос солди.

Араб тарихчилари ва сайёҳлари ал-Болазурий, ат-Табарӣ, Истахрӣ, Ибн Ховкал, Ибн Руста ва Ибн Фадланлар Кат шаҳри 3 қисмдан иборат бўлиб, 3 ном билан—«Фил», «Кат» «Хоразм» номлари билан аталган, деб хабар берадилар. Шаҳарнинг «Хоразм» ва «Фил» қисмларини дарё юзиб кетган. 994 йилга келиб уларнинг сўнгги излари йўқ бўлиб, номлари ҳам тилга олинмай қолган. Шаҳарнинг учинчи, дарёдан узоқда жойлашган катта қисми—Кат сақланиб қолган. Ёқут (1219 йилда Хоразмга келган араб сайёҳи) Хоразмнинг энг қадимий пойтахти Фил бўлиб, кейинчалик эса Мансура део аталгани ҳақида ёзди. Ёқутнинг таъкидлашича, Кат Хоразм тилида тош ёки қарвучдан ишланган девор, даштдаги девор маъноларини билдиради. «Худуд ул-олам» асарининг номаълум муаллифи Катни «Гуз-турк мулкларининг дарвозаси! деб таърифлайди. Бу китобда ёзилишича, Катга Туркистон, Моварауннаҳр ва Хазарнинг савдо аҳли келиб турар эди. Шаҳар жуда бой бўлиб; Савдогарлар бу ерда ёстиқларга ёпқичлар, кийим, жун, чит, рухбин (сўт маҳсулоти) сотиб олиб кетар

эдилар. Шаҳар обод, савдо-сотиқ қилгин эди.

Кейинчалик Катнинг номи ўзгариб Шайх Аббос (Шаббоз) кийим, жуи, чыт; рухбин (сут маҳсулоти) сотиб олиб кетар деб юритилган. Ва ниҳоят, 1957 йилдан бу шаҳар «Беруний» деб номланди.

ГУРГАНИЖ (ЎЎХНА УРГАНИЧ) 995 йилда Сувушийлар—Офрийийлар сулоласи тугатилиб, унинг ўрнига Маъмунийлар сулоласи келади. Шу вақтдан бошлаб Гурганж янги сулола шоҳларининг пойтахтига айланди. Гурганж Хоразмнинг қадимий шаҳарларидан бири ҳисобланади. «Гурганж» номи қандай маънони англатиши ҳақида ёзма маълумот йўқ. Бизнинг фикримизча «Гурганж» сўзи «Хурганж» сўзининг бузилиб айтилган шакли бўлиши мумкин. Агар шундай бўлса, «Гурганж» сўзи икки қисмдан иборат бўлиб, биринчи «Хур» қисми—эркин озод деган маънони, иккинчи «Ганж» қисми эса—бойлик маъносини англатади. Демак, Хурганж—эркин ва бой шаҳар маъносини билдиради.

Бу шаҳарни мақаллий халқ Гурганж деб, араблар Жуержания деб, мўғиллар эса Урганч деб (XIII асрдан) атаганлар. Гурганж шаҳри Хоразм ҳукмдорлари 4 та сулоласининг: Хоразмшоҳ унвонига эга бўлган Маъмунийлар, Олтинтошлар, Ануштигинлар ҳамда турклашган мўғиллардан чиққан Олтин Ўрда хонлари томонидан қўйилган суфилар сулоласининг пойтахти бўлган. Маъмунийлар сулоласи ҳукмдорлиги даврида Гурганж шаҳри гўзал ва бой шаҳарга айланган. Маъмун Академияси ташкил қилиниб, унда Шарқнинг буюк алломалари Абу Райҳон Беруний, Ибн Нроқ, Абу Али Ибн Сино ва бошқалар ижод қилган. Улар жаҳон фани ва мамданияти таърифийсига улкан ҳисса қўшганлар.

Ануштегинлар сулоласи ҳукмдорлиги даврида Гурганж янада гуллаб яшнади. Шарқда энг йирик ва қудратли Хоразм шоҳлар империясининг пойтахти. Шарқ ва Ғарб ўртасидаги савдо-сотиқ марказига айланди. Шаҳарда метморчилик, ҳунармандчилик юксалди, гўзал бинолар, масжит ва мадрасалар қурилди.

1221 йилда Хоразмшоҳлар пойтахти Гурганж Чингизхон қўшинлари томонидан босиб олинди ва ер билан яксон қилинди. Шаҳар аҳолиси қириб ташланди, аср қилинди, Хоразм бойлиги таланди. Шундан сўнг Вазир шаҳари бир қанча йил давомида пойтахт вазифасини бажариб турди.

ВАЗИР. Вазир шаҳри XV аср ўрталарида Уст-юртда, Қўҳна Урганчдан 60 чақирим узоқликда Жўжи авлодидан бўлган Абулхайрихон невараси Мустафохон томонидан Қўшонлар даврида қурилган антиқ Девкескан қалъаси харобалар устида бунёд қилинган эди. Мустафохон янги хонлик ташкил этиб, Вазирни пойтахт қилмоқчи бўлган, Қўҳна Урганчдан зўрлик билан қўлгина аҳолини Вазирга кучирган эди. Бироқ, 1464 йилда Султон Ҳусайн Байқаро Вазирни қўлга киритиб, кучирилган аҳолини Урганчга қайтишга рухсат этган.

Темурийлар ҳукмронлиги инқироздан сўнг ундан ажралиб чиққан Хоразм ўз мустақиллигини узоқ сақлаб қола олмади. Дашти-қипчоқдан келган ўзбек хон Шайбонийхон томонидан истило қилинди. Кейин Катхудар, оқсоқоллар, руҳонийлар маслаҳатлашиб, Дашти-Қипчоқдаги Шайбонийхонга рақиб бўлган Берка султон уругига мансуб Элбарс ва Билбарс султонларига мактуб йўллаб, уларни Хоразмда хонлик тахтига таклиф қилдилар. 1512 йилда Элбарс султон Вазир қалъасида Хоразмнинг хони деб эълон қилинди. Бир қанча йил давомида Вазир шаҳри Хоразмнинг пойтахти вазифасини бажарган. Ўша пайтларда пойтахт ўзгариб, гоҳ Вазирга, гоҳ Гурганжга, гоҳ Хивага кучирилиб турган.

ХИВА Хива марказий Осиёнинг энг қадимий шаҳарларидан бири ҳисобланади. Археологларнинг маълумотларига кўра, Хивага мил. авв. VI аср охири У аср бошларида асос солинган. 1997 йил октябрь ойида Хиванинг 2500 йиллигига бағишланган халқаро маросим ва илмий конференция ўтказилди.

Хива шаҳри расмий равишда 1557 йилдан 1920 йилгача Хива хонларининг қироргоҳи бўлган. Шу давр ичида Хивада 50 дан зиёд хон ҳукмронлик қилган.

1920—1925 йилларда Хива Хоразм халқ Республикасининг пойтахти бўлган. 1925—1938 йиллардан Хоразм округининг маркази, ҳозирги кунда эса туман маркази ҳисобланади. Хива қалъаси Шарқдан Ғарбга чўзилган бўлиб, асосан икки қисмдан борат: Ичонқалъа ва Дешонқалъа.

Ичонқалъа ҳудудида мил. авв. У1-У асрларда кичкина манзил мавжуд бўлиб кейинчалик, мил. авв. IV—Ш асрларда эса Ичонқалъа вуждга келган. Ичонқалъа тўғри бурчак шаклида қурилган бўлиб (650x400 м), Шимолдан Жанубга чўзилган. Унинг ҳудуди 26 гектарни ташкил қилади. 2100 м. узунлик-

даги мустаҳкам мудофаа девори билан ўраб олинган. Деворнинг баландлиги 7-8 м; қалинлиги 5-6 м. ни ташкил этган айлана шаклидаги кўнғураларга эга. Кўнғурилар ораси масофа 30 м.ни ташкил этади. Қадимги Ичонқалъанинг Шимол томонидан битта дарвоза бўлган. Қалъа кўн маданий қатъини ташкил этиб, бир қанча қурилиш ва қайта қурилиш даражасини ўз бошидан кечирган. Масалан, Муҳаммад Амин—Ичонқалъада (1785—1794 й) Ичонқалъа қайта қурилиб, унинг Шимол ва жануб томонларига кенгайтирилган. Битта дарвоза ўрнига тўртта дарвоза (Баҳча—Дарвоза, Потвон-Дарвоза, Даш-Дарвоза) қурилган.

Қимматбаҳо тарихий ва меъморчилик ёдгорликлари асосан Ичонқалъада жойлашган. Қадимги ёдгорликлардан Саид Алауддин мақбараси, уч авлиё маззолейи, Араб Муҳаммад мадрасаси, Шергозийхон мадрасаси, Жума масжити, Қўш Арк, Оллоқулихон мадрасаси, Оқ Масжит, Қўтлимурод Ичонқалъа мадрасаси, Тош ҳовити, Анушахон ҳаммоми, Муҳаммад Раҳимхон мадрасаси, Муҳаммад Аминхон мадрасаси, Қалъа минораси, Ислоҳ Хўжа мадрасаси ва Минори ва бошқа тарихий обидаларни кўрсатиши мумкин. Бу нодир тарихий обидалар ва ҳайкалларнинг сайёҳларини, умуман хорижий меҳмонларни ҳайтарда қолдиришда.

ДЕШОНҚАЛЪА. Хива шаҳрининг мудофаа қўлини ошириш уни қўшни қабилалар ва кўчманчилар ҳужумидан яхшироқ ҳимоя қилиш мақсадида 1842 йилда Муҳаммад Ёқуб Мехтор раҳбарлигида Дешонқалъа деворлари қурилиб, Деворнинг узунлиги 6 км.ни ташкил қилган. Бу катта қўрилишга хонлик аҳолисини 4'1 қисми сафарбар қилиниб, қўшунда амалга оширилган.

Дешонқалъа шаҳар атрофидаги аҳоли зич ўрнатишган районларини ҳамда хоннинг шаҳар ташқарисига 3 та боғини—Рўфнинг, Нуриллабск, Нуриллабой боғларини ўз ичига олган. Дешонқалъа деворларида пилишган гаштдан 10 та дарвоза қурилган.

Хиванинг 2500 йиллик юбилейи муносабати билан шаҳар катта бунёдкорлик ишлари амалга оширилди. Кўпгина тарихий обидалар таъмирланди, қайта тикланди, шаҳар ҳуснига қўшилди. Асрлар оша бу муқаддас шаҳар ўз гўзаллигини қўтган эмас, бундан кейин ҳам Шарқ юлдузи каби ярқирай туради.

4. ХОРАЗМ ДАВЛАТЧИЛИГИ ТАРИХИДАГИ МУҲИМ САНАЛАР

— Мил. авв. УШ асрга келиб, Хоразм атрофига бир қанча ҳудудлар бирлашиб «Катта Хоразм» деб номланган ва ҳарбий демократия принципларига асосланган мустақил давлатни барпо қилганлар. Бу давлат мил. авв. УІ асргача, яъни аҳмонийлар истилосигача яшаган.

— Мил. авв. УІ асрдан IV асргача Хоразм давлати Эрон аҳмонийлар империясига ХУІ сатрапия қилиб киритилган. Уларга улпон тулаб турган.

— Мил. авв. IV асрдан I асргача бўлган давр тарихда қанг қангюй даври деб номланади. Бу даврда ҳам Хоразм мустақил давлат бўлган.

Милодий II-III асрлар даври Хоразм давлатчилиги тарихида Қушон босқинчи деб номланган.

— Милодий IV-VI асрларда Хоразм эфталлийлар давлати таркибига кирган, мустақил сибсат юргизган.

— Милодий VI-VIII асрлар бошларида Хоразм турк ҳоқонлиги таъсирида бўлган, мустақил давлат сифатида фаолият кўрсатган.

— Милодий VIII аср бошларидан XI аср бошларигача Хоразм давлати араб хатифалигига қарам бўлган. Ўз давлат сибсатини юргизган.

— X аср бошларидан Хоразм мустақил давлат сифатида Сомонийлар сулоласи таркибига кирган.

1017 йилдан 1040 йилгача Хоразм давлати газнавийлар давлатига қарам бўлган. Кейин селжук султонлари томонидан тасийланган ҳокимлар, шоҳлар давлатни бошқарилган.

1158 йилдан 1221 йилгача хоразмшоҳлар— Ануштингилар давлати мустақил давлат сифатида Шарқнинг йирик ва қудратли империясига айлانган.

— XIII аср бошларидан XIV аср охиригача Хоразм давлати мўғул босқинчилари томонидан истило қилиниб унинг ҳудудлари қисман Олтин Ғрда ва қисман Чигатоёй улусига қўшилган.

— XIV аср охиридан то XVI аср бошларигача Хоразм давлати Темурийлар империяси таркибига фаолият кўрсатган.

— XVI аср бошидан то XIX асрнинг 70 йилларигача Хора

змта ўзбек хонлари сулоласи ҳукмронлик қилган. Мустақил Хива хонлиги фаолият кўрсатади.

— XIX асрнинг 70 йилларидан то XX аср 20 йилларигача Хива хонлиги Россия империясининг мустамлакаси сифатида фаолият кўрсатади.

— 1920 йилда Большевиклар томонидан Хива хонлиги йўқолиб, Хива хонлиги давлати тугатилиб, ўрнида «Хоразм хонлиги Республикаси» РСФСРга қарам давлат аппарати тузилди.

— 1925 йилда бутун ўзбек миллати бирлашди ва советларнинг СССР таркибида Ўзбекистон Республикаси ташкил қилинди.

— 1991 йил 1 сентябрдан Ўзбекистон Мустақилликка эришиб, ўзининг миллий давлатчилигини ташкил қилди.

3. ХОРАЗМДА ДАВЛАТ БОШҚАРИШ ТАРТИБИ ВА УСЛУБИНING ТАРИХАН ТАКОМИЛЛАШИБ БОРИШИ

Археологик тадқиқотлар ҳозирги Хоразм воҳасига, Амударёнинг қуйи қисми, Орол денгизининг жанубий сарҳадларида, то Сирдарёгача чўзилган кенг майонда милоддан аввал VI-III минг йилликларда турли ёнғун ва қабилалар яшаб келганлиги аниқланган. Топилган ашёвий ёдгорликлар ажлодларнинг мизини ўша замонларда чайла уйларда яшаб, овчилик ва қўлиқчилик билан тирикчилик қилганлигини тасдиқлади.

Милоддан аввал III минг йиллик охири ва II минг йиллик бошлари ибтидоий одамлар ҳаётида қадимги тош қўроқлар билан бирга бронзадан ясалган меҳнат қўроқларидан фойдаланиш йўлга қўйилди. Шу билан бирга қўл ва саҳроларда чарвашчилик, дарё қирғоқларида эса ибтидоий деҳқончилик билан шўғулланишга ўтилади.

Милоддан аввалги II минг йиллик охири ва I минг йиллик бошларида Хоразм воҳасида яшаган ибтидоий ҳаётида темирдан фойдаланиш бошланади. Темирдан ясалган меҳнат қўроқлари иштироки билан ушбу ҳаётини иқтисодий ўзгаришлар юзаси кетади. Меҳнат тақсими охирига келиб, чорвачилик, деҳқончилик ва ҳунарманчилик асосида касб сифатида ажралиб чиқади. Одамлар тирикчилик учун кулай бўлган маълум зоналарга тўплана бошлайди.

Дарё қирғоқларида деҳқончилик мейтонлари кенгайди. Дарёдан ариқлар чиқариб, суғорм, деҳқончилик матаида кўп ҳужудга келади. Атрофи қўрғон билан ўраб олинган қалъа қишлоқлар қад кўтаради. Ибтидоий чайлалар ўрнини пахса,

хом гишт ва ёғочдан қурилган уйлар эгаллай бошлайди. Бош
қача айтганда одамларнинг турмуш шароити ва маданий ҳа-
тда жиддий ўзгаришлар юз бера бошлайди.

Ишлаб чиқаришнинг ривожлана бориши, меҳнат қуролла-
рининг такомиллашуви ҳамда турмуш тарзининг ўзгариши
билан ибтидоий одамлар ҳаётини муайян даражада тартибга
солишни, уни бошқаришни тақозо этади. Бинобарин жамоа
аъзолари ҳаётини бошқаришнинг илк қурилишлари айнан
уруғ-қабилачилик давридаёқ вужудга келади.

Уруғ жамоаси қадим замонларда бир ота-онадан тарқалган
қон-қариндошларнинг дастлабки уюшмаси эди. Тирикчилик
таъминини ҳамда ташқи душман ҳужумларидан сақланиш зару-
рияти ибтидоий одамларнинг қон-қариндошликка асосланган
уюшмасини шаклланишига олиб келган эди. Уруғ жамоала-
рига уруғ боштиқлар ёки уруғ оқсоқоллари бошчилиқ қилган
Уруғ боштиқлари кундалиқ ҳаётини масалаларини оқсоқоллар
кенгаши аъзолари ёрдамида ҳал этган. Уруғ боштиқлари ва оқ-
соқоллар тажрибали, билимли, ва жисур кишилар-
дан сайлаб қўйилган бўлиб, улар жамоа аъзоларининг теги-
ҳуқуқлигини таъминлаш, асосий ишлаб чиқариш қуролларига
умумий эгаллини, шунингдек, жамоада меҳнат қилиш ва истеъ-
молнинг умумийлигини таъминлаш каби ҳаётини вазифалар би-
лан шуғулланган. Жамоада қарор топган удум, анъана ва
қондалар бузилганида, бундай шахсларга нисбатан оқсоқол-
лар кенгаши қарорига биноан жазо чоралари қўлланилган.

Уруғ ва қабилаларда қоҳинлар-руҳонийларнинг мавқеи юқо-
ри бўлган. Хоразмликларда жуда қадимдан аждодлар руҳига
сигиниш, оловни-қўбшини, ерни ва сувни муқаддас деб билиш,
уларга топчилиқ одатлари бўлган. Бу диний улуғ ар истомга-
ча дариом этган бўлиб, шуларнинг расм-русмлари қоҳинлар
оташларастлар ибодат хоналарида доимо ёниб турган олов-
нинг ўчиб қолмаслигини таъмин этиш учун ҳам масъул эди-
лар. Халқимизда ҳозиргача сақланиб келаётган «ўтоғаси» де-
ган тушунча узоқ тарихга эга. Бир ҳудудда яшаган, қон қарин-
дош, тили, дини, эътиқоди, урф-одатлари бир-бирларига яқин
ишлаб уруғлар янада юксакроқ этник уюшмага-қабиллага бир-
лашдилар. Қабилалар ҳам ўз навбатида қабилла бошлиқлари

ва қоҳинлар томонидан идора қилинган. Уруғ бошлиқларидан ташкил топган оқсоқоллар кенгаши бу ерда ҳам энг сбрўли маслаҳат органи ҳисобланган қабиланинг ички ва ташқи ҳаётига даҳидор масалалар ана шу кенгашда ҳал қилинган.

Бир-бирларига ёнма-ён қўшни бўлиб яшайтган қабилалар замон тақозаси билан янада юксакроқ уюшмага, яъни қабилалар иттифоқига бирлашадилар. Бу уюшма айни вақтда қабилаларнинг ҳарбий сиёсий иттифоқи ҳам эди. унинг асосий вазифаси жамоа мулкни, деҳқончилик маконларини, яйловларни муҳсфаз қилиш эди. Ана шу иттифоққа кучли, жасур қабилалардан бири бошчилик қилган. Уша қабиланинг бошлиғи ўз навбатида ана шу иттифоқнинг раҳномаси-подшоси ҳам ҳисобланган.

Антик юнон тарихчилари ва географлари, Геродот, Страбон, Арриан ва бошқаларнинг берган маълумотларига қараганда Амударё ҳавзасида, Орол денгизининг жанубий томонларида тарихда массагетлар номи билан юритилган аби. алар иттифоқнинг мавжудлиги маълум. Жасур аёл Тумарис массагетларнинг олий ҳукмдори бўлган. Массагетлар иттифоқи ҳарбий демократия услубида бошқарилган.

Милoddan аввалги 1 минг йилликнинг бошларида Хоразм ҳудудида Маркалий Осиёда биринчилардан бўлиб, давлатликка асос солинди. Бу давлатлар уюшмасига сиёвущийлар сулоласидан чиққан подшолар ҳукмронлик қилди. Тарихда бу давлат Хоразмшоҳлар давлати номи билан машҳур бўди. Хоразм атрофида бир қанча қabila ва элатлар бирлашиб, мил. аввал 3 асрда «Катта Хоразм» давлати шужудга келган. Катта Хоразм кулгина сиёсий уюшмаарнинг ихтиёрий бирлашувидан ташкил топган конфедератция типидан давлат бўлиш у ҳам ҳарбий демократия принциплари, асосида бошқарилган

Визгача етиб келган ёзма миналардан Хоразмшоҳлар давлатининг уша даврдаги бошқарилиш тартиби, маҳкамалар ва ҳукмдорлари ҳақида старли маълумотларга эга эмасмиз. Мавжуд маълумотларидан шу нарса маълумки, Хоразмшоҳ уюшми билан юритилган шахс давлатнинг олий ҳукмдори бўлган. У давлатнинг ҳали унчалик мураккаб бўлмаган бошқармалари

—хўжалик ишлари, молиявий, осайишталикни таъминлаш, ҳарбий мудофаа маҳкамалари ёрдамида идора қилган.

Олий ҳукумат қошидаги кенгаш бу даврда ҳам энг муҳим ҳукумат органларидан ҳисобланган. Мамлакат ҳаётининг долзарб масалалари айнаи шу кенгаш маҳкамасида ҳал этилган. Давлат муассасалари хўжалик ташкилотчилиқ яъни деҳқончилик, қурилиши, солиқларни ўз баътида тўплаб хазинани бойлантириш, савдо, ҳунармандчилик ариқ зовурлар ҳамда қалъалар қурилиши мамлакатда осайишталикни таъминлаш ва мудофаа ишларини ташкил этиш вазифалари билан шуғулланган. Зардушӣчилик дини руҳонийлари эса диний-маърифий ишлар билан шуғулланганлар.

Давлатнинг ҳарбий кучи асосан отлик қўшиндан иборат бўлиб, улар ўзларининг ботирлиги, жанговарлиги билан ажалиб турганлар. Эрлар қаторида хоразмлик хотин-қизлар ҳам ҳарбий хизматда иштирок қилиб, жангда алоҳида қаҳрамонлик намуналарини кўрсатиб келганлар. Мил. авв УШ IX-I асрлар Хоразмда давлатчиликнинг ривож топган давлари бўлган. Тўпроққалъада, Аёзқалъа, Қўнқирилганқалъа каби тарихий обидалар ўша замонлардан бизгача етиб келган едгорликлардан. Ана шу қалъа харобалардан топилган археологик ёдгорликлар антик Хоразмда деҳқончилик, бөгдорчилик, савдо ва ҳунармандчиликнинг илм-фан ва маданиятининг нақадар юксак даражага кўтарилганлигидан далолат беради.

Милoddнинг X-XII асрлари Хоразмда давлатчиликнинг ривожланишида, хусусан маъмурий бошқарув тизимини такомиллашувида алоҳида босқич бўлди. Маълумки 712 йилда Хоразм араб истилочилари томонидан босиб олинди, бир асрдан кўпроқ муддат уларнинг қўли остида бўлди. Араблар истилосидан сўнг икки ҳокимиятчилик қарор топган эди. Шимо Хоразм (пойтахти Гурганиж) араб халифаси томонидан танинланган нонб-амир томонидан бошқарилди. Жанубий Хоразм (пойтахти Кат) да Сиёвуш-афригийлар сулоласидан бўлган ҳукмдорлар ўлтирди. Уларнинг ҳар иккаласи ҳам арабларга, сўнгра самонийларга (пойтахти Бухоро) белгиланган миқдорда солиқ тўлаб турганлар. Гурганиж амири Маъмун ибн Муҳаммад (995-997 й) 995 йилда Катни забт этиб, Афригларни сўнгги шоҳи Абу Абдуллоҳни тахтдан улоқтириб, бутун Хоразмни ягона давлатга бирлаштиради. У ўзига Хоразмшоҳ уни

вонини қабул қилади. Гурганиж хоришшоҳлар давлатининг бошқаруви бўлади. Маъмурий жиҳатдан бу давлат вилоятларга, вилоятлар эса шаҳар ва қишлоқларга ажралиб бошқарилади. Маълумки улар даврида Хоразмда давлат бошқарувининг анча такомиллашган тизими нуҷудга келтирилади.

Хоришшоҳ давлатининг олтин ҳукмдори, ҳокими мутлақ ҳисобланган. Гурганижда шоҳ саройи қошида марказий бошқарма — девонхона ташкил этилиб, унинг таркибида зироат, савдо, тижорат, молия, солиқ ишлари, шаҳар ва қишлоқларда оқибатли ишталликни сақлаш, ҳарбий ишлар ва бошқа давлат аҳамиятига эга вазифалар билан шуғулланадиган маҳкамалар бўлган. Саройнинг энг юқори лавозимларидан бири вазирлик лавозими бўлиб, у Хужайи-бузрук, бош хўжа унвонига эга булган. У девонхона ишларига жавоб берган, катта сафар пайтида подшоҳ номидан давлатни идора қилган.

Сарой аёнлари ва бошқа амалдорларни таъинлашда вазирнинг таъинияси ҳат қилувчи аҳамиятга эга эди. Энг юксак мартабага етган, вазирлар Низомул—мулк фахрий унвонига сазовор бўлганлар. Вазирлик лавозимига тажрибали, билимли бошқариш санъатини пухта эгаллаган шахслар тайинланганлар. Саройда вазирдан кейин яна бир юқори лавозим соҳибини девон деб юритилган. Соҳибини девон Марказий маҳкамдаги бошқа барча девонларнинг ишларига бошчилик қилган. Уларнинг ишларини назорат қилиб турган. У шоҳ ва вазир олдида ҳисобдор эди. Девонни расмлат лавозими ҳам саройдаги масъул ва юқори лавозимлардан бўлиб, унинг вазифаси давлат ҳужжатларини расмийлаштириш, сақлаш ва тегишли жойларга ўз вақтида етказиб беришдан иборат бўлган. Давлатнинг ҳарбий ҳужжалик ишлари билан девонни арз лавозимидаги амалдорлар шуғулланган. У кишининг озиқ-овқат қурол-аслаҳа, от-улов билан таъминланишига жавобгар бўлган.

Булардан ташқари Маъмунийлар саройида яна хазиначи, жомий-хона (шоҳ оғборхонаси) бошлиғи фаррош (шоҳнинг уй рўзгор анжомлари бошлиғи), сирохсалар ва сарханг (ҳарбий лавозимлар), бош хожиб ваки хожиб каби лавозимлар ҳам бўлган. Боли ҳожиб саройнинг юқори лавозимларидан бўлиб, у дастлаб бошқарувчи, кейинча ҳарбий бошлиқ вазифасини аниқлатади.

Девонни мухтасиб эса, шаҳар ва қишлоқларда тартиб-инти

омга маъсул булганлар. Яна улар бозорларда сотиладиган маъсулотнинг сифатли бўлиши, нарх-навоининг кутарилиб кетмаслиги тош-тарези устидан қатъий назорат уриганлар. Қомусий олим Абу Абдулла Ал-Хоразмийнинг таъкидлашича яна саройда зироат ишлари ва сув тақдироти билан шугулланувчи махсус маҳкама ҳам бўлган. Диний расм-рўсмлар билан шугулланиш, маънавият ва маърифат ишлари ислом руҳонийлари қўлига тушган

Маъмунийлар даврида давлат ҳокимиятининг марказлашуви ҳамда давлат бошқарувининг юқорида қайд қилинган тизим мамлакатнинг ҳужлик ва маданий кўсалишига катта таъсир кўрсатган. Шунинг алоҳида таъкидлаш лозимки XII-XIII аср бошларида Хоразм давлатчилигини ривожланишида муҳим босқич бўлди. Бу даврда Хоразмда ануштегинлар сулоласидан чиққан ҳукмдорлар давлатни идора қилди. Ануштегинлар ҳукмронлиги даврида Хоразм Оғиз, Такаш ва Султон Муҳаммад Хоразмшоҳлар ана шу улкан мамлакатни бошқаришда янада мукамал тизими, тартиботи ва услубларини яратганлар. Салтанатнинг энг олий лавозими вазирлик лавозими бўлиб, улар Садр, Хужайи буюрик ва Низоми-мулк (мулкнинг таянчи) унвонлари билан юритилган. Вазир Хоразмшоҳин саройдаги энг ишончли ёрдамчиси бўлиб, бу лавозимга тайинланган шахс насл-насаби тоза, ақл-идрокли, билим ва тажрибали, фарс ва араб тилларини мукамал билган кishi бўларди. Вазир фақат олий ҳукмдор олдида ҳисобдор бўлган. У олий ҳукмдорга мамлакатдаги аҳвол, фуқароларнинг талаб ва эhtiби-ялари, тинчлиги ва осойишталиги, ҳукмдорларнинг фаолияти, қўшиннинг жанговарлик ҳолати, кайфияти ва бошқа масалаларда ҳар кун ишончли маълумотларни етказиб турган.

Салтанатнинг барча амалдорлари ва ҳарбий бошлиқлар ҳам вазирга итбат қилганлар, унинг олдида ҳисобдор бўлганлар.

Вазир давлатнинг марказий маҳкамаси, яъни вазирлар маҳкамасига депонхона ишларига ҳам бошчилик қилган. Ҳарбий ва бошқа сафарларда у ҳаминша олий ҳукмдорга ҳамроҳлик қилган. Вазир ҳарбий юришлар пайтида қўшинга бошчилик қилган. Мамлакатнинг тинчлиги ва осойишталиги сарой

тилган амалдор ҳам бўлган. Улар шаҳарларда тартиб-интизомни, бозорларда нарх-наво ва тош-тарозиларини талаб даражасида бўлишинини таъминлаганлар. Фуқаролар ҳаётига ҳиссонлиқ қилган фирибгар савдогарлар ва чайқовчи аржазолдагилар. Мухтасиблик лапозимига инсоф ва диёнатли, обрў-эътиборли кишилар тайинланганлар.

Хоразмшоҳлар ҳукмрончилиги даврида ички ва ташқи савдонини ривожлантириш борасида ҳам муҳим ишлар қилинган. Саудо йўллари тартибга келтирилган савдо карвонларининг хавфсизлигини таъминлаш чоралари кўрилган. Шу мақсадда карвон йўлларида кўплаб карвон саройлари ва роботлар бунёд этилган. Шу ердаги махсус қуролли кучлар савдогарлар хавфсизлигини таъмин этган. Гурганж, Хива Ҳазорасп, Самарқанд, Бухоро, Мерв, Балх уша даврда халқаро савдонинг йиритиш марказлари саналган. Гурганжлик савдогарлиқ Ҳиндистон, Эрон, Хитой, Миср ва ҳатто Испаниягача бориб савдо-тижорат ишлари билан шугулланганлар.

Уша даврда мамлакатда пул муомиласини яхшилаш борасида ўтказилган чора-тадбирлар ички ва ташқи савдонини ривожланишига ижобий таъсир кўрсатди. Маълумки X-XI асрларда Шарқнинг бошқа давлатларида бўлганидек Манорауннахрда ҳам кумуш пул кризиси юзага келди. Муомалада кумуш пул камайиб, унинг ўрнига сифатсиз кумуш мис арлаш ва мис пуллар кўпайиб қолди. Натижада пул қадрсизланиб, нарх-наво кўтарилиб кетди. Хоразмшоҳлар ҳукмрончилиги даврида ана шу мураккаб муаммони ҳал этиш чоралари кўрилди. Отсиз Тошкент ва айниқса Султон Муҳаммад замонида пойтахт Гурганж шаҳрида зарбхона ташкил этилиб, кўплаб олтин, кумуш ва мис пуллар зарб этила бошланди. Олтин тангалар динор, кумуш тангалар дирҳам деб юритилди. Бир динор 4,25 грамм олтин қимматиغا, дирҳам эса 110-125 грамм кумуш қимматиغا баробар бўлгач, яна данак деб юритилган кичик пул бирлиги бўлиб, у дирҳамнинг олтидан бир бўлагига бар бар бўлган. Олтин ва кумуш пуллар Гурганждан ташқари Бухоро, Самарқанд, Термиз шаҳарларида зарб этилган. Шу билан мамлакатда пулнинг қадри ошди, молиявий аҳвол яхшиланди, савдо-тижорат ишлари ривож топа бошлади. Хоразмшоҳлар дав

таида салтанат таянчи ҳисобланган ҳарбий қўшиннинг тузилиши, бошқарилиш тартиби ҳам ўзига хос бўлган. Хоразмшоҳлар ўзларининг илгор ҳарбий техникаси билан қуролланган мунтазам армияни вужудга келтирганлар. Қўшиннинг асосий қисми жанголар турк ҳарбийларидан иборат бўлган. Б-й тажрибага эга бўлган қўшиннинг таркибини отлиқ ва пиеда аскарлар ташкил этган. Ёзма манбалардан Султон Муҳаммад қўшинида 150 мингдан то 400 минггача отлиқ аскр бўлганлиги қайд этилади. Мунтазам армиядан ташқари, яъни Хоразмшоҳларнинг шахсий гвардияси ҳам бўлган Шахсий гвардия Тақани томонидан ташкил этилган. Султон Муҳаммаднинг шахсий гвардиясида 10 мингдан ортиқ отлиқ навкарлар хизмат қилгачлар. Улар шохни оиласи ҳамда сарой аёнларини муҳофаза қилгачлар Мунтазам армияда ҳамда шахсий гвардияда хизмат қилган навкарларга ва ҳарбий бошлиқларга давлат томонидан ҳақ тўланган, фойдаланиш учун ИКТА тариқасида ер ажратиб берилган.

Давлатнинг Олий ҳарбий бошқарув органи-девори ал-ард ёки дев-ли ал-жойш деб юритилган. Шунингга бошлиқ бўлган шахс соҳиб дегон ал-ард ёки соҳиб дегон ал-жойш деб қўмлаган. Шунингга Хоразмшоҳлар қўлида бўлган қўшинларнинг олий бош қўмондони ҳисобланганлар.

Қўшиннинг ҳарбий бошлиқлари қайд ёки муқаддам уйвон билан юритилган. Улар олий ҳукмдор томонидан тайинланиб ҳарбий савъатни пухта эгаллаган кишилар бўлган. Ҳарбий қўшин ҳар ўн минг кишидан алоҳида гуруҳларга ажратиб, уларнинг бошлиқлари малик ёки маликхон уйвон билан юритилган. Ҳарбий қўшин сифида яна яғусийа деб юритилган махсус қисм бўлиб, улар равишда илчи билан шугулланганлар. Шунингдек қўшида диний лавозим-Қозний хашам ёки ал-аскар лавозими бўлиб, улар ҳарбий қисмининг судлов ҳисобланганлар. Шаҳар ва қишлоқларда тартиб интизомни сақлаш учун бузган шахсларни жазолаш яъни полициянинг каттаифасини бажарувчи кештар бўлиб, уларнинг деб юритилган.

Ҳарбий юришларга жуда катта тайёргарлик қўрилган. Олий ҳукмдор қошида махсус Ҳарбий Кенгаши таъсис этилиб,

унда ҳарбий юришга дахлдор масалалар стратегия ва тактика масалалари муҳокама этилган. Тажрибали командирлар, уламолар, ҳуқуқшунос олимлар ва мунажжимлар, ҳарбий қўроқчи аъзолари бўлган. Гарчи Хоразмшохлар ҳукмронлиги даврида маъмурий давлат бошқарувида анча тоқомиллаштирилган бўлсада, у ўзининг заиф томонларидан ташқари, асосан мамлакатнинг тамоми ҳоли эмас эди. Айниқса Султон Муҳаммад подшоҳнинг сўнгги йилларида маҳаллий ҳукмдорлар орасида марказдан четлашиб, ҳамда ҳарбий бошлиқлар орасида шайхонларнинг шахсиятпараст онаси Туркхон, хотун уругига мансуб сотқинлик ва хиёнаткор қипчоқ аристократларининг қўллаб-қўشқилиш, маҳаллий ҳокимиятни заифлашувига сабаб бўлаётган эди. Уларнинг хиёлати салтанат инқирозини тезлаштириб юборди. Бу ҳол ва бошқа сабаблар Мовароуннахр, Хоразм босқинчи моңғуллар тарафидан иттилоқ қилинишига олиб келади. Бир вақтда сўз ва фаровон ўлка таланиб ваيران қилинди ҳамда бу ирим аср жобайнида моңғуллар асоратига тушиб қолди.

Хоразмнинг навбатдаги юксатиш даври XVI асрнинг охири ва XVII асрларга тўғри келади 1501—1512 йилларда Хоразмда сиёсий ҳокимият Темурий шаҳзодалар қўлидан чиқиб, Дешти-Қафқондан келган кучманчи ўзбекларнинг Шайбоний хон уругига мансуб султонлари қўлига ўтди. Улар ўзларини Хоразмнинг хони деб эълон қилдилар. Улар билан бирга кучманчи ўзбекларнинг 30 га яқин қабила уруглари ҳам Хоразмга кўчиб келиб ўрнашиб олдилар. Бироқ мамлакатда сиёсий тарқоқлик ва ўзбек султонлари орасида тахт учун кураш давом этади. Хоразмда сиёсий инқироз кучайди. У ўша вақтда Бухоро хони, Эрон шоҳлари ва туркман султонларининг кураш аренасига айланиб қолган. Араб Муҳаммадхон (1602—1623 й) ва унинг ўғли буюк даража эрбеби, тарихчи олими Абдулғозий Баҳодирхон (1643—1663 й) ана шундай муромлар шариғида сиёсий майдонга кириб келдилар. Улар мамлакатдаги иқтисодий ва сиёсий тангликни бартараф этиш учун кўп ҳаракат қилдилар. Энг муҳими уларнинг саъйи ҳаракати билан сиёсий тарқоқлик муайян даражада бартараф этилиб, сиёсий барқарорлик эришилди. Давлат ҳокимияти марказлашди. Хива шаҳни хонлик пойтахтига айланади. Тарихда Хива хонлиги номи билан машҳур бўлган марказлашган Хива

хонлигига асос солинади. Абулғози Баҳодирхон ва унинг ўғли Анушахон (1663—1687 й)лар даврида мамлакатни ободонлаштириш, қишлоқ хўжалиги, савдо ва ҳунармандчиликни ривожлантиришга катта эътибор берилди. Дарёдан йирик каналлар чиқарилиб, қўлаб янги ерлар қаллаштирилади. Янги Урганч, янги Кат, Ғозин обод, Шех Абдулқаттоғ қалъалари айнан ўша даврда бунёд этилган эди. Хивада маданий ҳаёт ҳам секин аста-иста туна бошлади.

Абулғозий Баҳодирхоннинг Хива хонлигига мамурий давлат бошқарувини янгича ташкил этиш соҳасида ўтказган ишҳотлари алоҳида аҳмиятга эга. Маълумки XVI асрнинг схири ва ХУП асрларда Хива хонлиги жанубда Туркманистоннинг жанубий вилоятларидан то Устюрт қиёлари ва Орол денгизигача Ғарбдан Каспий денгизи ва Балқон тоғидан то Сирдарёгача катта майдонни ўз ичига олади. Хонлик территориясида ерли аҳолидан ташқари ўша вақтда эндигина ўтроқлашган ўзбек қавмлари Туркманлар ҳамда Сирдарё атрофларидан кўчирилган Қорақалпоқлар ва қозоқлар яшаётган эди. Туркман қабоқ ва қарақалпоқларда уруғ қабилачилик муросабатлари кучли сақланаётган эди. Тил: урф-одати, дини бир бирига яқин ана шу элатлар ўртасида қадим-қадимдан яқин қўшинчилик алоқалари йўлга қўйилли. Туркманлар, қозоқ ва қарақалпоқлар томонидан етказилган чорва маҳсуотлари, юн, гилам, полосларга Хива бозорларида талаб катта бўлган. Улар ўз навбатида Хива бозорларидан ўзлари учун зарур деҳқончилик ва ҳунармандчилик маҳсулотларини сўтиб олиб кетиб турганлар. Чорвадор аҳолининг фарзандлари эса Хива мадрасаларида таҳсил олганлар. Абулғози Баҳодирхон Баҳодирхон ўзининг мамурий бошқарув ислохотларини ўтказар экан, мамлакатдаги ана шу сиёсий ҳолатни ҳисобга олди. Хонликдаги турли навмлар ўртасидаги асосий алоқаларни янгилаш мустаҳкамлашни улар ўртасидаги тинчлик ва барқарорликни таъминлашни мақсад қилди. Давлатни бошқариш ишларида уларнинг рақибларини ҳам жалб қилди. Мамурий ислохотлик беришча, Абулғозихон давлатчи ишора қилишчи 20 та давлатчилик ташкил этиб, уларни ўзига яқин, ишончли кишилар билан мустаҳкамланган. Хивада хон саройида тузилган марказий бошқармада эса 32 та юқори даражадаги давлат

зимларни таъсис этади. Бу лавозимлар тубандагича тасвир-
ла ган: 2 та шайхулислом; 2-қози шулардан бири қози
лон, иккинчиси қози аскар. Қози калон сартларининг қози,
қози аскар эса ўзбек қавмлари қозиси бўлган. Яна 1 та
1 мутавалли, 1 та Ноиб, 4 та отатик, 4 та иноқ, 4 та биё
1 та парвоначи, 2 та ока (ога), 2 та арбоб, 4 тачигато; инин
шунингдек 1 та вазир, сўнгра у меҳтар деб аталган ва яна
1 та кушбети лавозимлари таъсис этилган. Меҳтар ва кушбе-
лар бевосита хоннинг ёнида хизматда бўлган.

Анушахон даврида сарой амир Кобир дега ч лавозим таъсис
этилган. Умий иноқ ана шу лавозимга бошчилик қилган.
Хонликка қарашли ерлар маъмурий жиҳатдан вилоятлар
шаҳар ва қишлоқларга ажратилган бўлиб, уларга ҳокимлар
амирлар ва оқсоқоллар раҳбарлик қилган Олий мансабда
32 амадор юқоридаги маҳаллий ҳуқумдорлар ёрдамида бутун
мамлакатни бешқариб турганлар

Абулғозий Баҳодирхон ўзининг маъмурий ислоҳоти билан
яна чорнадор ўзбек қавмларини ўтроқ ҳаётга ўтказишни ҳам
пожалаттирган. Шу мақсадга ўзбек уруғ қабилалари бир
бирларига яқинлигига қариб 4 та гуруҳга (тўбага) бўлиб,
улар а Дарг и отада то Орёл денгизигача Амударёнинг ҳар
иккала томонидан ўтроқлаштириш учун ер ажратиб беради. Жўм
ладан биринчи гуруҳ (тўбага) кирган уйғур—найманлар Пит-
накдан то Гурганжгача, дарёнинг ҳар иккала тарафига жой-
лаштирилди. Дёрман, Юз Мичг, Шайх, Бурлак ва бошқа
уруғлар ҳам уйғур—найманларга қўшилган.

Қўнғирот-қўт қавмлари иккинчи тўбага бирилашганлар
Уларга али-Әли Жалдор уруғлари ҳам қўшилган. Улар д
лаб Хиё Янгиларик опалигига, кейинча эса Орёл денгизининг
Жанубий томонларига жойлаштирилади. Учинчи гуруҳга
бирилашган Нукус Марғит қабилачарига яна Кенатас ва Хўжа
эли қабилачари ҳам қўшилган. Уларга Гурганж қалъасидан
то Лавзон ариғигача Амударё сўл қирғиғидаги ерлар ажрат-
тилиб берилган. Тўртинчи гуруҳ (тўбага) кирган Қонгли
Қилчоқлар бўлса Амударёнинг ўнг томонидан ҳозирги Қилчок
маҳал атрофларига ҳамда Амударёнинг сўл томонда Хўжа
ва Кўк Сарғ атрофларида ўтроқлаштирилди. 14 уруғ деб
саналган қавмлар ҳам Қонгли Қилчоқларга келиб қўшилган.
Шундай қилиб ўзбек қавмлари бутун Хоразм воҳаси бўлиб

жойлаштирилди. Бу уларни аста-секин ўтроқли ҳаётга ўтиб, деҳқончилик билан шугулланишларига имкон яратди. Шунингдек юқоридаги тadbар ерли аҳоли билан ўзбек қавмлари ўртасидаги этник алоқаларни янада кучайтириб, кейинча ана шу яқинлик уларни ўзаро қўшилиб, ягона элат бўлиб, уюштиш жараёнини тезлаштириб юборди.

Абулғозийхон ва Анушахон томонидан амалга оширилган маъмурий давлат бошқарувини такомиллаштириш сиёсати мамлакатнинг иқтисодий ва маданий ҳаётини бир мунча юксалишига олиб келади. Бироқ бу юксалиш узоққа бормади. Анушахон вафо издан кейин Хива хонлигида яна сиёсий кризис бошланди. ХУШ аср Хива онлиги иқтисодий ва сиёсий кризисроқ даврини бопдан кечирди. Мамлакатда авж олиб кетган сиёсий тарқоқлик хон ва султонлар ўртасидаги тахт ўчириш бошланган қонли тўқнашувлар то ХУШ аср охиридан XIX аср бошларигача давом этади.

XIX аср бошларига келиб Хива хонлигида сиёсий ҳокимият янги сулола—ўзбекларнинг Қўнғирот сулоласи қўлига ўтди. Шу сулоладан бўлган Муҳаммад Амин Иноқнинг набираси Элгузар (1804-1806й) ўзини Хива хони деб эълон қилди. Хивада Қўнғиротли сулоласининг ҳукмдорлиги то 1920 йил февралгача давом қилади. Шу сулоладан бўлган Муҳаммад Раҳимхон I (1860-1825 й), Оллоқулихон (1825-1843 й), айниқса буюк давлат арбоби, маърифатпарвар хон Сайид Муҳаммад Раҳимхон II (Феруз, 1864-1910 й) замонида сиёсий тарқоқлик тўтатилиб, марказлашган феодал давлатига асос солинди. Хива хонлиги ўша даврда Ўрта Осиёдаги йирик ва қудратли давлатлар қаторидан ўрин олган.

XIX аср ўрталарига келиб, Хива хонлиги шимолда Элъба (Урал) дарёсигача, шарқдан Сирдарё хавзасигача, ғарбдан Каспий денгиз қирғоқларигача, жанубда эса жанубий Тўрқманистонни ўзига бирлаштирган. Хива хонлигида 800 мингдан ортиқ аҳоли яшаган. Хонлиkning асосий қисми аҳолиси ўзбеклар, сартлар, туркманлар, қорақолпоқлар, қozoқлардан иборат эди. Хива хонлигида эроний ва жамшидларга мансуб қавмлар яшади.

Шулардан ўзбек ва сартлар кўпчилигини ташкил этади. Хонлик пойтахти Хивада 20 мингдан ортиқ аҳоли яшаган.

Давлат ҳокимиятининг марказлашуви билан Хива хонлиги ирришлқ хужалиги, ҳунармандчилик, ирригация қурилиш, ободончилик ва меъморий қурилишлар, шунингдек, маданий ҳаёт ривож топди. Хива, Урганч, Ҳазорасп, Қўнғирот, Хонқа каби шаҳарлар ички ва халқаро савдода алоҳида пайдо бўлиб кетди. Хонликда Бухоро, Қўқон, Эрон, Ҳиндистон ва Россия давлатлари билан савдо ва элчилик алоқалари қайта йўлга қўйилди.

Қўнғиротлар сулоласидан бўлган хонлар замонида Хива хонлигининг маъмурий тузилиши ва давлат бошқарувининг тартиби кил этиш борасида ҳам жуда муҳим тадбирлар амалга оширилди. Айниқса давлатни идора қилишнинг ўзига хос ҳамда такомиллашган тизими, усули ва тартиблари жорий қилинди. Бу ўз даври учун энг илғор ва элмонавий бошқарув тартиби ҳисобланади. Аммо рус шарқшунослигида Хива хонлигининг сиёсий тарихи, ижтимоий-иқтисодий муносабатлари, маъмурий ва давлат тузилиши ва бошқа масалалар ҳақисона тасвирланмади. Уларнинг асарларида шу масалада баён қилинган фикрларга қўшилиб бўлмайди. Айниқса Г. Н. Данилевский, И. Мураъсез, Л. Саболев, Н. Баселовский асарларида Хива хони сарф амалдорлари таъсирида, мустақил фикри йўналишдан кечгача айшч-ишрат билан шуғулланади, хонликда ҳеч қандай маъмурий бўлиниш бўлмаган саройда ҳеч қандай кенгаш мавжуд эмас, каби нотўғри хулосалар чиқарилиб, хонликда ҳақбий-феодал империяси қарор топган, деган фикрларни баён қилишлар:

Хива тарихчиларидан Мунис, Огаҳий ва Баёний асарларида ҳамда Хива хонлиги архиви ҳужжатларидаги маълумотлар асосан шундай қарашларнинг асоссиз эъқилигини тасдиқлайди. Хива хони Муҳаммад Раҳимхон I (1806-1825 й) тамочиларни амалга оширилган ислоҳотлар билан давлат бошқарувининг маъмурий, маълукий, моллиявий, ҳарбий ва диний-матрикий негизлари яратилдики, бу ўз наъбетида, Хоразмда давлатчиликнинг ривожланишида муҳим босқич бўлди. Ўз ислоҳотини ўрта ҳолда ва мийда мулкдорларга, сартларга, мусулмон руҳонийлари, турк ва гавкарлари ҳамда қозоқ ва қарақотпоқ биёлирига таяниб амалга оширди. Аввало, у мамлакатни маъмурий

иҳат ан Кантларга ажратиш ан бекср қилди. Чунки Кант ҳукмдорлари олий ҳокимиятни назар-писанд қилмас, мустақил бошқариш тарафдори эдилар. Муҳаммад Раҳимхон 1-ларни тарқатиб юберди. Хонликнинг маъмурий жиҳатдан 17 вилоят ҳокимлигига ажратди. Вилоятларни эса шаҳар ва масжит қавмларига бўлди. Вилоят бошчиқлари ҳокимлар бевоҳита шахсан хоннинг ўзи томонидан шаҳар ва масжит-дари (қишлоқ) оқсоқоллари, қози ва мироблари ҳокимлар томонидан тайинланиб қўйилди.

Хонликка тобе бўлган болиқа вилоятлар эса хон томонидан тайинланган нонблар томонидан идора қилинди. Тайинланган маҳаллий ҳукмдорлар эл орасида ҳурмат-эътибор қозонган кишилар бўлган. Улар вилоятларда турли қурилиш ишларини ташкил этиш, оқойишталикни сақлаш, сотиқларни ўз вақтида тўплаб хазинага топшириш ва зарур пайтларда қўшин тўрлаш ва мудофаа ишлари билан шугулланадилар.

Хива хонлигида марказий бошқаруш аппаратлари ҳам шундай ташкил этилди. Абулғозийхон замонидан то шу кунгача 1 вилоят бошқарувида мавжуд бўлган 360 лавозим қисқартирилиб, улар ўрнига ишчан ва ихчам бир кета лавозим тасвир этилди. Бу лавозимлар билимли тажрибали, амалдорлар билан муҳташамланди. Уларнинг фойдаси шахсан хон назорати остида бўлди. Вилоят ҳокимларидан то сарой амалдорларигача мунтазам даражасига қараб хазинадан иш ҳақи белгиланди. Қуйи лавозимдагилар йилга 3 тилло юқори лавозимдагилар 350-500 тиллогача иш ҳақи олганлар. Муҳаммад Раҳимхон 1-лар ташкил этилган саройдаги энг юқори маҳкамалардан бири Олий Кенгаш эди. Олий Кенгаш ўша вақтда қонунчиқарувчилик, маъмурий бошқарув ва олий органи вазифасини бажарган Олий Кенгашда саройда энг нуфузли 11 нафар амалдор—меҳтар, қушбеги, девонбеги, илҳоз, отилиқ, шайхулислам бош қози, бий ва бошқалар қатнашган. Кенгаш ишчи шахсан хоннинг ўзи бошчилик қилади. Кенгаш мажлиси ҳар жума кунини ўтказилиб, унда тегишли қарорлар қабул қилинган. Яна саройда кичик кенгаш фаолият курсатиб, унда хон ўз яқинлари билан кундалик масалаларни муҳокима этган. Олий лавозимлардан саналган. Меҳтар ва қушбеги саройдаги

вазирлик лавозимига тўғри келади, уларнинг ҳуқуқи деярли тенг. Уларга жуда катта ваколат берилган. Улар хонликда турли ҳўжалик ва ирригация қурилишларига, қазув, қочув солиқ тўплаш, лавозимларга тайинлэш, қўшин тўплаш, ҳарбий элчиларни қабул қилиш каби ишлар билан шўғулланганлар. Шу лавозимга жуда обрўли, билимли кишилар тайин этилган.

Қўшбеги—хонлиkning шимоний вилоятларидан, меҳтар эса жанубий вилоятларидан тўпланадиган солиқ мажбуриятларига жавоб берганлар. Хонлиkning барча амалдорлари уларга иш қўйиб берганлар. Девонбеги (беш девон) эса саройдаги 3 та девонларнинг ишига раҳбарлик қилган. Девонлар саройда ҳўжалик ишлари, қўшнинг ишлари, ҳарбий ва бошқа ишларнинг ҳужжатларини расмийлаштириш вазифаси билан шўғулланганлар. Улар ўта саводли, олим одамлар бўлган, араб, форс ва ҳатто рус тилларини мўлжал билганлар. Хонликда Юсуф меҳтар, Мўхаммад Раҳим меҳтар, Ҳасан Қўшбеги, Отамурод қўшбеги, Мўхаммад Мурод девонбеги, Ҳўсайинбек девонбеги каби эътиборли амалдорлар ўтган. Матмурод Девонбеги 1873 йилда чоризм истилосига қарши кураш қаҳармонларидан эди. Ҳўсайинбек Девонбеги эса илгор ижтимоий ҳаракат—Беш хиваликлар ҳаракатининг етак раҳбарларидан бири эди.

Сайид Мўхаммад (1856-1864 й) замонида Хивада яна бир олий лавозим вазирлиги Акбар, яъни бош вазир лавозими ташкил этилди. Сайид Ислоҳ Хўжа (1870-1918 й) то умрининг охиригача яна шу лавозимда ишлаб келди. Сайид Ислоҳ Хўжа саройдаги ўта маълумотли, билимли, тажрибали ва таълим қийпарлар давлат арбобларидан бўлиб, Хива хонлигини илго давлатлар даражасига кўтариш учун кўп ҳаракат қилди. У Хоразмда илгор жадидчилик ҳаракатининг етак ташкилотчиларидан эди.

Хонликда яна амирудумаро ноқиб, ноқ, оталик, бий лавозимлари ҳам бўлган. Бу лавозимлар эндиликда фахрий унвонларга айланиб, энг юқори лавозимдаги амалдорларга берилган. Амирудумаро унвон хоннинг энг яқин қариндошларига берилган. Ноқ, ноқиб—бу илгари қабила бошлиқларига, оталик эса уруғ бошлиқларига берилган. Бийлар ҳам ўзбек, кўчар Хонликда мироб ва бош мироблик лавозими ҳам бўлиб

улар ирригация қурилишлари ва сув тақсимотига масъул бўлган. Мулис ва Отаҳий саройда бош ми б ҳисобланган, лекин улар Хонлиkning бошқа маъсул вазифаларини ҳам бажариб келганлар. Хива яна ясовул ва ясовул боши лавозимлар бўлган, улар қатъа соқчиларига бошчилик қилган. Миршаплар (полиция)—улар шаҳар ва қишлоқлардаги тартиб-интизом, осойишталик ишларига жавобгар эди. Шаҳар дарвозаларини муҳофиза қилиш улар ихтиёрида бўлган. Мирза лавозими ҳам бўлиб унинг вазифаси саройдаги давлат ҳужжатларини расмийлаштирувчи котиб-девоиларга бошчилик қилган. Машҳур шоир, бастакор ва олим Комил Хоразмий ва ўғли Мўхаммад Расул мирзабошилари ана шу масъул лавозимда хизмат қилганлар. Мусулмон руҳонийлари ҳам хонлиkning ижтимоий—сиёсий ҳаётида алоҳида рол ўйнайдилар. Улар хоннинг маслаҳатчилари бўлган.

Саройда бирорта кенгаш уларнинг иштирокисиз ўтган эмас. Мусулмон руҳонийлари хонликда маданий-маърифий тарбиясига самарали таъсир кўрсатганлар. Давлатнинг бошқарув иши билан шўғулланганлар. Улар аҳолининг маънавий аҳолий ва маърифий тарбиясига самарали таъсир кўрсатганлар. Давлатнинг бошқарув ишларида ҳам шариат қондаларига қатъий амал қилинган. Хива тарихчиси Абдулла Болтаев берган маълумотга қараганда, XIX аср ўрталарида Хива хонлигида 1363 та масҷит, 120 мадраса, 164 та қорихона ва 2009 га яқин диний мактаблар диний-маърифий ишлар билан шўғулланиб келганлар. Уларнинг қўли Хива шаҳрида фаолият кўрсатган. Ана шу диний муассасаларга қарашли вақф мулклари 170-175 минг танобини ташкил этган. Хива хонлигида тубидаги диний лавозимлар мавжуд бўлган. Шайхунислом, қози, калон, қози аскар, Аъзам муфтий

Атлам, мударрис, имом, раис, мутавалли ва ҳоказо Шайхунислом—хонликда ислом маросимларининг аниқ бажарилишини назорат қилган. Шунингдек у барча мусулмон руҳонийларига бошчилик қилган. Қози Калон (бош қози)—хонликда барча қозиларнинг бошлиғи. Қозилар суд вазифасини бажарган. Қози аскар-ҳарбий хизматдагилар суди. Муфтилар-қозиларнинг ҳуқуқшунослари, аъзам эса муфтиларнинг боштингидир. Қори, мударрислар мадраса муаллимлари диний ва дунёвий илм соҳиблари. Раислар-шаҳар ва қишлоқларда диний қондаларнинг бажарилиши, бозорларда нарх-наво, тош-тарозининг тўғрилигини назорат қилувчилар бўлган. Мутавалли бўлса вақф ерларидан

келган даржомадларни бошқариб борганлар. Юқоридаги диний муассасалар вақф ҳисобига яшаб келганлар.

Чорназм истилосидан кейин хонликда масчит ва мадрасалар сони бирмунча камайган. Бағнийнинг гувоҳлик беришича, Хива хонлиги ўзининг мунтазам армиясига эга бўлган. Қўшиннинг асосий ядроси туркман отлиқларидан иборат бўлиб, улар навкарлар деб юритилган. Мунтазам армияда 13 мингдан ортиқ туркман отлиқлари хизмат қилган. Сарбозлар деб юритилган пийда қўшин ҳам бўлган. Уларнинг сони ҳатто бир юз минг кишига етган. Навкарларга ҳазинадан моаш тўланган. Яна ҳар бир туркман отлиғига 30 танобдан ер ажратиб берилган. Хива қўшинлари 10 минг минглик ва юзлик қисмларга ажратилган. Хива хони қўшинининг олий босх кўминдонин бўлган. Амир улумаро, Меҳтар, Қўшбеги, Ясовулбоши, мингбоши, юзбошилар қўшиннинг ҳарбий саркардаларини ҳам эди. Ҳарбий масалалар, шу жумладан, тактика масалалари саройда ҳарбий кенгашда муҳокама этилган. Хон ҳарбий кенгаш тасиси, тажрибали саркардалар унинг аъзолари бўлган.

Шунинг алоҳида татқиқлаш лозимки, қўнғиротлар сулоласи ҳукмронлиги даврида Хива хонлигида пул муомаласи ва солиқ тизимида ижобий ишлар ҳам қилинди. Бу тадбирлар хонлигининг молиявий ҳволига ижобий таъсир кўрсатди. XIX аср бошларида Хива хонлигида Бухорода зарб этилган мис пуллар муомолада бўлиб, пулнинг қадрсизланиш даражаси кучайиб борди. Муҳаммад Раҳимхон I Хиванинг Кўҳна Арк саройида махсус зарбхона ташкил этиб, хонлиқнинг ўз пуллари — олтин, кумуш ва мис пуллар зарб этилади. Олтин танга рус пулининг 3с. 60 т. қийматига, кумуш танга 20 т. қийматига эга бўлган. Пул зарб қилиш Саид Муҳаммадхон ва Муҳаммад Раҳимхон II (Феруз) даврида ҳам давом этади. Шу билан хонликда пул муомаласи, унинг қадри ошади.

Муҳаммад Раҳимхон I даврида хонликда солиқ тизимида ҳам жиддий ўзгариш юз беради. Аввалги маҳсулот солиғи хирож ўрнига пул солиғи солгўт жорий қилинди. Шунга мувофиқ, мулкдорлар ерга эгаллик қилиш даражасига қараб, 3 гуруҳга ажратилиб, солгўт тўлайдиган бўлидилар.

Биринчи гуруҳга 10 таноб ва ундан ортиқ ерга эга бўлган мулкдорлар кирди. Улар «аъло» деб юритилиб, йилга 3 тилло солгўт тўлаганлар. Иккинчи гуруҳ «адно» деб юритилган.

улар 5-10 танобгача ерли мулкдорлар, ҳар йили 2 тилло сол
гута тулаганлар.

Учинчи гуруҳга 5 танобгача ерга эга бўлган мулкдорлар
кирган. Улар «ансат» деб юритилиб, йилга 1 тилло ҳақ ту
лаганлар.

Янги солиқ тизимининг афзаллиги шундаки, мулкдорлар
шунда ери ва даромади қанчалик пасайса, солиқни шунчалик
кам тулаган. Демак, у фуқароларда ҳусусий мулкни қулайти
ришдан манфаатдорлигини оширган. Шунингдек, ҳарбий х
матдаги наварлар, руҳонийлар, боқувчисини йўқотган оила
ва ногиронлар хонлигининг солиқ ва натурал (қозув, қочув, бе
гор) мажбуриятларидан озод этилган.

II БОБ ХИВАНИНГ ЖАҲОН МАДАНИЯТИ ТАРАҚҚИЯТИДА ТУТГАН УРНИ ВА РОЛИ.

**1. Жаҳон маданияти марказларидан бири бўмиш Хиванинг
шаҳар сифатида шаклланиши ва тарихий тараққиёти.**

Халқаро фан, маориф ва маданият масалалари билан шугул
ланувчи ЮНЕСКОнинг 1995 йил октябр-ноябр ойларида
бўлиб ўтган 28-сессияда жаҳон маданияти тараққиётига қўш
ган ҳиссасини ҳисобга олиб, Хива ва Бухоро шаҳарларининг
2500 йиллик тўйини жаҳон миқёсида нишонлаш ҳақида мах
сус қарор қабул қилинди. Бу борага эътибор, албатта, Дарха
қиқат, қўҳла ва ҳамини нақирон Хоразм ва Хива шаҳри жа
ҳонга жуда кўп ва машҳур ашломалар, фозилу фузалолар, му
тафаккиру маърифатпарварлар, муҳандислар, мусиқа ва
ижрочилик санъатининг етук намойишларини етказиб берган
дунёвий фан ва маданият марказларидан биридир.

Буюк аждодларимиз аш-Хоразмий, Беруний, аш-Замахшарий
Паҳлавон Маҳмуд, Абулғасий, Феруз, Мунис, Оғаҳий, Кўлид
Хоразмий каби ўнлаб буюк олижаноб инсонларнинг номлари
жаҳон халқлари учун муътабар ва муқаддасдир.

Шунинг атоҳида таъкидлаш лозимки, Хоразм воҳасининг бе
такрор ва ўзинга хос тарихий-маданий мероси бевосита Хива
шаҳри билан алоқадордир. Хива Хо азмининг энг қадимий ши
ҳарларидан бўлиб, у нафақат Ўрта Осиёнинг, ҳатто бутун
Шарқ давлатларининг иқтисодий ва маънавий маданиятига
замарали таъсир кўрсатди. Уч асрдан кўпроқ Шарқда ном
таратган хонлигининг маъмурий ва маданий маркази бўлиб
қолган. Хива эндиликда вилоятимизнинг йирик саноат ва ҳу
нармандчилик, маърифат ва маданият марказларидан ҳисоб

ланади. Бу азим шаҳарда ўзининг бетакрор гуфти ва сати бати билан кишини лол қолдираётган ва жаҳонга машҳур бўлган ўтлаб-юзлаб тарихий меъморий обидалар-саройлар, масчит ва мадрасалар, хонақоҳ карвонсарой ва савдо расталари сақланиб қолганки, улар Хоразм усталари ва наққошларининг ақли заковатини ўзида намоён этмоқда.

Хивада шу кунимизгача сақланаётган тарихий ва меъморий ёдгорликларининг асосии қисми XVIII- XIX асрга тааллуқлидир. Шулар орасида 63та мадраса, 97 та масчит ва мақбараларлар, Қўҳна Арк, Тошхонли, Карвонсарой ва Тим, Ичон қалъа дарвозалари, минора, ҳаммом ва бошқа ёдгорликларни алоҳида кўрсатиш мумкин. Хиванинг ёши, унинг пайдо бўлиши ҳақида ёзма манбаларда аниқ маълумотлар йўқ. Хивада шу кунгача мавжуд бўлган халқ ривоятларидан ҳам ушбу масалада аниқ илмий хулосалар чиқариш қийин. Бу масалани ҳал этишда Хиванинг Ичон қалъа доирасида ўтказилган археологик тадқиқотларга муҳим аҳамият касб этди. Академик Яхё Ғуломов Хиванинг Ичон қалъа ҳудудида урушдан олдинги йилларда ўзининг дастлабки археологик қазимчаларини ўтказди. Олим топилган ашёвий далилларга асосланиб Хивани Ўрта Осиёда пайдо бўлган энг қадимги шаҳарлардан эканлигини исботлади. Қадимшунос олим бу ҳақда тубандаги фикрини баён қилди. «Хива ҳам Жанубий Хоразмнинг қадимги шаҳарлари сирасига киради. Шаҳарнинг энг қадимги мустаҳкам қисми «Ичон қалъа»нинг ички қисми ҳисобланади.

Археологик-меъморий изланишларнинг такидлашича, Хива бошқа қалъалар каби кўп ур-йиқитларни бошидан кенчрган. Шаҳарнинг барпо бўлиши хусусида бир нима дейиш мушкул, чунки Хиванинг ўзида археологик қазимш ишлари андигина бошлангичи ва қадимги маданий қатлам стратиграфияси археологларга кўп ҳам маълум эмас. Аммо эски иморатларнинг қолдиқлари ва баъзи бир бошқа белгилар шаҳарнинг барпо бўлиши тарихини бир қадар ойдинлаштиради». Археолог олим Я. Ғуломов ўз фикрини давом эттириб: «Ичон қалъа» доирасидаги Хива шаҳри Қўҳна даври шаҳарлари сирасига киради. Фортификацион иншоотлари ва шаҳар планининг кўп марта ўзгартирилиши муносабати билан унинг қадимги аломатлари деворларга ўрилган гишталар ва буржларнинг асосларида онда-сонда сақланиб қолган.

Хива, афтидан, ҳеч қачон ўз урнини ўзгартирмаган» деган эди. Бироқ уруш йиллари ва урушдан кейинги ўтган даврда вақтгача Хиванинг энг қадимий давр тарихини ўрганлиш тўхтаб қолди. 70-йиллар охиридан олимлар орасида бу масала қизиқиш яна ортади. Айниқса кейинги 10-15 йил мобайлида археолог олимлар ва шунингдек, Хива музейи археолог-тадқиқотчилари Хивада мунтазам тадқиқот ишларини олиб бордилар. Археологик қазинималар Хиванинг энг қадимги қисми Ичон қалъа доирасида ўтказилди. Шаҳарнинг 6 жойида умумий ҳажми 1200 квадрат метр майдонда қазинималар ўтказилган. Яна Ичон қалъа мудофаа деворининг етти жойида унинг кесмаси ўрганилди. Патикада қалъанинг 7 метрлик чуқурликдаги маданий қатлами остида Хиванинг антик даврига доир ашёвий далиллар топилди. Ана шу топилган буюмлар Ичон Қалъанинг антик давридан то ўрта асрлар охиригача бўлган даврдаги тарихий ривожланиш босқичларини аниқлаш имкониятини берди. Ана шу топилган ашёвий далилларга қараб, қадимшунис олим А. Асқаров ўз тадқиқотларида Хива шаҳрининг ўз тарихи давомида унга ривожланиш босқичини бешдан кесирганлигини исбот этди.

Биринчи босқич бу Ичон қалъа ҳудудида шаҳар ҳаётининг шаклланган даври бўлиб, бу мил. авв. VI-V асрларга туғри келади. Қазини пайтида шу даврга оид сопол парчалари ва паҳса девор қолдиқлари топилган. Шунинг ўзи Хива ичи Ичон Қалъа доирасига бундан тахминан 2500 йил олдин пайдо бўлган, деб хулоса чиқаришга имкон берди. Хиванинг шимолий-батысдаги босқичи мил. авв. IV-III асрларга туғри келади: ўша даврда Хиванинг Ичон қалъаси тўла ўзлаштирилиб, қалъанинг атрофи мудофаа девори билан ўраб олинган. Қалъанинг паҳса девори устидан квадрат шаклдаги хом гиштдан ишланган икки қатор девор қурилган. Шаҳар девори ва минораларидаги хом гиштининг ҳажми 40-42х40-44х9-33 см., бўлиб қурилиш услуби антик даврга хослиги аниқланди. Бу даврда Хива аҳолиси деҳқончилик, ҳунармандчилик билан шуғулланган. Шаҳар атрофи Амударёдан чиқарилган ариқ ёрдамида суғорилган.

Мил. авв. II-I асрларда (учинчи босқич) Хива шаҳри ҳаётида илқироз юз берган. Шаҳарнинг катта қисми қум остида қолган. Қалъанинг ўша даврдаги деворлари вайрон бўлган. Бу тушкунлик, эҳтимол ташқи истилочилар ҳужуми оқибати

да юз берган бўлса керак Тўртинчи босқич милоднинг I-IV асрларига, яъни Қўшонлар даврида Хивада яна юксалиш юз берган даврга тўғри келади. Шаҳарда қурилмиш ишлари кенгайган. Шаҳар атрофи мустаҳкам девор билан ўраб олинган. Қалъа деворининг эни 8-9 метргача кенгайтирилган. Қўш деворининг оралиги ҳар хил чиққидилар билан мустаҳкамланган. Шаҳар марказида ҳунармандчилик ва савдо нуқтаи ҳисобидан пайдо бўлган. Қўшлаб турар жойлар қурилган. Ғарбий мудофаа деворининг қоқ ўртасида шаҳар ҳокимининг саройи қалқутарган.

Биринчи IV аср охирига келиб, ташқи ҳужумлар ва ички сиёсий моҳжаролар туфайли Хива қалъасида яна тушқунлик юз берган. Шаҳарнинг катта қисми яна кўчма қўмлар остида қолган. Бу илқироз даври бешинчи босқичи V аср охиригача давом этади. Хиванинг илвбатдаги олтинчи юксалиш даври араблар истилосигача (VI-VIII асрлар) давом этади. Бу даврида Хивада ва Хоразмнинг бошқа шаҳарларида маданый ҳаёт яна тез ривож топган. Хива Хоразмнинг тараққий этган савдо ва ҳунармандчилик марказларидан бирига айланган. Хиванинг ҳудудий чегараси кенгайган. Қалъа атрофида бад шлат деҳқонларнинг баҳайбат кушклари нуҳудга келган. Қолган (7-10) босқичлар XIII асрдан бошланиб, ҳозирги давргача давом қилади. Бу даврларда Хива гоҳ ривожланган, гоҳ эса илқирозга юз тутган.

Маҳаллий аҳоли орасида Хива ҳақида бир неча ривоят ва афсоналар авлоддан-авлодга ўтиб, шу кунимизгача сақланиб қолган. Шулардан айримлари Хива тарихчиси Худойберди ибн Қўшмуҳаммаднинг 1831-32 йилларда ёзиб тугаллаган «Дили Ғаройиб» номли асарига ҳам киритилган.

Ана шу ривоятлардан бирида Хива қалъасининг Нуҳ пайгамбарнинг ўғли Сом пайгамбар томони ач бунёд этилганлиги ҳақида гапиритади.

Бир кун Сом ибн Нуҳ овдан чарчаб қайтиб қум чеккасидаги паноҳ жойда бирпас ором олиш учун ухлаб қолган. Ва ҳайратомуз туш кўрган Тушида ўзини 300 та ёқилган машини ал ушлаган кишилар орасида кўради. Яхши кайфият билан уйғонган Сом ўзидан хотира қолдириш мақсадида шу баланд қўмлоқ жойга тўпроқ тўплаб, қалъа бунёд этгач. Яна бир марта келганида, қалъа атрофини паҳса девор билан ўраб олган. Қалъани отаси Нуҳ пайгамбарнинг кемасига ўхшатиб

йсаган. Ушбу қалъага Рамл деб ном қўйилган Қалъанинг Гар-
бий қисмида уни сув билан таъминлаш учун қудуқ ҳам
қўйдирган Рамл шаҳри кейинча Хивақ номи билан машҳур
бўлган.

Хива, ёки Хивак номининг этимологик маъноси ҳозирча аниқ
лангани йўқ. Хива сўзи биринчи марта X асрда утган араб
географларидан Истаҳрий ёки Руста ибн Ҳақал, Муқаддасий
Ёқут ал-Ҳаммоний (XIII аср) асарларида келтирилади. Ёқутнинг
кўрсатишича, бу шаҳарни «Хивақ» деб ёганлар. Халқ уни
XIX асрда «Хива» деб крита бошлаган. Гарчи қадимшунос
олимлар томонидан Хиванинг ёши масаласида умумий бир
фикрга келинган бўлса-да Хива номи ва бу атаманинг маъно-
си ҳақида тарихчи ва тилшунос олимлар орасида ҳар хил
фикрлар мавжуддир.

Урта аср ёзма манбатариди шаҳарнинг номи Хайвақ, Хи-
вақ, Хиваник, Рамл деб тилга олинади. Рамл атамаси Хива
тарихчиси Худойберди ибн Қўшмуҳаммаднинг таъкидлашича
арабча сўз бўлиб, қумлоқ жой ёки қум ёқасидаги қалъа маъ-
носини англатган Хивалик қариялар шаҳар номи. Ичон
қалъадаги сув манбаси Хива қудуғи номи билан алоқадор,
деб ҳисобландилар. Хивада ҳозир ҳам шу номда бир эски
қудуқлар мавжуд. Қарияларнинг изоҳ беришича, Хива тушун-
часи «Ҳейвоҳ» сўзидан келиб чиққан. Аммо бундагиз ҳе
риш илмий жиҳатдан асосли эмас. Тарихчи ва тилшунос
олимларда эса шу масалада қўйидаги фикрлар мавжуд:

Тарихчи олим проф. А. Р. Муҳаммаджонов «Хива» тушу-
часи «Хайқоник» ва «Хайваник» атамалари билан алоқадор
эканлигини қайд этади. «Хайқоник» ва «Хайваник» атамаси
илк бор XIV аср вақф ҳужжатларида тилга олинади. Бу ном
Хива атрофининг сув билан таъминлаб келган Полвон ёғини,
уша даврдаги номланиши эди. X аср араб тарихчилари ва
географлари асарларида эса бу ном тилга олинмайди. Абу
тозий Баҳодирхоннинг «Шажараи турк» асарида Хайқоник
аралги бир неча бор тилга олинади. Сўнгра Хива тарихчилари
Мулис ва Огаҳийнинг «Фирдавсул иқбол» асарида «Хайқо-
ниқ» ва «Хайваник» номлари ҳақида гапириб, бу ариқнинг
Полвон ёғи эклиги алоҳида қайд этилади. Проф. А. Р. Муҳам-
маджонов «Хайқоник» ва «Хайваник» тушунчалари икки

компонентлар бирикмасидан ҳосил бўлган, яъни «хай» «хор» катта, йирик, улкан маъносини «Қон» тушунчаси эса сув, анҳор, канал маъносини англатади, «ик» ёки «ак» қўшимчаси кичайтириш маъносини англатган, деб изоҳ беради. Демак «Хайқоник», ёки «Хаваник» тушунчаси, олимнинг фикрига дарё, катта сув, анҳор, Хоразм шежасида арна ёки ёп маъносини англатган. Ана шу ном билан аталувчи канал XIX асрдан бошлаб «Полвас ёп» номи билан шухрат топган. Насрбий Хоразмнинг бу йирик сугориш тармоғи «катта сувдан бош олган анҳор», «дарёдан чиқарилган ёп», «дарёдан чиқарилган арна», бошқача айтганда «Паҳлавон ёп», «Катта ёп» маъноларини англатган синоним тушунчаларидир, деб назар беради олим.

УрДУ профессори М.Матинбеков эса Хива тушунчаси ҳусусида бошқача фикрни билдиради «Олим «Хивақ» ёки «Хев» атамасини яҳудийлар тилига алоқадор деб кўрсатади. Бунга далил сифатида 60-йилларда Москва давлат университетининг қадим яҳудий тиллар кафедрасининг Хива музейининг илмий ходими Т. В. Середага жавоб мактубидаги фикрни келтиради. Уша мактубда «Хевақ» сўзи қадимги яҳудий тилида — «сув манбан» ёки «қудуқ» маъносини англатади, деб кўрсатилган. Олим шу фикрни тасдиқлаш учун Аббосийлар халифлигининг ҳукмронлиги даврида уларнинг савдо карвонлари ва хушбӯ савдогарларнинг бош бўлганлиги, улар Шарқдан Ғарбга олиб чиқарган савдо йўлини монополия қилиб олганлиги, карвон йўллари чорраҳасида жойлашган шаҳарга доимо қўниб ўтганликлари, ана шу қўноқ жойидаги сув манбаси бўлган қудуқнинг «Хевақ» деб юритганликларини таяжидлаб ўтади.

УрДУнинг тилшунос олими проф. З. Дўсимов Хива тили ҳақида тубандаги фикрни билдиради. Унинг таъкидлашича Хива номининг этимологиясини қадимги Хоразмий тилидан изламоқ керак. Рус шарқшунос олими А. Фрейман ўзининг «Хоразмий тили» (1953 й) асарида қайд қилишича, қадимги Хоразм тилининг грамматик хусусиятлари «тирик» тиллардан ҳозирги осетин тилига анча яқин бўлган. Осетин тилига юзлаб сўзлар Хоразм шеваларига айнан ўхшайди. Проф. З. Дўсимов шулардан зарда, дондон, жубба, сархум, дукард ва бошқа ўхшаш сўзларни мисол қилиб келтиради. Шунга асосланиб олим Хива қадимги хоразмий тилидаги «қишлоқ» маъносини билдиради. Хевақ номи унинг кичайтирилган шакли.

«кичик қишоқ» маъносида. Ҳозирги осетин титида ҳам бу сўз Хива, Хева шаклида мавжуд бўлиб, «овул», «қишлоқ» «хиреон» маъносини англатади, деб хулоса қилади. Демак, «хиреон»даги фикрлардан кўриниб турибдики, Хива номининг «хиреон» тоғик маъноси ҳақида ҳозирча олимлар орасида ягона бир фикр йўқ. Хиванинг қадимий тарихи каби унинг номи ҳам таҳлил қилиш тадқиқотчилар олдидаги муҳим вазифа бўлиб турибди. Қадимшунос олимларнинг таъкидлашича, Хива қатъаси, ҳақиқатан ҳам, қум Ғарханлари устида мил, аёл, улу асрларда бунёд этилган. Бу давр антик Хоразмда қўлратли давлат ҳокимиятичи қарор тошган, сугорми деҳқончилиги, савдо ва ҳунармандчиликнинг ривож топган даври бўлган. Хиванинг қад кўтарган жойи географик жиҳатдан савдо-сотиқ учун жуда қўлай бўлган. Қалъа маданий ғўҳа битан қум-чўл зонасини туташган чегарасида жойлашган. Қалъанинг атрофи деҳқончилик қилиш учун жуда қўлай бўлган. Олимлар бу ерларга Амударёдан сув кеттириб, эртанги деҳқончилик билан шугулланиб келганлар ва мулк сўт этиши тоғилар, Шўнингдек, атрофиядаги қум-сахротарла кичиб юрган кўчанчи чошадор аҳоли битан яқин қўшинчилик алоқасида бўлиб, ўзато мантфаатли савдо-сотиқ ва маданий алоқатар йўлга қўйилган. Ана шу алоқатар кўпинча Хива қалъаси орқали амалга оширилган эди. Бу ҳолат Хивани тезда ривожланиб келган боришига имкон яратди. Унинг асосий аҳолиси савдо ва ҳунармандчилик битан машғул бўлган. Ҳана даврлар билан, Хива Хоразмнинг савдо ва ҳунармандчилиги ривожланиб келган нуфузли шаҳарлари қаторидан ўрин олади.

Хива қатъаси ҳали дастлабки даврларда унчалик катта бўлмаган. Академик Я. Ғуломовнинг таъкидлашича, унинг сатҳи ҳозирги «Ич қатъа» доирасида Шимолдан Жанубга қўйилган унчалик катта бўлмаган шаҳар кўринишида бўлган. Хиванинг атрофи тўрт бурчакли паҳса ва ҳом гишдан қурилган қалин ва беланд мустаҳкам девор билан ўраб олинган. Қатъанинг Шимоний томонида битта дарвоза бўлган. Қалъа ичкарисида кўпгина маъмурий бинолар, турар жойлар, савдо ва ҳунармандчилик дуконлари ва устохоналари қад кўтарган. Аммо Хиванинг қадимги даврига доир маълумотлар бизгача етиб келмаган. Қўғиша модд й-хатъавий ёдгорлиқ ва тарихий асарлар араб истилоси натижасида вайрон қилинган, куйдириб юборилган. IX-X асрга келиб, Хоразмда сиёсий ва

иқтисодий везият анча барқарорлашади. Хоразм араб халфа-
лигининг узоқ давом этган қарамлигидан қутулиб, мустақил
ривожланиш йўлига ўтади. 995 йилда Шимолий Хоразм ҳук-
мдори Матмун ибн Муҳаммад Хоразмнинг Жанубий вилоятлар-
рини ҳам ягона давлатга бирлаштириб, давлат марказини
Кат (ҳозир Беруний) шаҳридан Гурганж (ҳозирги Кўҳи Гу-
рганж) шаҳрига кўчиради.

1017 йилда Хоразмшоҳ Матмун фитначилар томонидан
қатл қилинган, Хоразм ва Хива Маҳмуд Газнавий томонидан
босиб олинди ва газнавийлар ҳукмронлиги узоқ қўзилмади.
1040 йилда Данданакан оstonасидаги мағбулиятдан
газнавийлар салтанати тугатилди ва Ўрта Осиёда янги сиёсий
салтанат—Салжуқийлар ҳукмронлиги бошланди. Хоразм ва
Хива шаҳри Салжуқийлар ҳукмронлиги остига ўтди. Салжу-
қий ҳукмдорлар Хоразмни ўз поёни турк Гуломи Ануш-Те-
гин ёрдамида бошқариб келдилар. Ануш-Тегин ворисларидан
Отсиз (1117-1150 й) ва Алоадин Тажаш (1172-1200 й)
Салжуқийлардан Хоразмнинг мустақиллигини таъминладилар.
Улар мустақил Хоразмшоҳлар давлатига асос солдилар.
Таклаш ва Алоадин Муҳаммад (1200-1220 й) ҳукмронлиги
даврида бу давлат бутун Ўрта Осиёни, Хуросон, Эрон, Озар-
байжон ва Дашти Қипчоқ чулларини ўзига бўйсундирган Шарқ
даги энг йирик империяга айланди. Хоразм заминидан ўтди-
ган қадимги ипак йўли савдоси яна жонлана бошлади. Қино-
барин бу ерда шаҳар ҳаёти савдо ва ҳунармандчилик ҳам
тез тараққий этади. Дарёнинг ҳар иккала соҳилида купчина
янги-янги шаҳарлар ва сёад қишлоқлар вужудга келади. Не-
тахрий ўз асарида Хоразмдаги 13 та йирик шаҳарнинг ном-
ларини тилга олади. Булар Амударёнинг чап соҳилида Ам-
тия (Чоржуй) битан Гурганж (Урганч) орасида Шимолга то-
мон—Даргон (Даргонота), Ҳазорасп, Хива, Хунмисон, Анда-
рушмисон (Ардаҳиштон —Роят, Ваянгон), Соффордод (Соф-
фордиэ—Хива), Пузгар (Булдумсоз), Кардаронхос (Қара-
жиқ), Дархос (Гурлан), Замахшир (Намухшир), Андаристон
(Пўрсн), Кордош (Курдош), Баратегиш қишлоғи, Мадминия
(Мадминция) Журжончя каби шаҳарлар бўлган. Амунинг ўнг
томонида Кат (Шаббоз-Беруний), Курдош (Чимбой) шаҳарла-
ри ҳақида ёзилади. Истахрий Хивани Ҳазораспдан кейин
учинчи ўринда тилга олади. Хива ва унинг атрофи ўша ва-

мочда жуда обод бўлганлиги, Амударёдан чиқарилган канал
ёрида сугоритганлиги ҳақида гапирди

Истахрийнинг берган маълумотиغا қараганда, Хоразмнинг
юқорида тилга олинган шаҳарлари Амударёдан чиқарилган
каналлар ёрдамида сугорилган ва улар шу кана ар атрофида
жойлашган. Бу ҳақда тубандагиларини ёзди: «Хузораспдан
бошлаб Жайхуннинг бошқа қирғоқларида каналлар қазилган
Улар орасида Хазорасп канали ҳам бўлиб узунлиги жиҳати
дан у Гавхура каналининг ярмига тенг келади. Кейин эса
Хазораспдан икки фарсах масофада Кардарахуш канали бў
либ, у Хазорасп каналидан каттадир. Ундан сўнг Хива кана
ли келади. Бу канал Кардарахушдан катта, ундан кемалар
то Хивагача қатнаб турганлар» Демак, Истахрий асарида Аму
дарёнинг чап соҳилидаги Хазорасп (Хасса канали), Кардара
хос (Қатажиқ Давуд қалъа канали), Хива (Палъси ёп), Мад
ра (Гозовот), Бува ва Вадак (Шовот) каналли каналлари тил
га олинади. Бува ва Вадак каналларининг сажри қўшилтиб,
Журжония (Қўҳна Урганч)гача келтирилган, улардан кема
қатнаган. Амунинг ўнг соҳилидаги қадимги Кат, Гавхура
(Пахта-арна), Кариқ (Киря) ва Курдар ва бошқа шаҳарлар
атрофини сув билан таъмин этган. Истахрийдан бир оз кейин
роқ яшаган машҳур «ҳудуд ал-олам» асарининг муаллифи
(исми нomaълум) Хоразмдаги юқоридаги шаҳарларни тилга
олиш билан Хива ҳақида тўхталганда, «Гурганжга тобе, атро
фи девор билан ўралган, унга катта бўлмаган шаҳар» деб
қайд этади. Муаллиф шу ўринда Хиванинг Ичон Қалъаси ҳа
қида суз юритади. X аср охирида ўтган араб тарихчиси Му
қаддасий асарида Хива ҳақида янада муфаттирроқ маълумот
лар берилади. У Хоразмда ўша замонда машҳур бўлган 40
қа янги йирик шаҳарнинг номларини ҳамла улар ўртасидаги
масофаларни аниқ кўрсатиб беради. Бу шаҳарлар тубандагил
ар: Кес (Кит), Гардманд, Айхон Аззахива, Нучфиг, Кардар
Мидахон, Хамира, Садвар, Зардух, Баратегин, Мадхаматия
Нуавар, Замашпан, Рузунд, Вазорманд, Дозханхос, Рахушми
сон, Жигарбанд, Жув, Мадамисон, Хива, Карданхос, Хазорасп
Жит, Даргон, Кичик Журжония, иккинчи Жит, Сад
фар, Маросан, Киндар, Андаростон (дарёнинг чап томонида)
ва бошқалар. Демак, юқоридаги тарихий маълумотлардан
маълумки, кейинги ўтган ярим аср мобайнида Хоразмдаги

шаҳарлар сони 3 барзварга кўпайган. Муқаддасий ўз асарида Хива ҳақида тубундагиларни ёзди: «Хива чул чеккасида жойлашган азм бир шаҳардир ва дарёдан чиқарилган канал билан ўратган. Кардаранхос ва Ҳазорасп шаҳарлари ҳам шундайдир». Хоразмнинг Хива, Кат, Ҳазорасп, Хонка ва Гургандж (Қўхиз Урганч) шаҳарлари қадимги ипак йули деб юритилган халқаро карвон савдоси чорраҳасида жойлашган, шарқ давлатларининг Волга бўйи, шимолий Кавказ, Қора денгиз бўйи Рус ва Оврўпа давлатлари билан савдо ва маданий алоқалари юқоридаги шаҳарлар орқати ўтган. Бу Хоразм шаҳарларини халқаро майдонда қанчалик муҳим рол ўйнаганлигини кўрсатади.

X-XIII асрларда ҳам Хоразм ўзининг ана шу мавқеини сақлаб қолди. Уша даврда яшаган араб сайёҳлари Хоразм ва Хивада учта муҳим савдо йўлининг тўхташганлигини таъкидлашдилар. Булар Маворуннаҳрдан, Хуросондан ва Жужжондан бошланган савдо йўллари бўлиб, улар Хива орқати Гурганджга ўтган. Сўнгра Гургандждан бошланган йўл эса Уст-Юрт орқати Волга бўйларига, ундан Ҳазор, Рус ва Булқор давлатларига туташган.

Шу муносабат билан бу даврга келиб, Хоразмнинг Хива ва бошқа шаҳарларида иқтисодий ва маданий ҳаёт, қуриш ишлари сододончилик ишлари яна ривож топади. Хиванинг араблар исталоси натижасида айирон бўлган пахта деворлари қайта тикланган. Шаҳар ичкарасида масжит, мадраса, ҳаммом, ёзор ва савдо дасталари, турар жой бинолари қурилиши авж олди. Қатъа атрофида деҳқончилик тараққий этди, деҳқон аҳолининг раҳсидан қурилган ҳонли-жойлари ҳамда феодал қасрлари кўпайди. Маданий ҳаёт, айниқса Хиванинг Қўхиз Арк, Оқшиқ бобо, Потвон дарвозаси, Оқ-Масжит, Уч авлиқ мавзелаида Потвон Маҳмуд мақбараси жойлашган ҳудудларида ривож топди. Потвон Маҳмуд мақбараси ва мажмуаси жойлашган янги ўша вақтда Хива қалъасининг жанубий-ғарбий чегараси ҳисобланган.

Пчки ва ташқи савдонинг тараққий этиши билан Хивада хушбарандчиликнинг 50 дан ортиқ турларини айниқса темирчилик, қуротсозлик, ўймакорлик, қуришни-бичоқчилик, тўкимачилик, заргарлик ва бошқа турларининг тараққий топганлигини кўраемиз. Муқаддасий асарида Хоразмда хусусан, Хива

да, ишлаб чиқарилган маҳсулотлар ҳақида қуйидаги маълумотлар келтирилади: «У ерда узум, кўплаб майиз, қандолат, кунжут, йўл-йўл матодан тикилган кийимлар, гиламлар, нафис парчалар, кучли одамлар фойдаланиши мумкин бўлган ўқ-ёйлар, махсус пишлоқ сузма, балиқ етиштирилади. У ерда кичик кемалар қурилади. Ана шу маҳсулотнинг кўплари Шарқ давлатларига, Ҳазор ва Булоқларга чиқарилиб сотилган.

Истаҳрий ва «Худуд ал-Алам» муаллифи бу ҳақда шундай асди: «Хоразм (Хива) серҳосил, озиқ-овқатга ва мева-мастонларга жуда бой шаҳар. Бу ерда четга чиқариладиган пахта ва юнг матолар кўплаб ишлаб чиқарилади. Улардаги бойликнинг асосий қисми... Савда ва қорвачиликдан олинади».

Истаҳрий ва Муқаддасий асарларида Ҳазор, Булқор ва славянлардан Хоразмга ва Хивага савдо карвонлари томонидан келтирилган товар маҳсулотларининг узундан-узоқ рўйхатлари келтирилади.

Жумладан, Булқор давлати орқали Хоразмга мўйна, ишланган тери, баллиқ елими, камин ўқи, металл ва ёғоч буюмлар ов қўшлари, асал, шам, янғоқ зайтун ёғи, майда ва йирик шохли моллар, қўллар ва бошқалар келтириб сотилган.

Аммо мўгуллар истилоси (1220/21 й.) бошқа жойларда бўлганидек Хоразмнинг шаҳар ва қишлоқлари бошига жуда оғир талофат келтирди. Хоразмшоҳлар маркази Гургамж, шунингдек, Ҳазорасп ва бошқа унлаб-юзлаб шаҳар ва қишлоқлар мўгул қўшинлари томонидан найрон қилинди.

Мўгуллар истилосидан кейин Хоразм икки қисмга ажратилди. Шимолий қисми Урганч шаҳри билан Чингизон ворисларидан Жўжи улусига (давлати) қарашли бўлди. Жанубий Хоразм бўлса Кат, Хива, Ҳазорасп шаҳарлари билан Мавороуннаҳрда қарор топган Чигатой улусига қаради.

XIV аср 60-йилларга келиб шимолий Хоразмда сиёсий ҳокимият Олтин Урда хонлари саройида эътиборга сазовор бўлган турк қўнғирот қавмига мансуб сўфилар сулоласи қўлига ўтди. Шу сулоладан Хусайн Сўфи тез орада Жанубий Хоразмнинг Кат, Хива Ҳазорасп ва бошқа шаҳарларини забт этиб, барча худудларини ягона давлат қилиб бирлаштирди. Аммо уша вақтда Мавороуннахрнинг сиёсий ҳаётида катта воқеалар юз бераётган эди. Буюк соҳибқирон ва давлат арбоби Амир Темур 1370 йилда ўзини бутун Чигатой улусининг яккаюлгона ҳукмдори деб эълон қилиб, Урта Осиёда марказлашган қудратли давлатга асос солди. У узлуксиз ҳарбий юриш

лар билан 27 та давлатни ўзига тобе қилди. Чигатой улусига давогар бўлган Амир Темур 1372-1395 йилларда Хоразмга 5 марта қўшин тортиб келиб, уни ҳам ўз империяси таркиби га қўшди.

Амир Темурнинг ҳукмдорлик даври Мавороунаҳрда қурилиш ишлари, савдо, қишлоқ хўжалиги, фан маданият ниҳоят даражада тараққий этган даври бўлди. Соҳибқирон Амир Темур вофотидан кейин (1405 й) Хоразм ва Хива унинг ворисларидан Абу Саид (1452-1469 й) ва Султон Ҳусайн Байқаро (1469-1506 й) томонидан идора қилинди. Султон Ҳусайн маҳаллий қўнғиротларнинг сўфилар сулоласидан бўлган Чин Сўфини Гурганжда ноиб қилиб қолдирди. Аммо Темурий шаҳзодалар ўртасида авж олган ўзаро ғараз урушлари уларни ниҳоятда заифлаштирди. Бундан фойдаланган кучманни ўзбеклар сардори Шайбонийхон (1451-1510 й) ҳужум қилиб, қисқа вақт ичида бутун Мавороунаҳрни босиб олади. У 1505 йилда Хоразм устига юриш қилиб, уни ҳам истило қилди. Бироқ 1510 йилда Марв остонасидаги Эрон шўҳи Исмоил I билан бўлган жангда Шайбонийхон мағлубиятга учради ва ҳалок бўлди: Шундан сўнг Хоразм қисқа вақт ўзининг йирик шаҳарлари Гурганж, Хива Ҳазорасп билан шўҳ Исмоил таърифуфига ўтади: Лекин эронийлар ҳукмронлиги ҳам узоққа давом эттирмади; эрксевар хоразмликлар исён кўтариб уни улоқтариб ташладилар:

Хоразм яна ўзини мустақил давлат деб эълон қилади. Аммо Хоразмда осойишталик қарор топмади, маҳаллий ҳукмдорлар, ўртасида тахт можаролари авж олиб кетди. Шундан сўнг улар Дашти-Қипчоқдаги Шайбонийхон усулидан ажралиб кетган ҳукмдорлардан Элбарс султонни Хоразм тахтига тақлиф қилдилар. 1512 йилда Элбарсхон Вазир қалъасига келиб тахтга ўтирди. Шу кундан бошлаб Хоразмда Шайбонийхон уругига мансуб хонларининг ҳукумронлиги бошланди. Элбарсхон ва ундан кейинги ворислари даврида Дашти-Қипчоқдан уларга уруғдош бўлган 20 дан ортиқ қорвадор ўзбек қабила ва уруғлари Хоразм ҳудудига бирин-кетин кучиб, ўрнашиб олдилар. Ўша вақтда Хоразм хонлари гоҳ Вазир қалъасида, гоҳ Гурганжда ўтириб давлатни идора қилдилар. Хоразмнинг барча вилоятлари ўзбек султонлари ўртасида мулк қилиб тақсим этилди. Абулғозийнинг гувоҳлик беришича, 1570 йилга келиб, Амударё оқими узил-кесил Шимолга, Орол денгизга

сўтилиб, хонлик марказининг Вазир ва Гурганж шаҳарлари ва атрофларига сув чиқмай қўнди Яна уша вақтда Хоразмнинг Шимолида шаҳар ва қишлоқларига Ёйиқ дарёси бўйидаги рус казаклари ҳамда қалмикларнинг талончилик ҳужумлари кучайиб, аҳволни янада ёмонлаштириб юборди. Айни вақтда Жанубий Хоразмининг, кейинчалик «Беш қалъа» номи билан аталган (Ҳазорасп, Кағ, Хонқа, Янги Урганч, Шоҳобод) шаҳарларининг мавқеи кўтарила борди. Хива шаҳри «Беш қалъа» шаҳарларига етакчилик қилди. Шу билан Хиванинг савдо ва ҳунармандчилик маркази сифатида мавқеи ҳам ошиб борди.

Вужудга келган вазиятни ҳисобга олиб, ўзбек султонлари пойтахтни Жанубга кўчиришга мажбур бўлганлар. Юқорид қайд қилганимиздек, ўзбек хонларининг Хоразмдаги дастлабки пойтахти Вазир шаҳри бўлган. Яна шунга айтиш зарурки, уша вақтда гоҳ Вазир, гоҳ Гурганч ва гоҳ Хива шаҳарлари пойтахт вазифасини бажариб турганлар.

XVI асрдан бошлаб Хива янги хонлиكنинг пойтахти деб эъзон қилинган. 1556 йилда Бўжиҳон ўғли Дўстхон Хивани ўз салтанатининг пойтахти деб ҳисоблаган. Кейинроқ Хива ерлари бирданига иккита шахзодага—Пулат Султон ва Темур султонларга мулк қилиб берилган. Улар ҳам Хивани ўз салтанатининг султони деб ҳисоблаганлар. Араб Муҳаммад даврида (1602-1623) Хоразмда нисбатан сиёсий барқарорлик ўрнатилган, Хива айрим ўзбек султонлари салтанатининг пойтахтигана эмас, балки бутун хонликинг пойтахтига айланади. Янги Хива хонлиги деб аталган хонликка, бизнинг фикримизча, Хоразмда ўзбек хонларидан бўлмиш Шайбонийхонлар сулоласи ҳукмронлиги бошланиши билан асос солинган эди.

Хива хонлигининг бошланғич даврларда аҳволи анча мураккаблашган, ўзаро курашлар натижасида марказий ҳокимият заифлашиб кетган эди. Мамлакатда тартиб-интизом бузилиб хон хазинаси бушаб қолган эди. Бухоро хонлари ва туркман сардорларининг тез-тез ҳужумлари мамлакат аҳволни янада оғирлаштириб юборди. Халқ ниҳоятда қашшоқлашди. Абдулғоийхон ва ўғли Анушахон (1663-1684 й) хонликини сиёсий ва иқтисодий инқироздан чиқариш учун бир қатор тadbирлар ўтказдилар. Аввало, улар ўз мухолифларига кучли зарба бердилар. Муниснинг гувоҳлик беришича, Абдулғоийхон Бу-

хорога олти марта юриш қилиб, ҳар гал ғалабага эришиб, Хивага жуда бой ўлжалар ва мол-мулк билан қайтган, Абдулғазийхоннинг давлат ҳокимиятини марказлаштириш борасида ўтказган ислохотлари алоҳида аҳамиятга эга. Шу мақсадда кучманчи ўзбек қабилаларини ўтроқли ҳаётга ўтказиш, улар ўртасидаги ўзаро адоватларни тугатиш чоралари қўрилди. Кучманчи ўзбек қавмларига Амунинг ҳар иккала соҳилидан ер ажратиб берилди ва ўтроқлаштирилди. Давлат бошқарувининг марказлаштириш ва тақомиллаштириш чоралари қўрилди. Марказий бошқарув девони таркибида 360 та амал-лавозим ташкил этилди. Тўрт гуруҳга бирлашган давлат бошқаруви ишларига жалб этилди Булардан ташқари, Абдулғазийхон пойтахт Хивада ободончилик ишларини яхшилади, кўпгина меъморий қурилишлар, янги шаҳарлар, муҳофиза истеҳкомлари ҳамда ирригация иншоотларини бунёд этди.

Жумладан, Хивада Араб Муҳаммадхон даврида бир олий иморат Арабхон мадрасаси қурилган. Бошқа кўпгина иморатлар қайта қурилган ва таъмирланган. Арабхон мадрасаси пойтахт Хивада бунёд этилган дастлабки меъморий қурилишлардан эди. Бу бино 1616 йилда қурилган. Абдулғазийхон ва унинг ўғли Анушахон даврида Хивада шарқнинг энг бетакрор ёдгорликларидан Анушахон ҳаммоми ва унинг яқинида масҷит (Оқ масҷит) барпо этилди. Бу ёдгорликлар Абдулғазийхон томонидан ўғлига атаб Нармандадаги Бухоро хонлигида, жанг муносабати билан қурилди. 1688 йили Хивада яна бир ёдгорлик Хўжанбердибой (Хуржум) мадрасаси ҳам қурилиб, фойдаланишга топширилади. Кейинчалик ана шу ёдгорликлар Оллоқулихон замонида қайта қурилди ва таъмирланди ҳамда подир ёдгорликлар сифатида ҳозирги кунимизгача сақланиб келмоқда.

Абдулғазийхон ва Анушахон ўз даврининг энг илгор, тараққийпарвар ислохотчиларидан эди. Улар хонликда ободончилик шаҳар қурилиш ва ирригация қурилишлари соҳасида жуда кўп ишларни қилдилр. Жумладан, сувсизликдан азоб чекиб келаётган эски пойтахт Урганч ва Вазир қалъаси аҳолисини хонлиkning жанубига дарёга яқин жойга кўчирилиб уларга ер ажратиб берди. Ана шу жойда янги Урганч, Чигатой қалъа (Шовот тумайда) ва янги Вазир қалъалари (Гурганда) барпо этилди. Янги Урганч қалъаси 1647-1648 йили қурилган. Анушахон ҳам отасининг бунёдкорлик ишини давом

еттирди. Унинг фармони билан Хоразмнинг қадимги пойтах-
ти Кат (ҳозирги Беруний тумани) аҳолиси Амунинг сул томо-
нига кўчирилди. Бу ерда, Янги Урганчининг шимолий томони-
да янги Кат қалъаси (Шовот туманида) бунёд этилди. Ана
шу янги қалъага сув келтириш мақсадида, дарёдан Ёрмиш
канали тортилган эди. Шунингдек, 1681 йили Анушахон топ-
чиригига мувофиқ, Хоразмнинг энг йирик канали Шоҳобод
канали қазилди. Шу каналнинг ён қирғоқида шу ном
билан Шоҳобод қалъаси ҳам бунёд этилади. Абулғозийхон
ва Анушахонлар хонлик чегарасини жанубий Туркменистон
ва Каспий деңизи қирғоқидаги Болқон тоғлари қирғоқлари-
гача кенгайтирдилар. Шу ерларда яшаган туркманлардан
бир қанча чорвадор қабилаларни Хива атрофига, магистрал
каналларининг оёқларига кўчириб жойлаштирдилар. Улар-
нинг ерларига сув келтириш мақсадида Ғозибод канали ва
Ғозибод қалъаси барпо этилди. Анушахон Ғозибод қалъаси-
дан то эски қалъасигача хонлиkning Шимолий Ғарбий чегара-
си бўйлаб бир қатор мудофаа истеҳкомларини барпо қилдирди

Абулғозийхон ва Анушахон замонида Хива хонлигида қарор
топган осойишталик узоққа бормади. Анушахонни вафотидан
кейин Хива хонлигида маҳаллий феодаллар ва туркман сар-
дорлари ўртасида ўзаро кураш авж олиб кетди. Марказий хо-
кимиятнинг мавқеи пасайди, тез-тез тахт алмашуви юз бера
бошлади. Хива хонлари ҳар хил гуруҳлар, қабилалар қўлида-
ги қўғирчоққа айланиб қолди. Мамлакатнинг иқтисодий ва
сиёсий ҳаётини тикитишга олиб келган бу жараён хонликда
то ХУШ аср охиригача давом этади. Хива хонлигида юз бер-
ган ана шу оғир вазиятдан Бухоро хонлиги, Эрон шоҳлари
ва Рус императори Петр 1 ўзларининг қора ниятлари учун
фойдаланишга ҳаракат қилдилар. Улар Хива хонлигини ўз
қарамлигига олиш учун ҳарбий юмушларни кучайтириб юбор-
дилар. Хива хони Шерғозийхон (1715-1728 й) мамлакатда
юз берган мураккаб аҳволни бартараф қилиш мақсадида, бир
қатор чоралар кўрди. Жумладан, Хивани мудофаа деворлари
да таъмирлаш ишларини ўтказди. Ичюн Қалъада қатор қу-
рилишлар қилди. Икки қаватли пишиқ гиштдан бир олий имо-
рет — Шерғозийхон мадрасаси қурилди.

Шерғозийхоннинг тарих олидаги яна бир хизмати шунда-
ки, у 1717 йили Хива яқинида Рус императори Петр I нинг

Бекович — Черкасский бошчилигидаги 6 минг кишилик ролли кучларини мағлубиятга учратди. Лекин Шерғолий пазфотидан кейин хонликда вазият янада кескинлашиб кетди. 1740 йили Эрон шоҳи Нодиршоҳ кўп сонли ва яхши қўрланган қўшини билан Хивага навбатдаги истилочилик қўшини бошлади. Ҳазорасп ва Хонқа қалъаси остоналари қаттиқ жанглар бўлиб ўтди. Хива қўшинлари қанчалик қўшчилик кўрсатмаснилар душманга бардош беролмадилар. Хивага чекинишга мажбур бўлдилар. Нодиршоҳ узоқ қамдан сўнг Хивани истило қилди. Хива хони Элбарсхон (1721-1740) ва бир неча сарой аёнлари аср олинди, қатл қилинди. Хива ва Ҳазораспдаги кўпгина нодир ёдгорликлар ва қалъанинг муҳофиза деворлари Нодиршоҳ томонидан вайрон қилинди. Шаҳар аҳолиси шафқатсиз таланди. 4 мингдан ортиқ киши асир олинди ва яна шунча Хива наварларни Эрон қўшлари сафига қўшилди. Нодиршоҳ бир гуруҳ аскарлар билан Хивада ўз ноибини қолдириб, Эронга қайтиб кетди. 1741 йили Хивада катта қўзғолон кўтарилиб, шоҳнинг ноиб ва сарчи аскарлари қириб ташланди. Лекин шунга қарамасдан Хивада осойишталик қарор топмади. Хива тахтида қисқача ватандашчиликда ўнлаб хонлар алмашди, уларнинг салтанати юзакли характерга эга бўлди, холос. Мамлакатда аҳвол тобора кескинлашиб борди. Ана шундай шароитда, 1768-1769 йилларда халқ оғир табиий офатга дучор бўлди. Мамлакатда вабо касали тарқалди ҳамда чигиртка ёпирилиб экин майдонлари катта талофат етказди. Муниснинг кўрсатишича, хонликда юз берган ана шу офатдан кейин «орқони давлат ва ҳатто меҳнаткаш халқ (фуқаро ва раият) маҳалла кетидан маҳалла, бутун уруғ-аймоғи билан очлик балосидан қутилиш учун бош олиб, дунёнинг турли мамлакатларига.. Орол ва Бухорога тарқала бошладилар, қочишга қўрб етмаганлари фарзандларини қозоқ ва қорақалпоқларга сотиб, бир амаллаб жон сақлаб қолдилар».

Ўлат ва очлик натижасида Хоразмда ва Хивада жуда кўп одамлар қирилиб, иморатлар ҳувуллаб қолди. Мунис шу ҳақда тубандагиларни ёзади:

«Хива шаҳридаги азим иморатлар бузилди, уларнинг ўрнида юлғун буталари ва саксовуллар ўсиб чиқди... Шу тариқа обод ва гўзал шаҳарда бор йўғи 40 та оиладан ўзга қолди. Беш вақт намозда зўрға уч-тўрт кишигина иштирок

этар эди. Вайрон бўлган иморатларда вахший ҳайвонлар мажон тутди».

Хонликда ана шундай оғир вазият юз бераётган бир шароитда, ҳокимият тепасига ўзбекларнинг қўнғиротлар сулоласидан бўлган Муҳаммад Амин Иноқ (1763-1794 й) келиб ўтирди. У мамлакатдаги аҳволни яхшилаш учун жуда кўп меҳнат сарф қилди. Муҳаммад Амин Иноқ қўнғирот хонлар номидан мамлакатни идора қилди. У жуда тadbиржор ва обрўли ҳукмдорлардан эди. Муниснинг таъкидлашича, унинг замонида давлат ишлари бирмунча тартибга солинди. Мамлакатда осойишталик қарор топди. Хива қалъасидаги вайрон бўлган иморатлар, қалъа девори қайта тикланди. Жумладан, Ичон қалъанинг муҳофиза деворлари ва ундаги миноратлар тўла таъмирланди. Шаҳардаги Нодиршоҳ истилоси билан вайрон бўлган иморатлар, масжид ва мадрасалар қайта тикланди. Ичон қалъадаги Хўжамберди бий мадрасаси яна фаоллият кўрсата бошлади. Муҳаммад Амин Иноқ даврида янги иморатлар қурилишига ҳам катта эътибор берилди. Муҳаммад Амин Иноқ 1785 йили ўз номига атаб баланд ва мустаҳкам мадраса қўрғирди. 1788-1789 йилларда эса Хива марказидаги эски масжид ўрнида Жума масжид ва унинг минораси қайта қурилди ва кенгайтирилди. Шунингдек, Ҳазорасп қалъасининг Нодиршоҳ томонидан вайрон қилинган муҳофиза деворлари ҳам қайта тикланди.

XIX аср бошларига келиб, Муҳаммад Амин Иноқнинг набираси Элтузар Иноқ (1804-1906.) хон Абулғозий V ни тахтдан улоқтириб, расмий ҳокимиятни ўз қўлига олди. Шу кундан бошлаб Хивада хонлик ҳокимияти ўзбекларнинг қўнғирот сулоласидан бўлган хонлар қўлига ўтди. Уларнинг ҳукмронлиги то 1920 йилгача давом этди. Ана шу сўнгги сулоладан Хива тахтида II хон ҳукмронлик қилди. XIX аср Хива хонлиги тарихида алоҳида аҳамият касб этади. Қўнғиротлар сулоласидан бўлган Муҳаммад Раҳимхон I (1806-1825 й), Оллоқулихон (1825-1842й), хусусан, машҳур шоир ва давлат арбоби Муҳаммад Раҳимхон Соний (Феруз) ларнинг ҳукмронлиги замонида хонлиkning иқтисодий, сиёсий ва маданий ҳаётида ажойиб ўзгаришлар юз беради. Поёнтахт Хивада ободончилик ва маҳобатли меъморий қурилишлар ривож топди. Уларнинг саъй-ҳаракати билан Хива Шарқнинг энг обод ва гўзал шаҳарларидан бирига айланди. Ўша даврда Хивада бунёд этилган меъморий ёдгорликлар сайёҳлар эътиборини ҳозирда

ҳам ўзига жалб қилиб келмоқда. Дарҳақиқат, Хива хони Муҳаммад Раҳимхон (1806-1825й) замонида мамлакатни юксалтиришга қарата кўпгина хайрли ишлар қилинди. Муҳаммад Раҳимхон I ва унинг ўғли Оллоқулихон (1825-1842 й) даврида Хивада жуда кўп ниҳоятда гўзал ва мустаҳкам меъморий қурилишлар, саройлар, масчит ва мадрасалар, бошқа жамоат бинолари қад кўтарди. Жумладан, Муҳаммад Раҳимхон I фармони билан 1806 йилда пишиқ гиштдан Полвон дарвоза қурилди. Шунингдек, шаҳар марказидаги Паҳловон Маҳмуд мақбараси тошдўн салобатли қилиб қайтадан бунёд этилди. Мақбара устига баланд ва маҳобатли гўмбаз қурилди. Ана шу маъсулиятли вазифа моҳир уста Муҳаммад Мурод Ҳазораспиди бошчилигида 5 йил мобайнида ниҳоясига етказилди. Хивада қурилиш ва меъморчилик ишлари, айниқса, Оллоқулихон замонида ниҳоятда ривож топганлигини кўрамиз. Ўша даврда Хива, ҳақиқатан ҳам кенг кўламлидаги қурилиш майдонига айланди. Шаҳардаги эски тарихий-меъморий ёдгорликлар таъмирланиб, уларга иккинчи ҳаёт бағишланиши билан яна унлаб ажойиб меъморий қурилишлар амалга оширилди.

Оллоқулихон даврида ҳар бир иморатнинг анчқ муҳандислик режаси асосида қурилишига, уларни кўк, яшил, оқ ва қара юшинлар билан безатишига, эшик, дарвоза ва устунларнинг эса ўйма геометрик шакллар билан нақшланишига алоҳида аҳамият берилди. Натижада, ҳар бир меъморий ёдгорлик алоҳида санъат асари даражасига эга бўлиб, Хивага алоҳида гўзаллик бахш этди. Бу ишга Хоразмнинг энг моҳир усталари, ўймакор наққошлари жалб қилинди. Бу ҳақда Хива тарихчиси Худойберди ибн Қўшмуҳаммад тубандагиларни ёзиб қолдирган: айтишларича, Хевок кўп марта вайрон қилинган ва қайта тикланган. Жаноби олийлрининг раҳматли отаси... Абулғозий Муҳаммад Раҳимхон ва унинг укаси... раҳматли Қутлуқ Мурод Иноқ томонидан шаҳар обод қилинди. Уларнинг саъй-ҳаракатлари билан (ўша даврда) катта мадраса (Қутлуқ Мурод Иноқ мадрасаси) барпо этилди. Хивадаги қурилишга Шер девонбег ва вазир Муҳаммад Ризо Қўшбегилар бошчилиқ қилган.

Оллоқулихон фармони билан Хивада пишиқ гиштдан хонини Тошҳовли саройи (1830/38 й), Карвонсарой ва ёпиқ бозор (1832/38 й) ва улар оралигида Оллоқулихон мадрасаси ва бошқа иморатлар барпо этилди. Қурилиш ва таъмирлаш

ишларига Муҳаммад Еқуб Меҳтар бошчилик қилган. Ана шу иморатларнинг пештоқлари ва ички томонлари ранг-баранг кошнтар билан безатилди. Шунингдек, хоннинг қўҳна саройи қўҳна Арк қайта таъмирланди. Қўҳна Арк атрофи пишган гиштдан мустаҳкам ва баланд девор билан ўраб олинган. Унинг олд томони юшин билан безатилган ва ўйма нақшли дарвоза ўрнатилган. Арkning ичкари томонида масжид, кўришхона, ёзи айвон ва бошқа иморатлар қурилиб, барчаси ранг-баранг кошнтар, ганч ва ўйма нақшлар билан безатилди. 1838/40 йили Оллоқулихон топшириғи билан Анушахон ҳаммоми ва Оқ масжид ҳам қайта тикланди. Ўша йилларда Поляон дарвозаси қайта қурилди. Оллоқулихон қўғиротлар сулоласининг пири ҳи собланган Паҳлавон Маҳмуд мақбарасини бутун бир мажмуа даражасига кўтарди. Хоннинг фармони билан бу ерда зиёрат хона, масжид, ханоқо, мадраса ва бошқа иморатлар барпо этилди. Ўрта Осиёда меъморчилик санъатининг ажойиб намунаси ҳисобланган Паҳлавон Маҳмуд мақбараси кўн-яшил кошнтар, нақшлар билан безатилди. Шунингдек, Оллоқулихон фармони билан Арабхон ва Муҳаммад Амин Иноқ мадрасаси ҳамда Сайид Оловуддин мақбараси ҳам пишнқ гиштдан қайта тикланди ва таъмирланди. 1831/32 йили Ичон Қалъанинг Шарқий қисмида заҳнаш ариғи оқова сувидан ҳосил бўлган кўл ҳашар усули билан кўмилиб, унинг ўрнида катта бозор майдони вужудга келтирилди. Бу ҳақда Худойберди ибн Қўшмуҳаммад тубандагиларни ёзиб қолдирган: «Хиванинг бозори унча катта бўлмаган майдонни эгаллаган. Бозор тахминан 5-6 та ноб майдонни эгаллаган ва шаҳарнинг Шарқий тарафида жойлашган кўлча ҳисобига кенгайтирилганлар. 1831/32 йили жаноби олийларининг фармонига кўра Хива аҳли 45 кун ичида уни тупроқ билан тўлдириб текислаган ва у ерда бозор бунёд этилган. Нарироқда илгари катта чорбоғ бўлиб, мевали ва манзарали дарахтлар ўтказилган. Илгари унинг тагида дон бозори бўлар эди. Энди эса у ерда баққоллар, балиқ ва бошқа таомларни пиширувчилар ўтиришади. Бу ер оддийгина рас та бозор деб аталади».

Булардан ташқари, Оллоқулихон Хиванинг муҳофаа истехкомларини мустаҳкамлаш борасида ҳам катта ишлар қилди. 1842 йили Ичон Қалъанинг муҳофаа деворлари аниқ муҳандислик режиси асосида қайта таъмирланди. Худди ана шу йили Хива атрофида умумий ҳажми 5, 6 км, масофада Дешон қалъа

девори бунёд этилди. 10 та дарвозага эга бўлган бу маҳоват ли иншоотнинг баландлиги 8-9 м. қалинлиги эса пастдан 9 м бўлиб, у хашар усули билан олти ҳафтада қуриб тугалланган. Қурилишга Еқуб Меҳтар бошчилиқ қилган. Хоннинг шаҳар ташқарисидagi Рафоник ва Нуруллабой саройлари қалъа ичкарисига киритилган. Шу кундан бошлаб, шаҳар ҳудудининг ана шу қисми Дешон қалъа номи билан аталатилади. Оллоқулихон 1842 йили 45 ёшида вафот этди. У 1 йил хонлик қилди. Унинг вафотидан сўнг, тахтга ўгли Муҳаммад Аминхон (1842-1855 й) ўтирди. Унинг ҳукумронлик даврида Хивада ободончилик ва қурилиш ишлари яна ривож топти. Муҳаммад Аминхон фармони билан Қўҳна Арkning қибла тарафида пишиқ гиштдан 260 талабага мўлжалланган қўшқаватли бир олий мадраса-Мадаминхон мадрасаси ва бениҳоя баланд кук минора қурилиши бошлаб юборилди. 1852/55 йилларда мадраса қуриб битказилди. Бироқ Муҳаммад Аминхоннинг Серахс (Жанубий Туркменистон) оstonасидаги жангд вафот қилиши муносабати билан минора қурилиши тугалланмай қолди. Хива тарихчиси Огаҳийнинг гувоҳлик беришича, умуман, ўтган аср ўрталарига келиб, Хивада иккита хон саройи, 27 та масжит, 22 та мадраса, карвонсарой, ёпиқ бозор, 260 дўкон ва бошқа жамоат бинолари бўлган. XIX аср иккинчи ярмида ҳам Ичон қалъанинг Ғарбий томонида қурилиш ишлари жадал олиб борилди. Айниқса, Муҳаммад Раҳимхон Соний (Феруз 1864—1910 й.) замонида Хива Шарқнинг энг йирик маъмурий ва маданий марказларидан бирига айланди. Дарҳақиқат Феруз Хива хонлари ичидаги энг маърифатпарвар ва адолатпарвар хонлардан эди. Унинг саяёҳаракати билан Хивада 30 дан ортиқ энг нодир меъморий қурилишлар амалга ошди ҳамда серфайз боғлар бунёд этилди. Уша даврда Феруз саройида 30 дан ортиқ машҳур олимлар, тарихчилар, таржумонлар, шоирлар бастакорлар ижод қилдилар. Хоннинг фармони билан Қўҳна Арк олдидаги майдонда қўшқаватли маҳоватли мадраса — Муҳаммад Раҳимхон мадрасаси (1870-1871 й) қурилиб фойдаланишга топширилади. Яна ўша вақтда Хиванинг марказида ҳамда унинг Дешон қалъа қисмида хоннинг яқин кишилари ва аёнлари томонидан қурилиш ва ободончилик ишлари давом эттирилади. Жумладан, 1871 йили Матнбоз Девонбег томонидан Ичон қалъада бир улуг мадраса ва бошқа иморатлар қуриб битказилади.

Шундай қилиб, Хива Шарқ меъморчилиқ санъатининг энг нодир ёдгорликлари жамланган йирик ва гузал шаҳарлардан

бирига айланди. Хива аҳолисининг асосий қисми савдо-сотиқ ва ҳунармандчилик билан машғул бўлганлар. Ёзма манбаларга қараганда, XIX аср урталарида пойтахт Хивада 20 мингдан ортиқ аҳоли яшаган. Шаҳарда 700 дан ортиқ ҳунармандчилик устахоналари мавжуд бўлган. 260 та савдо дўконлари кўплаб савдо расталари, 3 та катта ва 15 та кичик бозорлар, 3 та катта ҳаммомлар ишлаб турган. Шунингдек шаҳарда ҳунармандчиликнинг 50 дан ортиқ тури ривож топган. Айниқса, темирчилик, мискарлик, заргарлик, тўқимачилик, бўёқчилик, этикчилик, пўстин ва чопондўзлик, тош, ёғоч ва ганч уймақорлиги, дурадгорлик, кулолчилик касблари кенг тараққий этган. Хиванинг моҳир ҳунармандлари томонидан ишлаб чиқарилган маҳсулотлар хонлиkning ички эҳтиёжларини таъминлашдан ташқари, ҳатто хорижий давлатларга ҳам чиқариб сотилган. Хива ҳунармандлари тайёрлаган тўқимачилик маҳсулотлари, заргарлик буюмлари ва туркман гиламларига хорижий давлатларда талаб юқори бўлган. Айниқса, XIX аср бошларига келиб, Хива хонлиги билан Бухоро ва Қўқон хонликлари, Афғонистон, Эрон, Ҳиндистон, Туркия ва Россия давлатлари ўртасида яқин савдо-иқтисодий ва элчилик алоқалари йўлга қўйилган. Уша вақтда Хива бозорларида турли мамлакатлардан келган савдогарларни учратиш мумкин бўлган. Улар ўз товарларини Хива бозорларида сотар ва зарур мол-

ларни шу ердан харид қилиб ўз юртларига олиб кетар эдилар. Хиванинг қарвонсаройларида хорижлик савдогарлар учун етарли қулайликлар яратилди. меҳмонхоналар ва омборхоналар мунтазам ишлаб турган. Хонлиkning Янги Урганч, Хонқа, Хазорасп, Қўнгирот ва бошқа шаҳарларида ҳам ички ва ташқи алоқалар жуда ривож бўлган. Муниснинг хабар беришича, Муҳаммад Раҳимхон I ҳукмронлигининг аввалида Бухорога Ҳасан Мурод оталиқ бошчилигида элчилар гуруҳи ва савдо қарвонлари юборилган. 1812 йили Хивага Эрондан ҳамда қозоқларнинг кичик жуз ҳокимлигидан махсус элчилар ва савдогарлар келган. 1812/13 йили Афғонистон билан ўзаро қўшничилик алоқалари йўлга қўйилган. Худди уша йили Хива савдо қарвонларини Қабул шаҳрига ташриф буюрганликлари ҳақида маълумотлар бор. Айниқса, уша даврда Хива хонлигининг Россия билан савдо ва элчилик алоқалари тобора кенгайиб борди. 1819 ва 1842 йилларда Хивага Россия ҳукуматининг Н. Муравьев ва П. И. Данилевский бошчилигидаги махсус элчилар ва савдогарлар гуруҳи ташриф буюрди. Хива солимо-

ларида 1852/53 йилларда Хивадан Россияга 252 туяда турли хилдаги товарлар юборилганлиги ҳақида маълумотлар бор. Ҳатто Хива савдогарлари Нижне-Новгород ярмаркаларида ҳам ўз маҳсулотлари билан фаол иштирок этганлар. Россиядан Хивага металл, тўқимачилик маҳсулотлари, балиқ елими, турли бўёқлар, мўйна терилари, қурул-аслаҳалар ва бошқа товарлар келтирилиб сотилган.

XIX аср иккинчи ярмидан бошлаб Хивадан Россияга чиқариб сотилаётган маҳсулотлар орасида пахта ва пахтадан тайёрланган газламалар ва калаваларга талаб ортиб боради. Шу жиҳатдан Хива хонлиги Урта Осиё хонликлари қаторида Россия ҳукуматининг эътибориши ўзига кўпроқ жалб қила бошлайди.

Хива хонлигида давлат ҳокимиятининг марказлашуви ва товар-пул муносабатларининг ривожлана бориши мамлакатда қишлоқ хўжалиги ҳамда боғдорчиликка ҳам алоҳида эътибор этиш имкониятини вужудга келтирди. XIX аср ўрталарида Хива хонлигида жами суғориладиган майдон 320 минг десятинни ташкил этган бўлиб, ана шу майдоннинг ярмидан кўпрогига бугдой, жўхори қолган қисмига арпа, шол, кунжи ва бошқа полиз экинлари экилган. Қишлоқ хўжалигида мўл ҳосил этиштирилган. Россия билан иқтисодий муносабатлар йўлга қўйилгандан кейин пахта экиладиган майдон дон экиладиган майдонлар ҳисобига тобора кенгайиб борди. Хива хонлари боғдорчиликка ҳам алоҳида эътибор бердилар. Айниқса, Муҳаммад Раҳимхон I. Оллоқулихон ва улардан кейинги ўтган хонлар даврида Хива, Янги Урганч, Моноқ, Ҳазорасп ва бошқа қалъаларнинг атрофларида кўплаб мевазор боғлар ҳамда мачзарали дарахтларга бурканган хиёбонлар барпо этилди. Фақат Хива шаҳрининг атрофи ҳар бири 6-10 гектар майдонни ўз ичига олган Рафаник боғи, Нуриллабой боғи, Нуриллабек боғи, Ангарик боғи, Саёт боғи, Гулбан боғи, Оқ масчит боғи, Чанашик боғи, Бог шамол, Қибла тоза бог, Орқа тоза бог каби мевазор боғлар ва оромгоҳлар билан ўраб олинган эди.

Бу боғлар хонга, унинг қариндош-уруғларига ва сарой амалдорларига қарашли эди. Ҳар бир мулкдорнинг ҳовлиси атрофида ана шундай боғлар барпо этиш одат тусига кирган эди. Мевазор боғлар мулкдорлар учун энг муҳим даромад манбаи ҳам эди. Уша боғларда Хоразмнинг ширин-шакар меваларининг ҳамма турларидан бўлган, айниқса, Ҳазорасп олмаси, Хива анори ва узумлари, Урганч нашвотиси, Янгибозор анжирлари

Қўшқўпир ва Ғозовотнинг нуқул уривлари ўзининг ширин-шакарлиги билан хорижий давлатларда ҳам машҳур бўлган.

Серфайз боглар ва ям-яшил дарахтлар бутун Хоразмга, хусусан, Хивага алоҳида кўркемлик бахш этган. Ўша даврда Хоразмга ва Хивага ташриф буюрган хорижлик меҳмонлар Хива боглари ва оромгоҳларини ниҳоятда серфайзлигини кўриб ҳайратда қолганлар. Сайид Муҳаммадхон даврида Хивага ташриф буюрган Венгр олими ва сайёҳ Армений Вамбери бу ҳақда тўбандагиларни ёзади: «Хивага яқинлашган сари майсазор тобора яшнаб бoшлади. Европанинг энг гўзал жойларида бўлганидан сўнг ҳам баланд-баланд тераклар билан ўралган кичик ҳовлилар, гўзал майсазор яйловлар ва далалари билан Хива мен учун гўзаллигини ҳеч қачон йўқотмади... Боглар ич ра қад кўтарган Хива ўз минора ва гумбазлари билан олми-соқда турган одамда ҳам ижобий таасурот уйғотади... Хива мевалари шундай яхшики, уларни Эрон ва Туркиядагина эмас балки бутун Европада ҳам топа олмайсан. Айниқса, Ҳазорасл олмаси, Хива нашвотиси ва анори, қовунлари, ҳатто Россия бозорларида ҳам аича қадрли ва қиммат туради».

Ўша даврда Хивага саёҳат қилган Эрон элчиси Ризоқулихон ҳам Хива яқинидаги Гулбанбоғнинг серфайзлиги ҳақида шундай деган эди: «Богнинг таъқариси кўм-кўк сабзавор, серсув, заъку сафолик ва энг яхши кўнгил очадиган жойдир. Бошқа богларга қараганда латиф ва дилкаш. Мунтазам хиёбонлар, тартиб билан ўтқазилган сарв дарахтлари, баланд, мустаҳкам ва олий даражали биноларни кўришим билан хурсанд бўлдим».

Хива хони Муҳаммад Раҳимхон 1 ва унинг ўгли Оллоқулихон замонида бўз, партов ерларни ўзлаштиришга, янги ирригация иншоотлари қурилишига жуда катта эътибор берилди. Эски ирригация тармоқлари қайта тикланди ва таъмирланди. Жумладан, Муҳаммад Раҳимхон 1 нинг фармони билан Шоҳобод каналининг оёғи икки фарсаҳга чўзилиб, Илонли қалъасига келтирилди. Унинг қирғоғида Тошҳовуз қалъасига асос солинди. Бу қалъа 1837-38 йилда қурилиб битказилди.

1808 йили Миндҳкон қалъаси (Хўжаэли туманида) атрофидаги, Қуриқ-бўз ерларни суғориш мақсадида дарёдан янги ёп (поракўз) канали чиқарилади. Муҳаммад Раҳимхоннинг янги амалдорларидан Қилич Ниёзбой ўзига қарашли партов майдонларини ўзлаштириш мақсадида, 1815 йили дарёдан катта канал чиқарди. Бу канал унинг номи билан Қилич Ниёзбой

канални деб юритилди. Каналнинг марказий қисмида Қилич Ниязбой қалъасига асос солинган.

Худди ўша йилларда дарёнинг нариги соҳилида Вийбозор массиви ҳам узлаштирилиб, у ерда Бийбозор қалъаси бунёд этилди. Ана шундай хайрли тадбирлар Оллоқулихон ва унинг ворислари томонидан давом эттирилади. 1828 йили Оллоқулихон фармони билан Полвон ёп каналнинг сув таъминотини ошириш мақсадида, Питнак қиридаги тоғли жинслардан иборат қатламлардан янги соқа ёрилди. Бу Тошсоқа ва Тошсоқа Варақзон бадрави чиқарилди. Бу тадбир хонлиkning марказий вилоятларида сув таъминотини яхшилаш имконини берди. XIX асрнинг 40-50-йилларида хонлиkning шимолий ҳудудларидан, яъни Уст-Юрт ва Сариқамиш чўкмасигача ястанган ётган кенг майдонларни узлаштириб деҳқончилик масканларига айлантириш ҳаракати жадаллашиб кетди.

1873 йилда Хива хонлиги чор Россияси томонидан босиб олинди. Унинг ҳақиқий мустамлакасига айланди. Чоризмнинг мудҳиш мустамлакачилик сиёсати Хива хонлигининг иқтисодий ва маданий тараққиётига жуда катта зарар етказган бўлсада, уни тўхтатиб қололмади. Мустамлакачилик даврида Хивада секинлик билан бўлсада қурилиш ва ободончилик ишлари давом эттирилди. Ўша даврдаги огир қийинчиликларга қарамай, Хивада бир қатор маҳобатли меъморий қурилишлар амалга оширилди. Жумаладан, Хиванинг Ота дарвозаси ташқи қарисиди Бекажон бека мажмуаси (1894 й.) яратилди, Турон Шаббоз мажмуаси кенгайтирилди (1885 й.), Нуруллабой саройидаги мадраса ва бошиқа меъморий ёдгорликлар ўша даврда қурилган эди. Айрим маҳаллаларда ҳам масжит, мадраса ҳовуз қурилишлари давом этди. Ўша даврдаги қурилиш услубига хос хусусият шу бўлики, анъанавий меъморчилик услубига Оврупанинг қурилиш санъатидаги муҳандислик услуби қўшилиб, ўзига хос янги мазмун касб этади. Айниқса, бу давлатни Хивада XX аср бошларида бунёд этилган меъморий қурилишларда биноларнинг ташқи кўриниши, режалаштирилиши ҳамда уларнинг ички безакларида аниқ кўришимиз мумкин.

Хивадаги кўпгина бунёдкорлик ишлари тараққийпарвар давлат арбоби Ислоҳ Хўжа фаолияти билан боғлиқ. Ислоҳ Хўжа Муҳаммад Раҳимхон (Феруз) ва Асфандиёрхон (1910-9918й) эъмониди бош вазир-вазир акбар лавозимида хизмат қилди. У хонлиkning ижтимоий ва маданий ҳаётидаги кўпгина илг

узгариларнинг ташаббускори эди. Ислох Хўжа Хива хонли-
гига замонавий саноат крохоналари келтириб қуриш, уни
марказ билан боғлайдиган темир йўл тармоғини қуриш, мус-
таҳкам қўприклар бунёд этиш, ёшларга замонавий билим асо-
ларини ўргатувчи рус-тузем ва янги усул мактабларини очиш
каби бир қатор илгор гоёларин олдинга сурди. Ана шу та-
бирларни амалга оширишда жонбозлик курсатди. Унинг бево-
сита ташаббуси билан Хивада купгина меъморий қурилишлар
барпо этилди. Шулардан Хиванинг марказида қўш қаватли
(19960—1910й.), рус—тузем мактаби биноси бунёд этилди.
Ислох Хўжа мадрасаси ва масчити, Ислох Хўжа
минораси, қўқ-яшил кошин сополчалар билан бе-
затилган бўлиб, у Ўрта Осиёдаги энг чиройли ва баланд (55
метр) миноралардан ҳисобланади. Эндиликда бу минора Хива-
нинг рамзига айланиб қолди. Шунингдек Ислох Хўжа Хива
нинг Дешон қалъасида Европа-Хива услубида қурилган касал-
хона, дорихона, почта-телеграф биноси. Нурулла боғидаги А-
фандиёрхоннинг ёзги сарой-қабулхонаси, Қибла Тозабоғ сар-
ойи ва бошқа купгина меъморий қурилишларга ҳам раҳбарлик
қилди.

Ана шу қурилишларда маҳаллий усталар билан бирга рус
ва немис усталари, наққошлари ҳам ёнма-ён меҳнат қилдилар.

Шундай қилиб, қўнғиротлар сулоласидан бўлган хонлар
даврида пойтахт шаҳар Хивада бунёд этилган тарихий-меъмо-
рий ёдгорликлар ўзининг бетакрор гузаллиги ва мустаҳкам-
лиги билан ажралиб туради. Улар Хиванинг моҳир қурувчи
усталари, муҳандислари, ўймакор ва кошинкор наққошлари
нинг юксак маҳоратларидан дарак беради.

Хивадаги жаҳонга машҳур тарихий меъморий обидаларни
бунёд этишда уста Адина Муҳаммад, Муҳаммад Мурод Ҳазрат
распий, кошинкор наққош Нурмуҳаммад уста Қаландар ўғли
уста Муҳаммад Пано, уста наққош Абдуллажин, ўймакор уста
Подир Муҳаммад, уста Рўзмат Машариф ўғли, ўймакор уста
Ота Ших ўғли, уста наққош Абдулла Болта ўғли каби моҳир
усталарининг алоҳида хизматлари катта. Хивадаги ана шу меъ-
морий санъат асарлари уларнинг ақл-заковати, қалб ҳарорати
моҳир қўллари билан бунёд этилди.

Хива нафақат бетакрор тарихий ёдгорликлари, шунингдек,
сулим боғлари, зилол сувли қудуқлари ва ҳовуслари билан.

ҳайкалчилик, қуролсозлик, қурилиш-меъморчилик ва бошқа тармоқларининг ривож топганлигини кўрсатади.

Тупроққалъадаги шох саройи деворида турли буёқлар, ҳайвонлар, қушлар, балиқлар, тасвири туширилган суратлардан ташқари катта байрам тантанасининг тасвири берилган. Унда қўлида арфа ушлаган созанда ва гузал раққоса қизнинг сурати ҳам берилган. Шунингдек, юқорида кўрсатилган тарихий қалъаларнинг харобаларидан сополдан ишланган ҳайкал ва ҳайкалчаларнинг қўплаб намуналари топилди. Улар орасида матбудалар, саркардалар ва раққосаларнинг ҳайкалчалари бор. Улар жуда нозик дид билан ишланган айниқса турли буёқлар билан сирти чиройли бўялган ва мустаҳкам ясалган. Сув ва дон идишларидан хум, кўза, дастагида шеваси тасвири сопол идишлар, шароб қуядиган идишлар топилди. Булар Хоразмда қадимдан монументал ҳайкалторошлик, тасвирий санъат, мусиқа ва рақс санъатининг юксак даражаси тараққий этганлигини кўрсатади. Шу жиҳатдан ҳурматли Президентимиз Н. Каримовнинг Хоразм вилояти халқ депутатлари кенгашида (1996 йил 16 март) айтган куйидаги сўзлари алоҳида аҳамият касб этади: «Хоразм ноёб маданият, санъат, юксак матрифат, турмушининг доно фалсафаси ва инсонпарварлик ғоялари билан йўғрилган адабиёт ва шеърларият маскани, дунёвий илм учоқларидан бири».

Дарҳақиқат қадимий Хоразм маданиятининг бунёдкорлари бадий маҳоратда етук ва баркамол бўлганлар.

Антик қадимий Хоразм маданиятининг бунёдкорлари бадий маҳоратда етук ва баркамол бўлганлар.

Антик тарихчилар ва географларнинг берган маълумоти қараганда, Хоразмда диний маросимлар, халқ байрамлари ва томошаларини ўтказиш қадимдан одат тусига кирган. Айниқса, мукаддас олов атрофида ўтказилган ана шундай диний маросимларда созанда ва хонандалар, раққоса ва бахшилар, масхарабоз ва қизиқчилар иштирок этиб, ўз маҳоратларини намоён қилганлар. Ана шу байрамларда халқимиз орасида шу қунимизгача сақланиб келаётган рақс ўйинлари «Лазги», «Норим-норим», «Чағалдоқ», дор ўйини, хўқчақчилик ўйинлари севиб ижро этилган, бахшиларнинг қаҳрамонлик дostonлари куйланган ва хотин-қиз халфаларнинг ўйинлари лапарлари тингланган. Хоразм ва хиваликларнинг ана шу

дай инъанавий халқ уйинлари ўтмишдан ҳозирги кунимизгача сақланиб келинган.

Хоразмда халқ амалии санъатининг 60 га яқин турларини тараққий этганлигини кўрамиз. Хива ва бошқа шаҳарларда ҳунармандчилик ишлаб чиқаришида ихтисослашиш жараёни шакллланган. Шаҳарларда муайян касб ҳунар билан боғлиқ маҳаллалар, элатлар бўлиб, улар заргарлар, мискарлар, бўёкчилар, дўппичилар ва ҳ. к. деб номланган. Халқ ҳунармандчилигининг кундалик ҳаёт учун зарур бўлган тармоқлари, жумладан, темирчилик, мискарлик, мис, тош, ёғоч ва ганч ўймакорлиги, заргарлик, дурадгорлик, тикувчилик, читкорлик, бўёқчилик, мўрачилик, қурувчилик, кунчилик, кавш-маҳси-дўзлик, қулолчилик, қуролсозлик ва бошқа турлари ривож топган. Хива ва Ҳазорасп ўзининг қуролсозлари билан ҳам машҳур бўлган.

Кўҳна Арк ва Тошҳовлида хон ва унинг оиласи сарой амалдорлари эҳтиёжлари учун зарур нарсалар тайёрлаб беришга ихтисослашган ҳунармандлар мунтазам ишлаб турган.

Шаҳарнинг марказий қисмида бозор яқинида ҳунармандларнинг дўконлари ва савдо расталари аҳолига хизмат кўрсатган. Фақат XIX асрнинг 40-50 йилларида Хивада 700 дан ортиқ ҳунармандчилик устахоналари ва яна 200 га яқин савдо-тижорат дўконлари ишлаб турган.

Хива ҳунармандлари томонидан юксак дид билан ишлаб чиқилган маҳсулотлар нафақат хонлиқнинг ўзида, балки қўшни чорвадорлар орасида, айниқса, хорижий давлатларда ҳам юқори баҳоланган. Ҳунармандлар шаҳарнинг юксак маданиятли табақасини ташкил қилган. Шу байдан улар орасидан машҳур ёзувчилар, шоирлар, бастакорлар ва иж-рочиларнинг етишиб чиққанлиги бежиз эмас.

Хоразм, айниқса, Хива ўзининг мискарлари, ганч, ёғоч ва тош ўймакорлари билан машҳур бўлган. Хивадаги ва хонлиқнинг бошқа шаҳарлардаги иморатларнинг қўш равоқли эшиклари, дарвоза ва усталарнинг юксак санъатидан далолат беради. Уша вақтда Хивада яшаб ижоб этган уста Муҳаммад Пано, Нурмуҳаммад, уста Абдуллажон ва бошқалар ўймакорлик ва наққошлик санъатининг йирик намоёндалари эди.

Хивада мискорлик ва заргарлик санъати ҳам юқори даражада ривож топади. Улар Хоразмнинг шу борадаги қадимий

анъаналарини моҳирлик билан ижодий ривожлантирдилар. Тилла ва кумушдан рангдор тошлар қадалиб ясалган айёллар тақинчоқлари—узук, билак узук, қулоқ сирға, сочга манг-лайга ва кукракка тақиладиган турли тумарлар ва бошқалар. Шунингдек, мисдан ясалган бўртма ва уйма нақшли лаган, силопча, чойнак, пиёла, қумгон ва бошқа буюмлар. Хивада заргарлик ва мисгарлик санъатини қанчалик юқори даражада бўлганлигини кўрсатди. Хивалик Абдулла мискар, Муҳаммад мискар, ака-ука Отажон ва Бобожон мискарларнинг номлари халқ орасида ҳурмат билан тилга олинади. Улар томонидан юксак дид билан ясалган тақинчоқлар ва мискар буюмлари жаҳоннинг бир қатор мамлакатларидаги санъат музейларини шу кунларда ҳам безаб турибди. Хивада кулолчилик санъати ҳам алоҳида аҳамият касб этган. Кулолчиликда қўза, хум, коса, лаган ва бошна нарсалар ишланган. Ана шу сопол идишлар ўзининг ранг-баранглиги, чиройли шакли ва сифатлилиги билан ажралган. Лаган ва идиш-товоқлар ички ва ташқи тарафидан турли рангдор шакл ва нақшлар билан безатилган. Кулолчилик санъати Хивадан ташқари Ҳазорасп, Хонқа ва Богот туманларида ҳам ривож топган.

Халқ амалий санъатининг тўқимачилик соҳасига ҳам эътибор кучайган. Пахта толаси жун, ипак, кандир ва канопдан тўқилган турли тўқимачилик маҳсулотлари—рангдор, гуллар ва гулсиз матолар—бўз, гулдор чнт, шойи, ички ва устки кийимбошлар, курпа-тушаклар, чопон, пўстин, олачалар тайёрланган Хиванинг тўқимачилик маҳсулотлари туркман, қozoқ қорақалпоқларга ва яна Россия бозорларига чиқарилиб сотилган. Шунингдек, жундан тўқилган, ҳар хил гуллар ва шакллар туширилган чиройли Хива гиламлари полос, шол, кигиз (намат) лари ички ва ташқи бозорда жуда харидоргир бўлган. Жун тўқимачилиги хонлик қарамоғидаги чорвадорлар орасида ҳам ривож топган. Айниқса, туркманларнинг рангдор гиламлари ва силкма пўстинларига хорижий бозорларда талаб катта бўлган. Ўша даврда Хивада яна дурадгорлик, ёғочсозлик, харатлик ва бошқа ҳунаремандчилик касблари ҳам муҳим аҳамият касб этган. Ёғочдан турли хилдаги асбоб-ускуналар, эшик-дераза, дарвоза устинлар, тўқиш ва ип йиғириш дастгоҳлари, арава, чиқир, бешик, аржо, сандиқ, бола-ларнинг ўйинчоқлари ясалган. Ёғочсоз усталар томонидан

ясалган буюмлар ўзининг чиройлилиги билан алоҳида ажралиб туради. Хиванинг ўймакор усталари тайёрлаган ўйма нақшлар, чиройли эшиклар, устинлар, усталча ва курсилар шу кунларда жаҳоннинг Москва, Петербург, Париж шаҳарларидаги санъат музейларида ноёб санъат асари сифатида намойиш этилмоқда.

ФАН ВА АДАБИЙ МУҲИТ. Хива хонлигида меъморчилик ва халқ амалий санъати билан бир қаторда, илм-фан, адабиёт, шеъринг, мусиқа ва ижрочилик санъатига ҳам жуда катта эътибор берилган. Айниқса, Хивада тарих навислик, адабиётшунослик, таржимонлик ва ҳаттотлик илми алоҳида тараққий этган. Ана шу соҳалар бўйича етук олимлар, моҳир таржимонлар, ёзувчи ва шоирлар, ажойиб мусиқачилар ва ижрочилар етишиб чиққан. Ўша даврда Хивада утган машҳур алломалар, фозилу фузолалар, мутафаккиру маърифатпарварлар ўз ижодлари билан жаҳонга машҳур бўлганлар. Хоразмнинг шундай машҳур кишиларидан бири тарих навис олим ва буюк давлат арбоби Абулғозий Баҳодирхон (1643—1863 й.) эди. Ўзбекларнинг Шайбонийхон авлодидан бўлган Абулғозийхон Хиванинг маърифатпарвар ҳукмдорларидан ҳисобланади. Абулғозий Баҳодирхон ўзбек халқининг маданият тарихида ўзининг икки асари—«Шажараи турк» ва «Шажараи тарақима» асарлари билан машҳур. Бу иккала асар ҳам туркий тилнинг Хоразм шеvasида оддий фуқаролар учун тушунарли содда тилда ёзилган. Абулғозийхон жуда истеъдодли олим бўлган. У тарих, география, этнография, адабиёт, табобат ва бошқа илмларни, шунингдек, араб ва форс тилларини пухта эгаллаган. Ўз асарини ёзишда қулъзма асардан ташқари, халқ огзаки ижодидан, ҳикоя, ривоят ва турли афсоналардан усталик билан фойдаланган.

Абулғозийнинг юқоридаги асарлари тарихий воқеалар ва маълумотларга жуда бой. У, ҳақиқатан ҳам, Хоразм тарих навислик илмининг асосчиларидан ҳисобланади. Олимнинг «Шажараи тарақима» рисоласида туркманларнинг IX—XI ва, айниқса, XVI—XVII асрларга оид тарихи, уларнинг така, ғимурт, барндур, салур, али-эли, хизир-эли ва бошқа қавмлари ҳақида, туркманлар билан Хива, Бухоро хонликлари ўртасидаги ўзаро муносабатлар ҳақида қимматли маълумотлар берилди.

«Шажаран турк» асарида муаллиф Хоразмнинг Чингиз хон томонидан истило қилиниши, ундан кейинги сиёсий воқеалар, айниқса XVI—XVII асрларда юз берган тарихий воқеалар жуда ишонарли ва муҳим маълумотлар асосида баён этилган. Асарнинг 9-боби ўзининг оригиналлиги билан ажралиб турди. Унда ўз замонасида Хоразмда юз берган сиёсий воқеалар алоҳида ўрин олган. Бу асар Хоразм, шунингдек, Хива, Бухоро, Эрон ва Россия муносабатлари тарихини ўрганишда тенги йўқ асардир. Ушбу асарда, шунингдек Хоразмнинг қишлоқ хўжалиги, ирригацияси, шаҳар қурилиши, савдо-тижорат ишлари, солиқ тизими ва маъмурий тузилишига доир муҳим маълумотлар бор. Абулғозийнинг ушбу асарлари тарих фани учун алоҳида қимматга эга эканлигини ҳисобга олиб, рус ва оврупалик шарқшунос олимлар уларга юқори баҳо берганлар. Ана шу асарлар XIX—XX асрларда кўпгина хорижий тилларга—рус, немис, инглиз, венгер ва бошқа тилларга таржима қилиниб, кенг тарқалган. Шу боисдан венгер олими А. Вамберининг Абулғозийдан «Шажарий турк» асари учун ундан бутун дунё олимлари миннатдордир», деб айтган сўзлари жуда ўринли эди. Мустақиллик туфайли ҳар бир ўзбек хонадонини ўз она тилида ватандошимиз Абулғозий Баҳодирхоннинг ушбу ноёб асарлари билан танишиш бахтига муяссар бўлди. Яқинда ҳар иккала асар ноёб меросимиз туркумида кўп нусхада нашр этилди. Кейинги асрларда Абулғозийхон томонидан бошлаб берилган тарихнавислик Мунис, Огаҳий, Баёний ва бошқа олимлар томонидан янада ривожлантирилди. Улар тарихнависликда ўзига хос мактаб яратган олимлардир.

Хоразмда адабий жараён Чингиз истилоси арафаси ва ундан кейинги даврда анча мураккаб кечган бўлсада, тўхтаб қолмади. Уша даврда Хоразмда ва Хивада Нажмиддин Кубро (1145—1221 й.), «Муҳаббатнома» муаллифи Хоразмий (XIV аср), Насриддин Бурхониддин Рабгузий (XIII аср охири ва XIV аср бошлари) ва, ниҳоят ҳайёмшунос шоир Паҳлавон Маҳмуд (1247—1327 й.), Қутб ва Сайфи Саройи (XIV аср) каби буюк сиймолар етишиб чиқди. Нажмиддин Кубро шарқда кенг тарқалган тасаввуф тариқатининг асосчиларидан бири. Кубровия тариқат номи билан машҳур бўлган бу таълимотни ўзининг илмий ри-

соласи ва шеърларида, айниқса, рубойларида асослаб берди ва тарғиб қилди. Нажмиддин Кубро ислом дини, адабиёт, ахлоқ-одоб, фалсафа масалаларига доир кўпгина асарлар ёзган. Улардан, бизгача 10 та асари етиб келган. Унинг асарлари араб ва форс тилларида ёзилган бўлиб, шарқ мамлакатлари медресаларида улардан ҳозир ҳам қўлланма сифатида фойдаланиб келинмоқда.

Хоразмийнинг «Муҳаббатнома» номли асари ҳам ўша давр ўзбек адабиёти тарихида алоҳида аҳамият касб этади. Асар туркий тилда ва нома жанрида ёзилган дастлабки асарлардан бўлиб, унда маъшуқанинг ҳусн-жамоли, висол иштиёқи ва лирик қаҳрамоннинг муҳаббат изтироби шеърӣ услубда тасвирланади. Ўша даврда яратилган бадий асарлардан яна бири Насириддин Бурхонаддин Рабғузининг «Қиссан Рабғузӣ» ёки «Қиссосул анбиё» асаридир. «Муҳаббатнома» шеърӣ усулда ёзилган бўлса, кейингиси насрий асардир. Рабғузӣ асарини яратишда Қуръони Карим ва ҳадис ривоятларидан фойдаланган. Нуҳ, Мусо, Довуд, Сулаймон, Исо, Яъқуб ва Муҳаммад пайғамбарлар асарнинг асосий қаҳрамонларидир. Ана шу пайғамбарлар ҳақида келтирилган ривоятлар орқали адиб-одамийликни, инсоний диднатни, меҳнатни ва соф муҳаббатни тараннум этади. Рабғузӣ асарида ғарчи ислом дини ва шариатнинг айрим томонлари кенг тарғиб қилинишига қарамай, унда биринчи навбатда инсон ва унинг энг яхши хислатлари улугланади.

Паҳлавон Маҳмуд форсий тилда ижод қилган хайёмшунос шоирлардан. У чуқур фалсафий мазмун билан сугорилган бир мингдан ортиқ рубойнинг муаллифидир. Шулардан бир неча юзтаси бизгача етиб келган. Унинг рубойларида инсонийлик, саховат мардлик, жасурлик, инсоф ва диннат каби юксак ғоялар кенг тарғиб этилади.

XV—XVI асрлар Хоразм ва Хива адабий муҳити ўзбек адабиётига Муҳаммад Солиҳ (1455—1535 й.) ва Мажлисӣ каби буюк сиймоларни берди. Навоӣ ва Бобур асарларида истеъдодли шоир сифатида таърифланган Муҳаммад Солиҳ ўзининг «Шайбонийнома» асари билан ўзбек адабиётида тарихий дoston жанрига асос солган шоирлардандир. Мажлисӣнинг «Қиссан Сйфулмулк» дostonи ёзма ва оғзаки анъаналарни ўзаро умумлаштиришнинг ёрқин намунасидир.

ХУП—ХУШ асрлар Хива хонлиги тарихида сиёсий иқтисодий тушқунлик даври, хонлар ва ҳукмдорларнинг талашувининг ниҳоятда авж олган даври бўлишига май, бадий ижодиётнинг кўпгина турлари секинлик билан бўлсада ривожлана борди. Айниқса, бадий адабиёт ижтимоий зулм ва адолатсизликка қарши танқидий ишлар кучайди. Бадий ижодда лирик ва эпик шеърининг ажойиб намоёндалари етишиб чиқди. Лирикада Раҳимнақ (1725—1805 й.), Роқим, Киромий ва Роғиблар, эпик шеърятда эса Нишютий ва Андалиблар (1710—1770 й.) шўҳрат қозонди. Андалиб ўз даврининг илғор маърифатпарвар шоирларидан, мумтоз адабиётнинг барча шаклларида ижод этади. Унинг шеърларида ишқ-муҳаббат бош мавзу, лекин шу билан бирга, ҳаётга муҳаббат, эътиқодга садоқат кин шу билан бирга, ҳаётга муҳаббат, эътиқодга садоқат ижтимоий адолат ҳам унинг шеъриятида марказий ўринда туради. Андалиб шеърят билан бир қаторда «Зайнулараб», «Юсуф ва Зулайҳо», «Лайли ва Мажнун» каби сайё сюжетлар асосида бир қатор дostonлар ҳам яратган. Бу иқбий қаҳрамонлик dostonларида соф инсоний муҳаббат в садоқат гоилари тарғиб этилди.

XIX аср ва XX аср бошлари Хива маданий ҳаёти алоҳида давр бўлди. Бу Хива хонлигида ўзбек—қўнғиронлар сулоласининг ҳукмронлик даври бўлиб, маданий ҳаётнинг ҳамма соҳасида, хусусан, тарих навислик, таржимонликда, адабиёт ва шеърятда, мусиқа ва бастакорликда, улкан ютуқларга эришилганлиги билан характерланади. Айниқса, бу юксалиш Сайид Муҳаммад Раҳимхон Соҳиб (Феруз) каби маърифатпарвар ҳукмдорларнинг саъйи-ҳафкatlари билан бевосита алоқадор. Хива тахтида 47 йил ҳукмдорлик қилган Феруз ўзи машҳур шоир ва бастакор бўлиш билан бирга, Хивада илм-маърифатни ривожлантириш учун ҳомийлик қилди. У меъморий қурилишлар, илмфан, тарихнавислик, табобат, таржимонлик, ҳаттотлик, адабиёт, мусиқа ва бастакорлик ҳамда маданий ҳаётнинг бошқа соҳаларини ривожлантиришга алоҳида эътибор берди. У саройига 40 дан ортиқ машҳур ижодкорларни тўплади, уларга раҳномалик қилди. Ферузнинг ташаббуси билан Хивада литография (тошбосма) ташкил этилди. Тошбосма Алишер Навоий, Мунис, Оғаҳий, Бағний, Комил Хоразмий

Феруз каби шоир, ёзувчиларнинг асарлари, тарих, тиббиёт, фалсафа, баёз, мажмуа рисоалари нашр этилди.

XIX асрда Хива хонлигида тарихнавислик ва таржимонлик ишига алоҳида эътибор берилди. Абулғозий Баҳодирхоннинг бу соҳадаги хайрли ишларини давом эттирган тарихчи олимлар, шоир-бастакорлар етишиб чиқди. Шулар орасида Мунис, Огаҳий, Худойберди ибн Қўшмуҳаммад. Бағнийларнинг алоҳида хизматлари бор. Улар томонидан ўзбек тилида Хива хонлиги тарихига оид унлаб тарихий асарлар ёзилди. Ўрта Осиё ва жаҳон тарихига оид асарлар араб ва форс тилларидан туркий тилга ўтирилди ва айримлари нашр этилди.

Шермуҳаммад Мунис (1778—1829 й.) Хива хони саройида бош мироблик вазифасида хизмат қилди. Шу билан бирга у тарихнавислик, таржимонлик, шеъринат ва бастакорлик билан машҳур бўлди. Мунис ўз даврнинг жуда истеъдодли олим, шоир ва бастакорларидан эди. У 1809 йилда Муҳаммад Раҳимхон I нинг топшириғи билан «Фирдавсул иқбол» ёки «Иқболнома» асарини ёзишга киришди. Бу асар Хоразм тарихининг XVI асрдан то 1813 йилгача бўлган воқеаларни ўз ичига олади. Лекин «Фирдавсул иқбол» Муниснинг бевақт вафоти билан тугалланмай қолади. Ушбу асар хоннинг топшириғи билан Муниснинг жияни Муҳаммад Ризо Огаҳий (1809—1874 й.) томонидан давом эттирилади ва, ниҳоясига етказилади. Огаҳий тарихий воқеаларни 1825 йилгача келтирган. Бу асар Хоразмнинг сўнгги уч юз йиллик тарихини ўрганишда тенги йўқ манбадир. Ундан ташқари Огаҳийнинг ўзи Хоразм тарихига доир 5 та асарни ёзиб тугаллашга муваффақ бўлди. Шулардан «Риёз ул-давло» асарида Оллоқулихон даври, «Зубдат ут-таворих»да Раҳимқулихон даври, «Жами-ул-воқеат-и-султоний» асарида Муҳаммад Аминхон даври тарихи, «Гулшани-давлат»да Сайид Муҳаммадхон даври, «Шоҳид-и-иқбол» асарида эса Сайид Муҳаммад Раҳимхон Сонийнинг ҳукмронлик даври тарихи баён этилган. Хоразм тарихининг 1873 йил руслар истилосигача ўтган 60 йиллик тарихи Огаҳий асарларида ҳар тарафлама чуқур баён этилади.

Шунинг таъкидлаш лозимки, Мунис ва Огаҳий асарлари тарихий воқеаларга жуда бой, воқеалар хронологик изчил.

лик билан холисона ёзилган. 1873 йилда Хива хонлиги рус қўшинлари томонидан истило қилинган, Мунис ва Огаҳий асарлари ўлжа қилинган ва 300 та қўлёзмалар қаторида Петербургга олиб кетилган. Ҳозир ҳам шу ерда Россия Фанлар академиясининг Шарқшунослик институти нутуб-хонасида сақланмоқда. Мунис ва Огаҳий асарларида ижтимоий-сиёсий воқеалардан ташқари, қишлоқ хўжалиги, ирригация қурилишлари ҳамда маданий ҳаётга доир маълумотлар аниқ фактик материаллар асосида баён этилган. Бу асарлар ўрта Осиё, яқин ва ўрта шарқ давлатлари тарихини ўрганиш учун ҳам муҳим манбадир. Шунинг учун ҳам машҳур тарихчилардан В. В. Бартольд, С. П. Толстов, П. И. Иванов, Я. Ғуломов, М. Пулдошев ва бошқалар Мунис ва Огаҳийнинг тарихий асарлари мазмунига юқори баҳо бердилар.

Мунис ва Огаҳийдан кейин Хоразм тарихи билан Муҳаммад Юсуф Баёний (1840—1923 й.) шуғулланган эди. Машҳур тарихчи, шоир ва бастакор Баёний «Шажараи Хоразм-шоҳий» ва «Хоразм тарихи» номли асарларининг муаллифидир. Бу асарларда Мунис ва Огаҳий асарларидаги воқеалар жуда содда оддий услубда ўқувчиларга тушунарли тилда қайтадан баён этилади. Сўнгра 1846 йилдан то 1913—1919 йилгача бўлган воқеалар изчил, юксак баъдий маҳорат билан баён қилинади. Асарда Хива хонлигининг сиёсий воқеалари, Хоразмнинг рус қўшинлари томонидан истило қилиниши, хонликнинг туркман ва қорақалпоқлар билан ўзаро муносабатлари алоҳида ўрин олган. Мунис, Огаҳий ва Баёнийнинг юқоридаги асарлари ҳозирги кунимиз учун ҳам жуда аҳамиятли, уларни ҳозирги ўзбек алифбосига утказиб нашр қилиш олимларимиз олдидаги фарзандлик бурчидир.

Ўша даврда ёзилган тарихий асарлардан яна бири Худойберди Қўшмуҳаммад ўғли қаламига мансуб «Дили ғаройиб» номли асардир. Муаллиф 1773 йилда Хивада руҳоний оиласида дунёга келган. Вафот қилган йили номаълум. «Дили ғаройиб» асарини 1831—1832 йилларда ёзиб тугаллаган. Асар Оллоқулихонга бағишланади. Унда Хоразм тарихи, айниқса, Хива тарихининг XVIII—XIX асрларига доир қимматли маълумотлар берилади. Шунинг-

дек. унда кам бўлсада. Хоразмнинг X ва XVII асрига доир айрим воқеалари ҳам келтирилади. Айниқса, Хиванинг пайдо бўлиши, Кўҳна Урганч ҳақидаги ҳикоя ва ривоятлар жуда қимматлидир.

Ушбу асар Республика Фанлар академиясининг шарқшunoslik институти қўлёзмалар фондида сақланмоқда.

Уша даврда Хивада таржимонлик мактаби ҳам шаклланган эди. Хонликда ўқимишли ва маърифатли кишиларнинг кўпайиши билан қўшни халқларнинг тарихи ва адабиётига қизиқиши кучайди. Тарих ва адабиётга доир форс ва араб тилида ёзилган кўпгина асарлар ўзбек тилига моҳирлик билан таржима қилинган. Таржимонлик санъати Ўрта Осиёнинг бошқа биронта хонлигида Хива хонлигидагидек тараққий этмаган. Хива олимлари ноёб қўлёзма асарлари ва араб тилларидан ўзбек тилига оддий ва содда қилиб ўгириб, ундаги илғор ғояларни халқ орасида кенг ёйдилар ва тартиб қилдилар. Диловар Хўжа, Мунис, Огаҳий, Комил Хоразмий, Баёний, Табибий ва бошқалар Хива таржимонлик мактабининг йирик вакиллари эди. Жумладан, Уша даврда шоир ва таржимон Диловар Хўжа томонидан Оллоқулихон топширигига мувофиқ Зайниддин Восифийнинг «Бадосал воқеа» номли асари форсчадан ўзбек тилига таржима этилди. Таржимонликда Мунис ва Огаҳий ҳам жуда машҳур бўлганлар. Мунис хоннинг топширигига биноан тарихчи Мирхонднинг «Равзат-ус-сафо» номли асарини форсчадан ўзбек тилига таржима қилган, лекин у тугалланмай қолган. Муниснинг вафотидан сўнг, бу ишни Огаҳий тамомига етказди. Огаҳийнинг ўзи ҳам 20 дан ортиқ тарихий ва бадий асарларни ўзбек тилига ўгирди. Шулар орасида Низомий, Хисрав Деҳлавий, Жомий асарларининг таржималари бор. Яна Саъдийнинг «Гулистон», Қайқовуснинг «Қобуснома» асарларининг таржимаси ҳам Огаҳий қаламига мансуб. Мунис ва Огаҳий таржималари ўзининг мазмуни ва бадий баркамоллиги билан алоҳида ажралиб туради.

Шермуҳаммад Мунис ўз даврининг серқирра соҳиби ва қомусий олими эди. У истеъдодли тарихнавис олим бўлиши билангина бирга яна машҳур шоир, моҳир таржимон ва ҳатто, хассос санъаткор, давлат арбоби ҳамда сув илмининг етук билимдони эди. У хон саройида бош мироблик

лавозимида ишлаган. Ижтимоий-сиёсий ва адабий фаолиятида илгор, тараққийпарвар йўналиш тарафдорларидан бирidir. Унинг «Фирдавсул-иқбол» асари етук тарихчи олимларидан, «Саводи таълим» асари моҳир маърифатпарвар устоз эканлигидан, «Мунис ул-ушшоқ» девони истеъдодли шоирлигидан гувоҳлик беради. Муниснинг «Мунис ул-ушшоқ» шеърий девони 8500 байтдан иборат бўлиб, унга шоирнинг асосий адабий мероси-газаллари, мустазод ва муҳаммаслари, маснавий ва туюқлари жамланган. Мунис Шарқнинг буюк алломаларидан Низомий, Жомий, Ҳофиз Шерозий ва Навоий асарларидан таълим олган. Уларнинг асарларидаги ватанпарварлик, инсонпарварлик, адолатпарварлик ҳам маърифатпарварлик ғоялари Мунис ижодига самарали таъсир кўрсатган.

Хоразм адабий муҳитининг йирик намоёндаларидан яна бири Мухаммад Ризо Огаҳий эди. Огаҳий Мунислар хонадонидан дунёга келди ва тарбияланди. Бу Огаҳийнинг ўз даврининг етук шоири, олими, таржимон ва тараққийпарвар давлат арбоби бўлиб етишувидан муҳим аҳамият касб этди.

Огаҳий Мухаммад Раҳимхон / дан кейин ўтган 7 та хоннинг ҳукмронлиги даврида яшади ва ижод қилди. Мунисдан кейин хон саройида бош мироблик лавозимида ишлади. Ўша даврда хонликда юз берган ижтимоий-сиёсий воқеалар унинг кўз ўнгидан юз берди ҳамда унинг ижодига муайян таъсир кўрсатди. Огаҳий ёшлигидан Жомий, Ҳофиз ва Навоий ғазалларини севиб ўрганди, улардаги илгор ғоялар унинг камол топишида муҳим рол ўйнади. Огаҳийнинг саройдаги хизмати узоқ чўзилмади. У 1852 йилда бош мироблик лавозимини топшириб, ўз ҳаётини илмий ижодга бағишлади. Огаҳийнинг «Таъвизул-ошиқин» («Ошиқлар тумори») девони адабий ижодиётни юқори чўққиси бўлди. Бу девонга унинг ўзбек ва тожик тилида ёзилган 8000 дан ортиқ лирик шеърлари жамланган. Огаҳий мумтоз шеърятнинг 17 та жанрида қалам тебратган, ғазалларида соф инсоний ишқ-муҳаббат, вафодорлик ғоялари билан бирга, илгор ижтимоий-сиёсий қарашлари ҳам ўз аксини топган. Ижтимоий масалаларга бағишланган ғазалларида жамиятдаги адолатсизлик, ҳақсизлик ва маърифатсизлик кескин танқид қилинади. Огаҳий ўз асарларида ҳукмрон, бадавлат табақаларни адолатга, инсофга, диёнатга чақиради.

Огаҳийнинг шеърий асарлари ўзининг бадаий етуклиги,

услуби, ғоявий мазмуни ва йўналиши жиҳатидан ҳазрати Навоий анъаналарининг давоми ҳисобланади. Шу сабабли Огаҳий шеърятда Навоийдан кейин ўтган ўзбек халқининг энг йирик сиймоларидан биридир. Хулласи калом, Огаҳий ўз даврининг етук тарихчиси, атоқли шоири, истеъдодли таржимони ва хушхат хаттоти, бир сўз билан айтганда, қомусий олими эди. Унинг асарлари биз учун бебаҳо меъросдир.

Шу даврда Хива адабий муҳитининг яна бир йирик вакили Пахлавон Ниёз Мухаммад Комил Хоразмий (1825—1899 й.) эди. У ёшлигидан мадраса таълимини олиб, тарих ва адабиётга алоҳида ихлос қўйган. Ўз даврининг машҳур шоири, таржимони, ҳатто тва бастакори бўлиб етишди, форс ва араб тилларини мукаммал билган. Сайид Мухаммад Раҳимхон Соний саройида дастлаб хаттот, мирзабоши ва сўнгра девонбеги вазифаларида ишлаган. Ў ўзининг ижтимоий-сиёсий фаолиятида илгор, тараққийпарвар тадбирларни амалга ошириш билан машғул бўлди. 1874 йилда унинг ташаббуси билан чет элдан китоб босишга мўлжалланган босмахона (тошбосма) келтирилади. Шу босмахонада Навоийнинг «Хазоинул маоний» ва «Хамса» асарлари, Хоразм шоирларининг девонлари чоп этилган. Бироқ, кейинчалик хон билан Комил Хоразмий ораларига совуқлик тушиб, у давлат ишларидан четлаштирилган. Шундан кейинги ҳаётини у ижодий ишга бағишлади. Комил Хоразмий сўнгги йилларда огир хасталикка чалинди ва 74 ёшида оламдан кўз юмди. Комил Хоразмий қатор хорижий давлатларда, Россия ва Афғонистонда, Москва, Петербург, Машҳад ва Ғазна шаҳарларида саёҳатда бўлган. Унинг 1880 байтлик шеърий девони бизгача етиб келган. Девонда ғазал, мухаммас, мусаддас, мусабба, мустаҳзод, муаммо, рубоий, қасида жанрида ёзилган шеърлари жой олган. Шеърларида маърифатпарварлик, ижтимоий адолат, халқчиллик ва олижаноблик ғоялари тарғиб қилинади ва ҳақсизлик, разиллик иллатлари кескин қораланади.

Комил Хоразмий таржимон сифатида ҳам машҳурдир. Жумладан, ХУШ аср ёзувчиларидан Бархурдор Ёян Маҳмур Туркман Фароқийнинг «Маҳбуб ул-қулуб» («Қалблар севгилиси») асари ва Сайфийнинг «Лаотиф ат-тафоиф» номли асарларини форсчадан таржима қилган. Хаттотлик соҳасида

Муҳаммад Паноҳ, Муҳаммад Шариф Тарро, Худойберган Мухрикон каби шогирдларни тарбиялаб етиштирди.

Комил Хоразмийнинг Хоразм классик мусиқа санъатини ривожлантиришда ҳам катта хизматлари бор. Хоразм адабий муҳитида Комил Хоразмийнинг сеvimли фарзанди истеъдодли шоир, етук бастакор, моҳир таржимон ва ҳаттот Муҳаммад Расул Палвонийёз ўғли Мирзо (1840—1923 й.) нинг алоҳида хизматлари бор. Мирзо саройида мирзабошилиқ лавозимида бўлган. Унинг «Маргибин нозигин» девони бизгача етиб келган. Девонда унинг ғазаллари, Муҳаммас, мусаддас ва маснавийлари жой олган. Мирзо Навоий, Мунис ва Огаҳий асарларидан илҳом олган. Унинг ғазалларида инсонни улугловчи ва маънавий камолатга етакловчи илгор фалсафий ғоялар етакчи ўринни ишғол қилади. Табибий ўзининг «Мажмуа туш шуора» тазкирасида Муҳаммад Расул Мирзонинг ижодий фаолиятига юксак баҳо берган.

Мирзо Хоразм мусиқа санъати ривожига ҳам алоҳида ҳисса қўшган алломалардан. У падарибузриквори Комил Хоразмийнинг ихтиро қилган «Танбур чизиги» нотасини тақомилга етказган. Хоразм мақомларини муайян системага келтирган ва мусиқа санъатида Муҳаммад Раҳимхон Соний (Феруз)га устозлик қилган. Мирзо шу билан бирга араб, форс ва озарбайжон тилларидаги кўпгина асарларни ўзбек тилига таржима қилган.

Хива хони Муҳаммад Раҳимхон Соний ҳам ўз даврининг етук шоири, бастакор ва маърифатпарвар ҳукмдорларидан эди. У «Феруз» таҳаллуסי билан шеърлар ёзган ва ёқимли куйлар басталаган. Феруз ғазал, муҳаммас, мусаддас, маснавий, рубоий ва бошқа жанрларда ижод қилган. Унинг шеъриятида ғазал етакчи ўринни ишғол этган. Феруз ғазаллари «Ғазалиёти Феруз», «Баёзи Феруз» тўпламлари орқали етиб келган. Феруз машҳур сарой шоирлари шеърларини тўплатиб, уларни «Баёзий мусаддасий» ва «Баёзий муҳаммасот» тўпламларига жам қилган ва бу тўпламлар тошбосамда яхлит асар сифатида нашр этилган. Шунингдек, у ўз авлодига мансуб Муродий, Камёб, Оқил, Ғозий, Содиқ, Султоний каби шоирларнинг шеърӣ асарларини тўплатиб, «Ҳафти шуора» («Етти шоир») номи билан чоп эттиради. Ферузнинг Хоразм мусиқаси санъати соҳасида ҳам алоҳида хизматлари бор.

МУСИҚА ВА МАҚОМ. Шунини таъкидлаш лозимки, мақомчилик санъати XIX аср Хива хонлиги тарихида мусиқа, бастакорлик, ижрочилик раққослик, дostonчилик, халфачилик ва санъатнинг бошқа соҳалари юксак тараққиёт босқичига эришилган давр бўлди. Хоразмда ва Хивада ана шу соҳаларда истеъдодли сиймолар етишиб чиқди. Хоразмнинг ўтмиш тарихида мусиқа, бастакорлик, раққослик, бахшичилик ва масхарабозлик санъати соҳасида эришган ютуқлари эъдиликда янги ижодий йўналишларда бойиди ва ривожлантирилади.

Мутахассис олимларнинг, хусусан, академик С. П. Толстов ва Я. Ғуломовларнинг таъкидлашича, Хоразмда мусиқа ва ижрочилик санъати узоқ ўтмишга яъни мил. авв. 2 минг йилликка бориб тақалади. Тупроққалъадан археологик текшириш вақтида топилган девордаги қўлига арфа ушлаган созанда аёл расми ҳамда ҳайкалчапар ана шу фикрни тасдиқламоқда. Арфа, танбур, ғижжак, дўнбира, сурнай, қайроқ ва бошқалар аждодларимизнинг энг қадимги мусиқа асбoblари ҳисобланади. Масхарабозлик дор ўйини, халфачилик, қўғирчоқ ўйини ва бошқалар ҳам эртадан ривож топган. Мақомчилик санъати ҳам Хоразмда бошқа Шарқ халқларида бўлганидек эрта шкallанган. Хоразмликлар табиятан ҳам мусиқа санъатига ихлосманд халқ. Уларнинг тўй-томошалари, базм-суҳбатларини, байрмаларини аввал ҳам ҳозирда ҳам мусиқа, ашула ва ўйин ва масхарабозларсиз тасаввур қилиб бўлмайди. Бу ҳақда темурийлар тарихчиси Ибн Арабшоҳнинг (1389—1450 й.) қуйидаги сўзлари характерли: «Улар (хоразмликлар) мушоира ва адабиётга иноят қўйганлар. Хусусан, мусиқа ва нағмалар илмида ажиб ашёлар яратганлар. Бу борада уларда ҳар бир хосу авом иштирок этади». (Ибн Арабшоҳ. Амир Темур тарихи, 1-китоб.—Тош., 1982, 87-88-бетлар).

Хоразмда мусиқа санъати ҳам унинг тарихи каби ўз бошидан юксалиш ва турғунлик давларини кечирди. IX—X асрлар Хоразмда маданий ҳаётнинг бошқа соҳалари каби мусиқа ва ижрочилик санъатининг юксалиш даври бўлди. Бу ҳақда Ибн ал-Асир, Ёқут, Ибн-Руста ва бошқа муаллифлар асарларида ҳам сўз юритилади. Масалан, Ёқут ўз асарида «Журжония эли (Хоразм) ўз мақомларини бениҳсон қадрлайди. Мамлакат пойтахти Гурганжда мусиқа асбoblари ясаб тирнқчилик қиладиган маҳаллаларни ўз кўзим

билан кўрганман» деб ёзган эди. Ибн Сино, аал-Қандий ва Ҷағминийлар мусиқа санъатининг ривожига жуда катта ҳисса қўшганлар. Буюк хоразмшоҳлар ҳукмронлиги даври (XII—XIII асрлар) ҳам Хоразмда мусиқа ва ижрочилик санъатининг тараққий этган даври бўлди. 1923 йилда Бу. хородан топилган ва XIII асрга доир бўлган «Хоразм мусиқа ҳаёти» номли қўлёзма ҳам бу фикрни тасдиқлади. Муғуллар истилоси Хоразмининг маданий ҳаётига жуда катта зарар етказди.

XVIII аср охири ва XIX аср Хоразмда мусиқа маданиятининг ривожланишида алоҳида босқич бўлди. Бу даврда Хоразмда мусиқа маданиятининг ривожига бебаҳо ҳисса қўшган, уни бойитган ва юқори пағонага чиқиб олишида ўз ҳиссасини қўшган шоирлар, бастакорлар, ижрочилар, мақомчилар ва дostonчилар етишиб чиқди. Мунис, Огаҳий, Бағний, Комил Хоразмийлар бу қўҳна санъатнинг сайқал топиши ва такомиллашувида муҳим рол ўйнадилар. Айниқса, Сайид Муҳаммад Раҳимхон Соний ўз саройига ўша даврнинг машҳур бастакор ва ижрочиларни тўплаб, мақомчилар мактаби яратишга муваффақ бўлди. Хоннинг ўзи ҳам шеъринг ва мусиқа санъати билан шуғулланиб, уларнинг ривожига ўзининг муносиб ҳиссасини қўшди. Сайид Муҳаммад Раҳимхоннинг ўзи ҳам «Феруз» тахаллуси билан мазмунли шеърлар ёзди ва ёқимли куйлар басталади. Айниқса, Мунис ва Огаҳий газалларига бағишлаб кўплаб янги куйлар басталади. Жумладан, Феруз «Рост» мақоми чолғу қисмига «Сайқали Феруз» куйини ва яна 14 та янги куй ва қўшиқлар яратди. Феруз саройида Худойберди устоз, Ниязжонхўжа, Мақсумжон қози, уста Муҳаммаджон танбурчи, Абдусаттор Мақсум Хўжа каби мусиқа ва мақомчилик санъатининг етук вакиллари ижод қилдилар. Шу даврда яшаган шоир Ҳасанмурод қори Лаффасий ўзининг «Тазкирани шуора» асарида тубандагиларни ёзиб қолдирган: «Анинг замонида (Феруз) адабиётчи, шоир, ёзувчилар тараққий қилиб, оларга доғи тарбиялар қиладур. Феруздаги мусиқага доғи ҳаваскор бўлгандин, Комил Паҳлавон Мирзо бошига фармон қилиб, олти ярим мақом танбурга катта бир нота таклиф қиладур.... Ферузнинг ҳузурда доимий етти, саккиз нафар гўяндалар, танбур, гижжак, буламон машқ этиб ўлтурадурлар. Масалан, Муҳаммад Ёқуб харрот Девон ва Муҳаммад Ёқуб позачи, Аваз дорчи кабилар. Буломонга Қа-

лар дўямас деган. Полвон уста кабилар ҳамиша Феруз хизматида тайин бўлганидек, бошқа сипоиздаларнинг баъзиларига дохил бўлмас эдилар». Феруз саройидаги созандаларнинг хизмати туфайли Хоразмда шашмоқомнинг ўзига хос йўналиши майдонга келди. Улардан Худойберди устоз қадимги 12 мақомни мукаммал билган ва кўпгина шогирдлар тарбиялаб етиштирган бастакорлардан эди. Моҳир созанда ва мусиқа назариясининг етук билимдонларидан бўлган. У Хоразм ва Бухоро мақомларини пухта эгаллаган. Ниёзхўжа «Сайқали Ниёзхўжа» деб номланган мақом куйини басталаган.

Хоразм мусиқа санъатининг ривожига Комил Хоразмий катта ҳисса қўшди. У танбур ва гижжақда мақом куйларини шундай моҳирлик билан ижро этканки, унинг қобилиятига ҳатто Ферузнинг ўзи ҳам таҳсинлар ўқиган. Комил Хоразмий Ферузнинг топшириғига мувофиқ Хоразм мақомларини қозоғга тушириб, «Хоразм танбур чизиги» (нотаси)ни ихтиро қилди. Бу чизикқа «Рост» мақомининг бош қисмини ёзган. Ўғли Муҳаммад Расул (тахаллуси Мирзо) отаси бошлаган ишни давом эттириб, Шашмақомнинг қолган ашула ва чолғу йўлларини ёзиб тугаллаган. Комил Хоразмий бундан ташқари, яна Шашмақомнинг «Мақом Рост» қисмига ўзи яратган «Мураббаи Комил» ва «Пешрави Феруз» куйларини басталади ҳамда уларини нотага туширди. Шу билан Хоразм мақомчилиги санъатини янада юқори поғонага кўтарди.

XIX аср охири XX аср бошларида Хоразм мусиқа ва мақомчилиги мактабининг сафи Муҳаммад Ёқуб ва Матюсуф Харрот, Сафо Муганний, Худойберган Мухиркон, Сайид Файзулла, Ҳожиҳон Болта ўғли, Муҳаммад Раҳим Ёқуб ўғли каби бастакор мақомчилар билан тўлди. Хоразм мусиқа санъатининг ривожлантиришда уларнинг ҳам муносиб ҳиссалари бор. Вахшилардан Аҳмад Баҳши, Қурбон Баҳши, Бола Баҳши кабилар, хотин-қиз халифачилардан Хоним сувчи, Шуккур Оллоқулиҳон қизи ва Ожиза (Анабиби Отажонова) каби созандалар ҳам мусиқа ва ижрочилик соҳасида муҳтарам қозонган.

Шундай қилиб, XIX аср охири ва XX аср бошлари Хоразм ва Хиванинг маданий ҳаётида улкан бурилиш даври бўлди. Шу даврда маданиятимиз газинасига бебаҳо ҳисса қўшган машҳур алломалар, тарихчи олимлар, шоирлар, тарқимонлар, мусиқа ва ижрочилар етишиб чиқди. Улар

томонидан яратилган маънавий бойлик мустақил Республикамизнинг маънавий юксалишига хизмат қилмоқда.

3. ХИВАНИНГ ТАРИХИЙ ОБИДАЛАРИ, ШАРҚ МЕЪМОРЧИЛИГИНИНГ ЮКСАК НАМУНАЛАРИ

Хоразм қурилиш ва меъморчилик санъатининг энг қадим- даноқ тараққий этган марказларидан ҳисобланади. Хоразм воҳасида Амударёнинг ўнг ва сул соҳилларида Тупроқ, қалъа, Аёз қалъа, Қўйқирилган қалъа каби қадимий қалъа харобилари, Хива, Ҳазорасп ва Қўҳна Урганчдаги шу кунимизгача сақланиб келган тарихий обидалар буни яққол тасдиқламоқда.

Хиванинг меъморий ёдгорликлари қўҳна тарихнинг узоқ минг йилликларига бориб тақалади. Лекин шаҳарнинг антик ва илк ўрта асрларга доир меъморий ёдгорликлари бизгача етиб келмаган. Шу сабабли Хивадаги тарихий-меъморий ёдгорликлар ХУП-ХУШ асрларда айниқса, XIX ва XX аср бошларида бунёд этилган ёдгорликлардир. Ана шу тарихий меъморий обидалари ўзининг ниҳоятда гузаллиги, мустаҳкамлиги ва муҳандислик асосида аниқ режалаштирилганлиги ҳамда Хоразмга хос ўймакорлик ва кошинкорлик санъати билан сайқал топганлиги билан алоҳида ажралади. Зеро, уларда Хоразмнинг узоқ ўтмишдаги меъморчилик санъатининг нодир анъаналари янги мазмун билан бойитилган ва ривожлантирилган. Хивадаги меъморий ёдгорликлар Хоразм ва Хива усталари, ўймакор наққошлари санъатининг юксак маҳоратидан далолат беради. Улар ўзларининг бетакрор санъати билан жаҳон тарихида ёрқин из қолдирдилар, кишилик цивилизацияси равнақига бебаҳо ҳиссасини қўшдилар. Дарҳақиқат, азм шаҳар Хивадаги ҳар бир тарихий—меъморий обида бетакрор санъат асари ҳисобланади. Бу ҳақда юртбошимиз И. А. Каримов ўзининг Хиванинг 2500 йиллиги муносабати билан сузлаган сермазмун нутқида шундай деган эди: «Хива юртимизнинг зийнати бўлиб қолмай, умуминсоний цивилизация учун ҳам хизмат қилади. Ичон қалъа ва Дешон қалъадаги меъморий ёдгорликлар, мадрасалар халқимизнинг асрлар давомида авлоддан-авлодга ўтиб келаётган юксак салоҳияти, нафис маҳоратига, миллий маданиятимизга қўйилган бебаҳо ёдгорликдир». Бу жуда ўринли ва ҳолисона берилган баҳо. Хивадаги аввалдан бунёд этилган тарихий ёдгорликлар қайта қурилиб, тамирланиб, янги-янги қурилиш билан бо-

пятилиб, бутун бир меъморий қурилишлар мажмуасини ташкил этди. Хиванинг тарихий обидалари орасида унинг мудофаа истеҳкомлари, қалъа деворлари алоҳида аҳамият касб этади. Умуман Хива қалъасининг тузилиши Ўзбекистоннинг бошқа ўрта аср шаҳарлари тузилишига эга. Шаҳар чеккасида аср (хукмдор қароргоҳи), суиғра Шаҳристон (ички шаҳар) ва работ, яъни ташқи шаҳар шаклида бино қилинган. Уларнинг атрофи қадимданоқ мустаҳкам мудофаа девори билан ўраб олинган. Хиванинг ҳовиргача сақланиб кетаётган Ичон ва Дешон қалъа деворлари 1842 йилда Оллоқулихон томонидан бўлиб, унинг атрофи эски ўринда қалин пахса девор билан ўраб олинган. Ичон қалъа жанубдан шимолга чўзилган тўғри бурчакли, унинг майдони 650x400 м ёки 26 гектарни ташкил этди. Шаҳар ичкараси икки кўча билан 4 қисмга ажралган. Шаҳарда хоннинг қароргоҳи, маъмурий ва диний бинолар жойлашган. Бу ерда хон ва унинг оиласи, қариндош - уруғлари, амалдорлар, бадавлат оилалар, савдогар ва ҳунармандлар, юқори мартабадаги руҳонийлар яшаган. Хиванинг Ичон ва ташқари қалъасида ҳам аҳоли кенг жойлашган. XVI—XVII асрларданоқ аҳолининг бир қисми қалъа ташқарисига келиб жойлашган. Дешон қалъа аҳолиси ҳам савдогарлар, қосиблар, сарой хизматчилари, кунликчилар ҳисобига кенгайиб борган.

Шаҳарнинг Ичон ва Дешон қалъаси кўчаларга, маҳалларга ажралган, улар ҳунармандчилик касбига қараб юритилган. Маҳалла марказида масжит ва минора бўлган. Ичон ва Дешон қалъанинг ўраб олган мудофаа деворлари ўзига хос услубда қурилган. Улар пахсадан қурилган бўлиб, пастки қисми эса хом гиштдан тикланган, қалъанинг баландлиги 9-10 метр, кенглиги пастдан 5-6 метр. Қалъа деворлари аниқ муҳандислик режаси асосида ниҳоятда мустаҳкам қурилган. Қалъа девори икки томондан тик кўтарилган, ташқи томони эса анча қиёроқ. Деворнинг тахминан ҳар 30 метрида ташқарига ёйсимон бўртиб чиққан буржлари бор. Девор ва буржлар, ўз навбатида, шинакларга эга. Ичон қалъадаги баланд девор буржларнинг кўпчилиги қисми ҳовиргача сақланган. Улар ўрта аср мудофаа иншоотларининг энг подир ёдгорликларидан ҳисобланади. Лекин Дешон қалъанинг мудофаа иншоотларидан айрим жойларигина сақланиб қолган. Ичон қалъа чор атрофи билан 4 та дарвоза билан боғланган бўлиб, уларнинг ён томонлари пишиқ

ғишт билан мустаҳкамланган. Қалъанинг шимолий қисмида Боғча дарвоза ёки Урганч дарвозаси. Ғарбий томонида Ота дарвоза, шарқий томонида Полвон дарвоза ёки Ҳазорасп дарвозаси. Жанубида эса Дош дарвоза ёки Кўҳна бозор дарвозаси бўлган.

Дешон қалъа деворининг узунлиги 5-6 км. Дешон қалъа Муҳаммад Амин Иноқ замонида шимолга ва жанубга томон анча кенгайтирилган. Тураржойлар қалъани шимолий-шарқий, шарқий ва ғарбий томонларида жойлашган. Дешон қалъа сувга сероб бўлганидан, айниқса, унинг ғарбий қисмида дарахтзорлар ва боғ-роғлар кўп бўлган. Экинзор ва боғзорлар хонга ва унинг яқин аёнларига қарашли бўлган. Дешон қалъа атроф билан буржлари пишиқ ғишдан ишланган 10 та дарвоза орқали боғланган. Дарвозаларнинг тепаси кўнгирали, бурж белбоғлари эса ранг-баранг кошнлар билан безатилган. Дарвозаларнинг олд томонида катта бозор бўлган ва яна тўй-томошалар ва сайиллар ўтказилиб турилган. Дешон қалъа дарвозалари тубандагича номланган. Қўша дарвоза, Ясаул боши дарвозаси, Гандумён дарвозаси, Ҳазорасп дарвозаси, Қумёсқа дарвозаси, Тоза боғ дарвозаси, Ангиариқ дарвозаси, Шойимардон дарвозаси, Шайхлар дарвозаси ва Жалил эшом дарвозаси. Уларнинг кўпи қулаб кетган. Шулардан бизгача фақат Қўша дарвоза ва Қўй дарвоза Ҳазорасп дарвозалари сақланиб қолган, холос. Шимолдаги Қўша дарвоза орқали Хива Урганч шаҳри билан боғланган.

Хиванинг сув таъминоти ҳам ўзига хос равишда ташкил қилинган. Жумладан, Ичон қалъа баландда жойлашганлигидан унинг аҳолиси қудуқ ва сардоба (табiiй чашма) сувлари билан таъмин этилган. Дешон қалъа аҳолиси бўлса, ариқлардан ва ҳовузлардан сув ичган. Дешон қалъа атрофидан ёйсимон шаклда Сирчали ариқ оқиб ўтади. Сирчали ариқ қалъанинг жануби-ғарбидан шимоли-шарққа томон кесиб ўтади ва тармоқларга ажралиб ўтади. Қалъанинг шимолий томонидан Полвон ёп ариқи, жанубидан эса Заҳкаш ариқи оқиб ўтади. Ана шу ариқлар Полвон ёп каналидан сув олган. Шу канал орқали Хивагача ҳатто юк ортилган кемалар қатнаган. Дешон қалъада гузор аҳолисини ёзнинг ҳароратли иссиқ кунларидан сақланиш учун ҳамда қишда сув билан таъмин этадиган махсус ҳовузлар қовланган. Бу ерда 14 та ана шу

дай ҳовузлар бўлиб, уларнинг ҳар бири ярим гектарга
ча майдонни эгаллаган. Дешон қалъадаги ҳовузлар тубанда-
гича номланган: Ота ҳовуз, Боғча ҳовуз, Бол ҳовуз, Тўрт
Шаббоз ҳовузи, Абдал бобо ҳовузи, Бей ҳовуз, Бозор ҳовуз,
Дешон ҳовуз, Читкор ҳовуз кабилар. Юқоридаги 6 та ҳовуз
ҳозир ҳам мавжуд бўлиб, қолганлари эса йўқ бўлиб кетган.
Ушбу ҳовузлар Полвон каналининг Сирчали ва Хумбоз
ариқларидан сув олган. Ҳовуз атрофига экилган чини гужум-
лар, мажнунтоллар ва бўй тераклар бу ерни хушманзарали
жойларга айлантирган. Ҳовуз атрофлари ёз фаслида шаҳар
аҳолисининг дам оладиган ва ҳордиқ чиқарадиган оромгоҳ
жойлари бўлган. Хива қалъасида тозаликни сақлаш масала-
си маҳаллий ҳукмдорларнинг диққат-этиборида бўлган.
Заҳ сувлар, ёмғир сувлари ва ифлосланган сувлар ер ости-
дан тортилган махсус сопол қувурлар орқали қалъанинг
шимолий-ғарбий томонидаги заҳкашларга чиқариб юборилган.
Жамоат бинолари, хон саройлари, масжит ва мадрасалар
остидан ана шундай сопол қувурларнинг тортилганлиги Ичон
қалъада ўтказилган археологик тадқиқотлар билан тасдиқ-
ланди. Хивадаги меъморий қурилишларнинг барчаси маълум
мақсадни кўзлаб қурилишдан ташқари, уларни безашда ўзи-
га хос усуллардан фойдаланилди. Бу меъморий ёдгорликлар-
нинг ҳар бири ўзининг гўзаллиги, бир бутунлиги, қисмлар-
нинг бир бирлари билан мустаҳкам боғланиб кетганлиги
ҳамда мутаносиблиги билан диққатга сазовор. Хивадаги кўп-
чилик тарихий биноларнинг пештоқлари ва хоналарнинг ич-
ки деворлари гул барглари ва турли геометрик шакллар
туширилган ранг-баранг кошнлар ва ўйма нақшлар билан
безатилган. Уларнинг айримлари Паҳлавон Маҳмуд, Мунис
ва Огаҳий газаллари ҳамда Қуръондан ва ҳадислардан олин-
гач ҳикматомуз сўзлар битилган эпиграфик ёзувлар билан
безатилган.

Ичон қалъадаги ана шундан қадимий нодир меъморий ёд-
горликлардан бири Шайх Сайид Оллоудин ва Паҳлавон
Маҳмуд мақбаралари ҳисобланади. Сайид Оллоуддин мақ-
бараси XIV асрга доир меъморий ёдгорликлардандир. Бу мақ-
бара Хиванинг машҳур шайхи Сайид Оллоуддинга (вафоти
1302 й.) атаб унинг шогирди Амир Кулол томонидан бун-
ёд этилган. Икки хонадан, яъни гўрхона ва зиёрат хонадан
ибрат бўлган бу мақбара устки томонидан гўмбаз билан
қопланган бўлиб, хоналарининг ички томони кошн парчала-

ри билан безатилган. Ана шу мақбаранинг жанубий томонида яна бир саллобатли ёдгорлик—Паҳлавон Маҳмуд мақбараси мажмуаси қад кутариб туради. Бу мажмуа ХІУ—ХІХ асрлар мобайнида шаклланган бўлиб, у нафақат Ўрта Осиёда, шунингдек, бутун Шарқ оламида меъморчилик санъатининг энг нодир ёдгорликларидан ҳисобланади. Бу комплекс Хиванинг машҳур хайёмшунос шоири, файласуфи, забардаст паҳлавони ва моҳир ҳунарманди Паҳлавон Маҳмуд (1247—1327 й.) мақбараси устида қад кўтарган. Мақбара дастлаб шоирнинг ғарибона кулбаси ўрнида шогирдлари томонидан хом гишт ва синчқари усулда оддийгина кўринишда бунёд этилган. Кейинчалик ХVIII асрда Шохниёзхон даврида бу мақбара қайта қурилган ва таъмирланган. ХІХ аср биринчи ярмида Муҳаммад Раҳимхон I ва Оллоқулихон замонида эса Паҳлавон Маҳмуд мақбараси пишиқ гиштдан бир қанча қўшимча иморатлар маҳобатли қилиб батамом янгидан қурилди ҳамда у бутун бир меъморий мажмуа ҳолатига келтирилди. Унинг атрофида қурилган барча иморатлар ранг-баранг кошинлар билан безатилди.

Паҳлавон Маҳмуд меъморий мажмуаси ўз таркибига мақбарадан ташқари яна зиёратхона, қишки ва ёзги масжит, хонақоҳий, қорихона унча катта бўлмаган мадраса, кўчи оғизлар ётоқхонаси, хон оиласининг хилхонаси ва бошқа иморатларни ўз ичига олади. Айниқса, зиёратхона ўзининг мутаносиблиги ва ниҳоятда гузаллиги билан ажралиб туради. Зиёратхона гумбазининг устки қисми феруза ранг кошини саполчалар билан қопланган. Гумбазнинг ички томони ва бино деворлари турли рангдаги кошинлар ва ўйма нақшлар билан ниҳоятда моҳирона зийнатланган. Марказий бино ичидан Хива хонларининг дахмалари бор. Бинонинг марказий қисмида Муҳаммад Раҳимхон I нинг саҳанаси бор. Унинг чап томонидан олим ва буюк давлат арбоби Абулғозий Баҳодирхон ва ўғли Анушахоннинг саҳаналари жойлашган. Ҳовлининг чап томонида қурилган алоҳида бинода Асфандиёрхон оиласи учун мўлжалланган 3 та саҳана бор. Улардан биттаси бўш, жасад қўйилмаган. Бу саҳана ни ўзига мўлжаллаган эди. Исфандиёрнинг Дешон қалъада фожиали ўлимидан сўнг, унинг жасади бу ерга қўйилган эмас. Зиёратхона деворининг юқори қисми Паҳлавон Маҳмуднинг форсий газаллари билан зийнатланган. Паҳлавон Маҳмуд

мақбараси атрофларига қўнғиротлар сулоласидан бўлган Хива хонларининг мақбараси атрофларига хонларнинг қабрлари қўйилган.

Ана шу мажмуадаги биноларнинг эшиклари ўйма нақшлар ва чиройли мис қопламалар билан безатилган. Умуман, Паҳлавон Маҳмуд мажмуаси Хоразм ва Хива усталарининг юксак маҳоратидан нишонадир. Урта Осиёдаги меъморчилик санъатининг ажойиб ёдгорлиги бўлган ана шу мажмуасини бунёд этишда уста Одина Муҳаммад Мурод Ҳазораспий, уста Нодир Муҳаммад, уста наққош Нормуҳаммад, уста Муҳаммад Пано, уста Сўфи Муҳаммад, уста наққош Абдуллажин ва бошқалар иштирок этган. Паҳлавон Маҳмуд мақбараси Хоразм меъморчилик санъатининг жаҳонга машҳур ёдгорликларидандир.

Хивадаги меъморий обидалар ичида мадраса ва масҷид алоҳида ўрин тутати. Мадраса ва масҷитлар мусулмон олами-нинг илм-фан, маърифат ва маданият масканлари бўлган. Улар, аввало, ёшларга илм ўргатган ва яна ёшларни умуминсоний қадриятлар руҳида тарбиялаган. Умуминсоний ва маданий қадриятларни сақлаб қолишда, уларни авлоддан авлодга етказишда ҳам диний муассасаларнинг алоҳида хизматлари бор. Мусулмон олийгоҳлари ҳисобланган мадрасаларда диний билимлар билан бирга, ёшларга дунёвий билимлар—тарих, география, тил ва адабиёт, логика, математика, астрономия ва бошқа илмлар ўргатилган. Хива мадрасалари даргоҳида диний ва дунёвий билимларнинг етук олимлари ва уламолари етишиб чиққан. Ичонқалъадаги ана шундай мадрасалардан бири Арабхон мадрасаси эди. Бу мадраса 1616 йилда Араб Муҳаммадхон томонидан пойтахтнинг Хивага қўчирилиши муносабати билан қурилган энг кўҳна мадрасалардандир. Даставвал мадраса бир қаватли бўлган. Оллоқулихон уни ташқаридан икки қаватли қилиб янгидан бунёд этган, мадрасага пештоқ орқали кирилади. Буржлари минора— гул дастали. Мадрасанинг шимолий-ғарбий томонида масҷит жойлашган. Мадрасанинг пештоқлари оддий, безатилмаган. Лекин шунга қарамасдан Арабхон мадрасаси узининг юксак са

лобати, ихчамлилиги ҳамда мутаносиблиги билан алоҳида таъбирии ўзига жалб этади.

Ичон қалъадаги салобатли меъморий ёдгорликлардан яна бири Анушахон ҳаммоми ва масҷити (Оқ масҷит) ҳисобланади. Бу ёдгорликлар Абулғозий Баҳодирхон томонидан ўғли Анушахонга атаб қурилган. Ҳаммом хоналари уст томондан гумбазлар билан ёпилган. Ҳаммомнинг икки томони ечинадиган ва чўмиладиган хоналардан иборат. Чўмиладиган хоналари иссиқ сувли ҳовуз атрофида жойлашган. Унинг марказий хонасида совуқ сув сақланадиган ҳовузи бор. Ҳаммом хоналари ер ости қувурларидан ўтган иссиқ хаво ёрдамида қиздирилган Анушахон ҳаммоми шарқона услубда қурилган. Ўзининг кўп жиҳатлари билан Бухоро ҳаммомларига ўхшайди. Хивада XVIII-XIX асрларда учта катта ҳаммом ва яна мад-расалар қошида ҳам ҳаммомлар фаоллият кўрсатган. Умуман Хивадаги ҳаммомлар шаҳарда маиший хизматни нақадар юқори даражада ташкил этилганлигини тасдиқлайди. Оқ масҷит Анушахон ҳаммоми билан деярлик бир вақтда қурилган. Масҷит баланд супа устига қурилган бўлиб, унинг уч томони устунли айвонлар билан ўраб олинган. Бу масҷитга алоҳида кўриниш бахш этади. Масҷитнинг устки томони баланд гулбаз билан қопланган. Масҷитнинг ташқи ва ички томони ганч билан сувоғлан, эшиклари эса гулдор ўйма нақшлар билан чиройли безатилган. Оқ масҷит Оллоқулихон томонидан 1838/42 йилларда қайта қурилган ва таъмирланган. Уни қайта қуришда ва безашда хивалик усталардан уста Нурмуҳаммад ва уста Қаландарлар алоҳида маҳорат кўрсатганлар.

Хиванинг ғарбий дарвозаси ёнида бунёд этилган санъат ёдгорликларидан бири хоннинг Қўҳна Арк саройидир. Қўҳна Арк саройи атрофи баланд ва мустаҳкам девор билан ўраб олинган ўзига хос ўрта аср қўрғонини эслатади. Муносиблик таъкидлашча, Қўҳна Арк саройи Анушахоннинг ўғли Аранг хон (1687-1689 й) замонида бунёд этилган. Бу ерда ўша даврда хон саройи ва ҳукумат маҳкаматарининг бинолари ҳамда омиборхоналари бўлган. Бу сарой хоннинг Тошҳовли саройи қурилгандан сўнг Қўҳна Арк деб юритила бошлади. Ундаги кўпгина иморатлар Нодиршоҳ истилоси билан вайрон этилган. Қўҳна Аркдаги ҳозирги иморатлар XIX аср бошларида Оллоқулихон замонида янги режа асосида қурилган иморатдандир. Қўҳна Арк мажмуаси кўринишхона, ишратхона сарой

амалдорлари маҳкамаси, пул зарбхонаси, ёзги масжит, қурул аслахонаси, милтиқдори (порох) устахонаси ва бошқа бинолардан иборат. Яна бу ерда қоровулхона, омборхона, ошхона, зиндон ҳам жойлашган. Кўҳна Арк саройи баланд ва мустаҳкам девор билан ўраб олинган, шу билан Ичон қалъадан ажратилиб туради. Хон кўринишхонада арз сўраган. Арkning шимолий ғарбий томонида Ошиқбобо кўши жойлашган бўлиб, шу тепаликда шаҳар томонга қараб хоннинг икки қаватли айвони қурилган. Бу жой ўз навбатида, хоннинг назорат пункти вазифасини бажарган. Кўҳна Аркдаги ҳар бир иморат режа асосида қурилиб, жуда чиройли қилиб безатилган. Жумладан кўринишхона олдидаги икки устунли катта ва баланд айвон рангдор кошини сополчалар билан безатилган. Ҳашаматли айвон ортидаги бинода хоннинг кумуш қопламали тахти, давлат хазинаси ва хон кутубхонаси жойлашган. Хон саройи ганчдан ўйма нақшлар билан безатилган. Иморатларнинг томи қизил ранг билан чиройли қилиб безатилган.

Кўҳна Арк саройдаги иморатларни қуриш, таъмирлаш ва чиройли нақшлар билан зийнатлашда Хиванинг машҳур усталаридан уста Муҳаммад, уста Ибодулло ва Абдуллажонлар иштирок этганлар.

Кўҳна Арkning шимолий қисмида Муҳаммад Раҳимхон II (Феруз) нинг ҳароми жойлашган. Аркка қўшилиб кетган хоннинг ҳоромхонасида хон ва унинг онасига қарашли иморатлар ва айвонлар жойлашган. Хоналарнинг ички томонлари ўйма ганчкор нақшлар билан чиройли безатилган. Айвондаги баланд устунлар мрамардан ишланган асосларга ўришилган. Улар ўйма нақшлар билан айвон деворлари эса рангдор сопол қопламлар билан безатилган. Умуман, Кўҳна Аркдаги Феруз ҳоромхонасидаги меъморий ёдгорликлар кошини ёзаклар устунлардаги, дарвоза ва эшиклардаги ўйма нақшлар унинг нозиклиги ва ниҳоятда гузаллиги билан кишини лол қолдиради. Уларда Хива меъморларининг бетакрор санъати ўз аксини топган.

Ичон қалъадаги Шерғозийхон мадрасаси (1719 й), Муҳаммад Амин Иноқ мадрасаси (1785 й) ва Жума масжит (1789 й) XVIII асрда бунёд этилган ноёб меъморий ёдгорликлардир. Жума масжит Муҳаммад Амин Иноқ фармони билан эски ўрнида қайтадан қурилади. Бу масжит ҳақидаги маълумотлар X асрдаск араб тарихчиси томонидан тилга олинади. У

бир неча марта қайта қурилган ва таъмирланган. Охириги маъна
та XVIII аср охирида қурилган. Жума масчит ўзига хос меъ
морий қурилишлардан ҳисобланади. У гумбаз ва хоналарси
равоқсиз иморат. Масчит тўрт бурчакли бўлиб, майдони уз
насига 55 метр ва энига 16 метр. Масчит миннорасининг ба
ландлиги 32 метр. Масчит Жума номозида бир неча минг ки
шига мўлжалланган. Масчит атрофи гишт девор билан ўра
олинган ягона хонақоҳ ва айвондан иборатдир. Масчитнинг
текис шифтини 213 та устун қўтариб туради. Жума масчит
ўзининг қурилиш услуби жиҳатидан Хоразмнинг қўҳна пойтах
лари Кат ва Қўҳна Урганчдаги маҳобатли жомеъ масчитлар
га ўхшатиб қурилган бўлиши тиги мумкин. Академик Яҳё Ғу
ломовнинг таъкидлашича, Жума масчитдаги устунлардан 21
таси жуда қадимийдир. Улар X-XII асрларга тааллуқли. Ам
шу устунлар Кат ва Қўҳна Урганчдаги жомеъ масчитлар маъ
лум сабабларга қўра вайрон бўлгандан сўнг Хивага олиб ке
тирилган.

Жума масчит Оллоқулихон фармони билан қайта қурилган
ва таъмирланган. Масчитнинг деворлари ганч билан сувоғлан
Унинг оралик деворларига қора ва қизил рангли безаклар
қурилган. Масчитнинг эшик ва устунлари ҳақиқий санъат асар
ларидир. Уларнинг ҳар бири юксак дид билан ишланган, уй
ма нақшлар билан безатилган. Устунларнинг қўнчилиги XVI
ва X, X асрларга тааллуқли. Улар хоразмлик ёғоч ўймакор
усталарнинг нафис ва бетакор санъатининг ёрқин намуна
ларидир.

Ичон қалъадаги Шарқ меъморчилик санъатининг энг но
ёб ёдгорликларидан яна бири Тошқовли саройидир. У Олло
қулихон фармони билан бунёд этилган жуда мураккаб қури
лиш ҳисобланади. Сарой турли мақсадларга мўлжалланган.
унда жами 134 хона ва яна 8 та катта кичик айвонлар маъ
жуд. Улар бир-бирлари билан ички йўлаклар орқали бирлаш
ган. Тошқовли саройи сараланган пишиқ гиштдан 10 йил
(1830-1839 й.) мобайнида қурилган. Сарой меъморий жиҳат
дан жуда оқилона барпо этилган бўлиб, ундаги ҳар бир хона
ўз вазифасига эга. Бу ерда хоннинг ишхонаси, ишратхона
(меҳмонхона), арзхона, сарой девонларининг маҳкамалари,
хон ва унинг оиласи, қариндош-уруғларининг тураржойлари,
ҳукумат хазинаси, омборхона, қоровулхона ва бошқа иморат

лар жойлашган. Тошҳовли саройининг атрофи баланд ва мустаҳкам кунгирали девор билан ўралган бўлиб, ташқи кўрғонини жихатидан баҳайбат ўрта аср кўрғонини эслатади.

Саройнинг жанубидаги ҳовлилар атрофида бир устули баланд айвонлари бор. Орқада уларга туташ қилиб ҳашаматли иморатлар қурилган. Шулардан бири меҳмонхона, иккинчиси ётоқхона. Улар жуда чиройли безатилган. Шуларнинг олд томонида қатор қилиб икки қаватли иморатлар қурилган. Иккинчи қаватида ҳовли томонга қараб турган тўғри бурчакли айвонлар бор. Саройдаги хоналар ва айвонларнинг ички деворлари гиламсимон нақшли кўк-яшил, оқ-қора ва феруза ранг қоғишлар билан бизатилган. Биноларнинг шифти чиройли ҳовузали қилиб ишланган ва улар қизил рангдор бўёқлар билан безатилган. Шунингдек, саройнинг эшиклари, дарвозалари, айвонлардаги устунлар, улар остидаги мрамар асослар турли геометрик шаклдаги ўйма нақшлар билан безатилган-ки, уларнинг ҳар бири ўзига хос бетакрор санъат асаридир.

Тошҳовли қурилишида Хоразмнинг машҳур уста ва наққошларидан Нурмуҳаммад, уста Тожи, уста Қаландар Хивалий, уста ва наққош Абдуллажиқ ва бошқалар иштирок этган. Тошҳовлидаги меъморий ёдгорликлар ўзининг бениҳоят гузаллиги ва пухта ечими билан ажралиб туради. Улар Хива усталарининг юзик ҳунари, бетакрор саяъати, юксак маҳорати, билим ва тажрибасини жаҳонга намоён этиб турибди.

Оллоқулихон замонидан бунёд этилган ажойиб меъморий обидалардан бири Карвонсарой мажмуасидир. Карвонсарой ва Тим (ёпиқ бозор) 1832/38 йилларда қуриб тугалланган. Пишиқ ғиштдан шарқона услубда қурилган бу маҳобатли меъморий мажмуа 14 та гумбазли ёпиқ бозор-тимдан, карвонсарой ва омборхоналардан иборат. Бу мажмуа Хоразм усталарининг юксак маҳоратидан дарак беради. Кўп гумбазли тим-ёпиқ бозор узунасига шарқдан-ғарбга қараб қурилган. Тимнинг марказий гумбази баландлиги уч қаватли уй баландлигида бўлиб, ундан чап томонда Карвонсаройга ўтилади. Тимнинг ён томонидаги расталарда четдан келтирилган моллар сотилган. Жумладан, бу ерда Ҳиндистон, Ҳитой, Эрон, Россия, Бухоро ва Қўқон хонлигидан келтирилган моллар билан савдо қилинган. Тим ёзда савдо-сотиқ учун жуда қулай ва салқин жой эди. Тимнинг

чап томони Карвонсарой билан туташади. Карвонсарой мажмуаси 19-ғури бурчакли бир текис иморат, олд томонида ҳовлиси бор. Карвонсарой икки қаватли, 105 хужрали бино бўлиб, унинг пастки қавати омборхона ва юқори қавати эса хорижлик савдогарлар учун жуда қулай меҳмонхона вазифасини бажарган. Карвонсаройга кираверишда пештоқи бор. Ҳовлининг марказий қисми пастроқ қилинган, бу юкларни туширишда ва омборхоналарга жойлашда қулайлик турдирган. Омборхоналардаги моллар ёнидаги ёпиқ бозор расталарига чиқарилиб сотилган. Карвонсарой ватим ўзининг меъморий нурилиш услуби жиҳатидан жуда муҳим аҳамият касб этади.

Тошҳовли ва Карвонсарой яқинида Оллоқулихоннинг салобатли мадрасаси қад кўтариб туради. Мадраса пишиқ гиштдан 1833/35 йилларда қурилган. Мадраса икки қаватли, 99 хужрали. Унинг пештоқлари кўк-яшил ва оқ-қора кошн сополчалар билан безатилган.

Ичон қалъадаги мухташам меъморий қурилишлардан яна бири Кўҳна Арк яқинидаги Муҳаммад Аминхон мадрасаси ва минорадир. (1852/55й) Бу иккала ёдгорлик Муҳаммад Аминхон фармони билан қурилган. Улар шаҳардаги бошқа меъморий ёдгорликлардан ўзининг ниҳоятда гўзаллиги ва маҳобати билан ажралиб туради. Муҳаммад Аминхон мадрасеси жуда аниқ режалаштирилган, 19-ғури бурчакли ва икки қаватли, у 260 талабага мўлжалланган, мадрасанинг ўртасида катта ҳовлиси бор. Қурилиш услуби Хивадаги бошқа мадрасаларникига ўхшайди. Пештоқнинг ҳар иккала тарафига анъанавий гулдаста-миноралар ишланган. Мадраса таркибида дарсхона, масжит ва бошқа қўшимча хоналар жойлашган. Мадраса ўзининг бой кутубхонасига эга бўлган Кутубхонадаги нодир қўлёзма китоблар 1873 йили рус истилочилари томонидан Петербургга олиб кетилган. Яна ана шу мадрасада Хива хонлигининг Олий мусулмон суди маҳкамаси ҳам жойлашган. Мадрасанинг олд томони анъанавий кўк-яшил кошнлар билан безатилган. Мадрасага хонлигининг турли туманларидан жами 33 минг дўноб ер вақф этилган бўлиб, шу ердан ҳар йили 12 минг ботмон буғдой ва 5 минг тиллагача даромад олинган. Вақф даромади мадраса эҳтиёжлари учун харж этилган.

Мадраса билан бир вақтда унинг ёнида Кўкминор (Калтаминор) қурилиши ҳам бошлаб юборилган эди. Бу минора хон

лик салобатини намойиш этадиган Ўрта Осиёдаги энг баланд ва хашаматли миноралардан бўлиши керак эди. Умуман, мусулмон Шарқида булганидек, Хивадаги миноралар ҳам диний ва ҳарбий-стратегик аҳамиятга эга бўлган. Айнан минора тешидан атрофдаги осойишталик кузатиб борилган. Ўз навбатида миноралар энг нодир меъморчилик санъати намунаси ҳам ҳисобланади. Мадраса асосан қуриб тугалланган, лекин Кўкминор қурилиши ниҳоясига етмаган. Муҳаммад Аминхоннинг фожеали ўлими билан унинг қурилиши тугалланмай қолган Миноранинг ҳозирги ҳолатидаги баландлиги 26 метр ни ташкил этади, асосининг диаметри 14 метр. Минора ўзининг маҳобатлилиги ва чиройлилиги билан машҳур. Муҳаммад Аминхон мадрасаси ва Калтаминор Хоразм меъморчилиги санъатининг ажойиб маҳорати ўз аксини топган. Минора кўк-яшил, оқ ва феруза ранг кошн парчалари билан нақшланган бўлиб, гарчи у тугалланмаган бўлсада, ўзининг бениҳоят гўзаллиги билан киши ақлини лол қолдиради.

Хиваликлар орасида Калтаминор ҳақида тубандаги байт сақланиб қолган:

Мадрасаси битди, минор битмади,

Мадаминхон муродина етмади.

Ғавада галиб минорада ётибди.

Така бошин олиб Техрон кетибди.

Хива шаҳри маърифатпарвар шоҳ Муҳаммад Раҳимхон II (Феруз) даврида бунёд этилган меъморий қурилишлар билан янада гўзаллашди. Унинг фармони билан Хиванинг Ичон ва Дешон қалъасида 20 дан ортиқ меъморий санъат бидалари қад кўтарган эди. Муҳаммад Раҳимхон мадрасаси (1871 й) Ислон Хўжа минораси ва мадрасаси (1910 й), Нуриллобой саройи ва бошқа иморатлар алоҳида эътиборга лойиқ. Кўҳна Арк олдида қурилган қўш қаватли ва пештоқи кошн билан нақшланган бу чиройли мадраса кўҳна шаҳар гўзаллигини янада кўркамлаштиради. Ичон қалъадаги нодир меъморий санъат асарларидан ҳисобланган Ислон Хўжа мадрасаси, масжити ва минораси хоннинг маърифатпарвар вазири Ислон Хўжа (ваф 1918 й) томонидан бунёд этилган. Бу мажмуа обидалари ичида алоҳида ўрин тутайди. Ёпишқ гиштдан кўтарилган қўш қаватли мадраса олд томондан баланд, унинг ёнида гумбазли хонақаси ҳам бор. Ўша жойда қад кўтариб турган осмон ўлар минора деярлик бир вақтда қурилган. Миноранинг

ларга бурканган. Бинобарин, қишлоқ ҳовлилари дарахтзорлари
сидаги хушманзарали промгоҳ жойга ўхшайди. Шаҳар ва қиш
лоқ ҳовлиларидаги дарвозалар, эшик ва устунлар маҳаллининг
усталар томонидан ўйма нақшлар билан чиройли безатилган
 бўлиб, уларнинг ҳар бири Хива ўймакорлик санъатининг но
дир ёдгорлиги ҳисобланади. Ўйма нақшли Хива ашиқлари ва
устунлари нодир санъат асарлари сифатида жаҳоннинг кўп дав
латларидаги миллий музейларини нодир ёдгорлик сифатида
безаб турибди.

Шундай қилиб, очиқ осмон тагидаги музей шаҳар, тари
хий-меъморий ёдгорликлар қуриқхонаси ҳисобланган Хива
мўъжизасининг бири, афсоналарда таъриф этилган шаҳарлардан
биридир. Хива асрий ва бетакрор меъморий ёдгорликлар минг
йиллик маданият ва илғор анъаналар дийридир. Хивадаги бе
такрор тарихий ва меъморий ёдгорликлар ўзининг мукаммад
лиги, етуклиги бир бутунлиги, уларнинг бир-бирига мутанно
сиблиги ва бениҳоя гузаллиги билан ажралади. Шу билан
улар хорижлик меҳмонларни ҳайратга солмоқда. Улар Хора
зм меъморчилиги санъатининг ажойиб дурдоналари, минг
минглаб аждодларимиз меҳнатининг юксак самарасидир. Хи
вадаги меъморий ёдгорликлар Хоразм усталари, меъморлари
ўймакор наққошларининг кўп асрлик тажрибаси, маҳорати,
ақл-заковати ва нозик дидидан гувоҳлик беради. Хоразмда ва
Хивада қурилиш ва меъморчилик санъатини юксак пағонага
кутарган, юқорида номлари зикр этилган юзлаб-минглаб ажой
иб сиймолар етишиб чиқдики, уларнинг табаррук номлари
биз учун азиз ва унутилмасдир. Улар уларининг қалб қури,
ҳалол меҳнати ва ақл-заковати билан бизга мерос қолдирил
ган меъморий санъат асарлари орқали муқаддас дийр—Хоразм
ни жаҳонга машҳур қилдилар. Дарҳақиқат, Хоразм ва Хива
нинг меъморий маданияти жаҳон маданиятининг ажралмас қис
мидир. Шу муқаддас ўлкада етишиб чиққан олимлар, шоиру
бастакорлар, меъморлар ва ўймакор наққошлар ўз ижодлари
билан жаҳон маданиятини бойитдилар, унинг олға ривожла
нишига бебаҳо ҳисса қўшдилар.

III—БОБ. ХОРАЗМДА ОДАМЗОД ТАРИХИДАГИ ЯЛК АКАДЕМИЯЛАРДАН БЎЛМИШ МАЪМУН АКАДЕМИЯСИНИНГ ТАШКИЛ ТОПИШИ

Республика Президентининг 1997 йил 11 ноябрдаги фармо

ни билан Хива шаҳрида Хоразм Маъмун академияси қайта ташкил қилинди. Маъмун академиясини қайта ташкил қилишни Хоразмнинг бош тарихий анъаналарини чуқур ўрганиш босқисига қилинган энг муҳим қадам бўлди.

Биз бу бобда Хоразм Маъмун академияси фаолияти ҳақида маълумот беришдан аввал Богдодаги «Байтул-ҳикма» марказида бир оз тўхталамиз. Чунки, Хоразм Маъмун академияси 200 йил олдин фаолият кўрсатган бу академия олимларининг аксарият қисми юртдошларимиз—ўрта осийлик олимлари юмладан, хоразмлик илм-фан аҳли бўлган.

1. «БАЙТУЛ—ҲИКМА».— Донишмандлар уйи

IX-XI асрлар Ислом давлатларида кучли юксалиш даври бўлди. Бу тарихда «Ислом ренессанси», яъни уйғониш даври билан машхур Ҷша даврда Ислом дини мусулмон давлатларида ўзаро яқинлашишида, улар ўртасидаги ўзаро келишмовчиликларни бартараф этишида, иқтисодий ва маданий алоқаларининг ривожлантиришида маънавий таянч вазифасини бажарди.

Халифа Хорун ар Рашиднинг иккинчи ўгли Абул Аббос Абдуллоҳ ал-Маъмун 809 йилда отаси томонидан халифаликнинг шарқий ерлардаги ноибни этиб тайинланди. Ноибликнинг қонтахти Хуросондаги Марв шаҳри эди. Ал-Маъмун ёшлигидан илмга уч ва зукко эди. У Марвда давлат ишлари билан бирга илм-маърифат бобида ҳам катта ишларни бошлайди, атрофига илмга мойил ёш олимларни тўплайди. Олимлар орасида Муҳаммад ал-Хоразмий, Яҳё ибн Абу Мансур, Халид ал-Марваррудий, Санад ибн Али, Аббос ал-Жавҳарий, Яҳё ибн Аксам, Қозӣ Ҳаммод, Аҳмад ал-Марвазий каби буюк олимлар бор эдики, кейинчалик бу уломалар яратган асарлар дунё фанининг пойдевори бўлиб қолди. Отаси вафотидан кейин Богдода халифаси тахтини эгаллаган ал-Маъмун 819 йилда Богдодаги ўзи билан бир гуруҳ олимларни ҳам олиб келади. Ал-Маъмун Марвдан келган олимлар билан богдоллик олимларни «Байтул-ҳикма» («Ҳикматлар уйи») деб аталган илмий муассасага оирлаштирди. Аввалига бу илмий жамоага мутасаллий этиб у Яҳё ибн Мансурни тайинлади. Йх 829 йили вафот этганидан сўнг, «Байтул-ҳикма» мудири этиб Муҳаммад ал-Хоразмий тайинланади ва бу ишни у то умрининг охи

ригача давом эттиради. Ал-Хорамий бу ерда урта осиеда олимлардан Аҳмад Фарғоний, Абулвафо Бузжоний, Исои Ибодий, Абу Жаъфар Хуросоний, Абул Фатих Исфаҳоний, ал-Марвазий ва бошқалар билан ҳамкорликда илмий тадқиқот ишларини олиб борадилар.

Урта осиелик олимлар «Байтул-ҳикма»нинг фаолиятига шу қадар улкан қўнват бердики, чех тарихчи олими Ю. Рушканинг таъкидлашича, бу илмий маскандаги олимларнинг аксарияти Хоразм, Фарғона, Шош ва Хуросондан бўлган. Бу «аксарият»нинг ҳам деярли учдан икки қисмини хоразмликлар ташкил қилган. Шуниси диққатга сазоворки, машҳур араб географи ибн Ҳавқал Х аср бошларида ёзиб қолдирган «Йўллар ва мамлакатлар» номли асарида Хоразм минтақасига таъриф бераётиб, Хоразм аҳолисини илмга чанқоқлиги ва зукколиги ҳақида айтиб кетади. «Ҳозир Богдодда хоразмлик шогирди бўлмаган бирорта қози, фақиҳ ёки илм аҳли йўқдир» — деб ёзади ибн Ҳавқал.

Ал-Хоразмий раҳбарлигида «Байтул-ҳикма» олимлари жуда кенг миқёсда таржимонлик ишлари билан шуғулланишлар, қадимги Сурия, Эрон, Юнон, Ҳинд олимларининг асарларини араб тилига ағдардилар, осмон ёриткичларини кузатиш билан шуғулланишлар; халифаликнинг турли минтақаларига илмий экспедициялар уюштирадилар. Илмий маскан сифатида Ал-Хорамий ва Ал-Фарғоний ташаббуси билан Богдод яқинида расадхона ва улкан кутубхона ташкил қилинади.

«Байтул-ҳикма»нинг жаҳон илм фани, цивилизациясига қўшган ҳиссаси жуда улкандир. Фақат ал-Хоразмий яратган буюк дурдона ўнлик санок системаси ва математика асосини яратганлигининг ўзи ҳам «Байтул-ҳикма» академиясининг на қадар буюк бир даргоҳ бўлиб шакллانганлигини кўрсатади.

2. МАЪМУН АКАДЕМИЯСИНИНГ ТАШКИЛ ТОПИШИ ВА ТУГАТИЛИШИ

Х асрнинг охириларига келиб Урта Осиеда саройларга илм аҳлини йиғиш, маърифат маънавий масалаларини давлат сиёсати даражасида тутиш одат тусига кириб қолади. Бу болада Хоразмнинг ҳукмдорлари — хоразмшоҳлар алоҳида ўрни тутати. Хоразмда, унинг қадимий пойтахти Катта, (ҳозирги Беруний) 305 йилдан то 995 йилгача афригийлар ҳукм суради.

Лекин 712 йилдан бошлаб Хоразмнинг иккинчи қадимий шаҳри Гурганч араблар томонидан қўйилган амирининг қароргоҳи вазифасини бажарарди. 995 йили Гурганж Амири Маъмун I ибн Муҳаммад Афригийлар сулоласига барҳам беради. Катта шаҳрини босиб олади ва пойтахтни Гурганжга кўчириб, ўзини Хоразмшоҳ деб эълон қилади.

999 йили Маъмун I вафот этиб, тахтга Али ибн Маъмун ўтиргандан сўнг Хоразмдаги сиёсий аҳвол бир оз барқарор бўлади. Шунини ҳам айтиш керакки, ўша давлрларда Беруний маълумотларига қараганда, Хоразм айтарлик катта давлат эмас эди. Унинг ер майдони «60 фарсаҳга 60 фарсаҳни», яъни тахминан 250000 квадрат километри ташкил қиларди ва бой мамлакат эди. Шунинг учун ҳам ўша даврнинг йирик империялари — газнавийлар ва қорахонийлар давлатлари Хоразмни ўз таъсир доирасига ўтказишга уринар эдилар.

Али ибн Маъмун ана шундай оғир сиёсий муҳитда доно ва зукко маслаҳатчиларга муҳтож эди. Унинг бахтига тоғаси, Берунийнинг устози, Абу Наср ибн Ироқ ўз даврининг ута билимдон олими эди. У тириклигидаёқ «даврнинг Итоломей» деган лақабини олган эди. 1004 йилнинг бошида Ибн Ироқ таълифи билан Беруний Гурганжга қайтиб келади ва Маъмун сарёнида илм аҳли учун қулай, шароит яратилади. Икки шахс яқин ва ўрта шарқдаги кўплаб олимлар билан шахсий ёндоқда эдилар. Уларнинг таълифи билан Нишопур, Балх, Бухоро ва ҳатто араб Ироқидан кўплаб олимлар Гурганжга келадилар. Шулар қаторида машҳур табиб ва файласуф Абу Али ибн Сино, Абу Саҳл Масиҳий, ал-Хўжандий, кимёгор олим Абдул ҳоким Муҳаммад ибн Абдумалик ас Саолмон ва бошқалар бор эди.

Шу тариқа 1004 йилдан бошлаб, Гурганжда «Дорул-ҳикма» ва маориф» (баъзи бир манбаларда «Мажлиси уламо») номи билан олган илмий муассаса тўла шаклланади.

Бу илмий муассасада худди Афинадаги Платон академияси, Богдоддаги «Байтул-ҳикма» академияси фаолиятига ўхшаб илмнинг барча соҳаларида тадқиқот ва изланишлар олиб боришган, жуда кўп манбалар тўпланган, таржимонлик ишлари бажарилган; Ҳинд, Юнон, араб олимларининг ишлари ўрганилган; ал-Хоразмий, ал-Фарғонийларнинг ўлмас асарлари, илмий ишларидан фойдаланилган ва тадқиқ қилинган. ХУШ-ХХ асрларда тарихчи олимлар томонидан бу илмий муассаса

ҳар томонлама урганилди ва ўз фаолияти нуқтанан нақардан даврининг академияси бўлгани исботланди. Унга «Маъмур академияси» номи берилди.

Али ибн Маъмур вафотидан кейин 999 йилда унинг ўқиси Маъмур ибн Маъмур Хоразмшоҳлар тахтини эгаллаган, у Берунийни саройга яқинлаштиради ва 1017 йилгача Хоразмшоҳнинг энг яқин маслаҳатчиси бўлиб ҳам хизмат қилади. Маъмур академияси фаолияти учун янада кўпроқ имкониятлар очилади.

Уша вақтда академияда Беруний қўл остида 60 га яқин етук олимлар фанининг турли соҳаларида хусусан, аниқ фанлар—математика, астрономия, физика (рифъиёт), геометрия, (ҳандаса) медицина (тиббиёт), биология, шунингдек тарих, тил адабиёт, ҳуқуқшунослик ва диншунослик муаммолари бўйича илмий изланишлар олиб борганлар. Ўз илмий касфиётлари билан жаҳон фани ривожига бебаҳо ҳисса қўшган гўшадаги аълоларнинг аниқ шу илмий даргоҳда фаолият кўрсатганлиги маълум: буюк қомусий олим Абу Райҳон Муҳаммад ибн Аҳмад, ал-Беруний (973-1048), табиатшунос табиб ва файласуф Абу Али ибн Сино (980-1037 й), буюк астроном Абу Наср Мансур ибн Ироқ (958-1034 й), файласуф, табиб ва файласуф Абу Саҳл Масиҳий (970-1042 й), математик ва астроном Абу Наср Мансур ибн Ироқ (958-1034) файласуф табиб ва шоир Абул Хайр ибн Ҳаммор (942-1018 й) Абу Абдуллоҳ Шлохий, (ваф. 1068 й), Абу Мансур Қаморий, Маҳмуд Ҳамид ибн Хидр, ал-Хўжандий, тарихшунос олимлардан Абу Али ибн Мискавайх (ваф. 1030 й), Абу Мансур ас-Саолиби, (961-1038 й), Кимёгар олим Абдул Ҳоким Муҳаммад ибн Абдулмалик ас-Солиҳ, ал-Хоразмий, ал-Ҳамдакий, Абу Абдуллоҳ ал-Биан Найсабурий (ваф. 1004 й), Аҳмад ибн Муҳаммад ас-Суҳайли Ал-Хоразмий (ваф. 1027 й), Аҳмад ибн Муҳаммад ас-Саҳрий (ваф. 1015 й), Аҳмад ибн Ҳамид ан-Найсабурий ва бошқа олимлар бўлган. Проф. Ҳ. Ҳасанов ва О. Абдуллаевлар Еқут Хаммовий томонидан берилган маълумотга асосланиб, академияда яна 3 нафар хоразмлик олимларининг ҳам фаолият кўрсатганлигини таъкидлайдилар. Булар кимёгар олим Абул Ҳоким Муҳаммад ибн Абу Малик ас-Солиҳ Хоразмий Косий, Аҳмад ибн Ҳамид ан-Найсабурий, машҳур табиатшунос олим абу Абдуллоҳ Ҳусайн ибн Иброҳим ат-Таборий ан-Натулий.

Хоразмшоҳ Маъмур II саройидаги олимлар шўхрати тез орада ўзоқ ерларга тарқалади. Бу эса шўхратпараст Маҳмуд Газнавийнинг гашига тегмай қолмасди. У уюштирган фитна натижасида 1017 йилнинг баҳорида Абул Аббос Маъмур II ўлдирилади ва ўша йилнинг июнида кўёни учун қасос олиш мақдони билан Маҳмуд Газнавий Хоразмга бостириб киради. Катта қирғинлар, талон-тарожлик натижасида Маъмур академияси фаолияти тугатилади ва бу ердаги олимлар асир олиниб тарқалиб кетадилар.

3. МАЪМУР АКАДЕМИЯСИДА ФАОЛИЯТ КЎРСАТГАН ОЛИМЛАР

АБУ РАЙҲОН МУҲАММАД БИН АХМАД АЛ-БЕРУНИЙ 973 йил 4 сентябрда Хоразмнинг қадимги пойтахти Кат шаҳрида дунёга келди. Унинг исми Муҳаммад, отасининг исми Аҳмад. Беруний эса унинг исмаси «Берун»—шаҳар ташқариси маъносини билдиради. Абу Райҳон эса унинг лақаби, «Райҳонли кўши» маъносига. Уша вақтда Амударёнинг ўнг қирғоғидаги Кат шаҳри Хоразмнинг энг йirik иқтисодий ва маданий марказларидан бири бўлган. Беруний шу ерда бошланғич ва мадраса таълимини олиб, буюк олим бўлиб етишди. Берунийнинг бешинчи устози ва тарбиячиси ўша даврнинг машҳур математиги ва астрономи Абу Наср Мансур ибн Али ибн Ироқ (ваф. 1034 й) бўлган. Беруний ёшлигидан кўп тилларни мукаммал ўрганган. Қадимги Хоразм тили, форс, араб, юнон, яҳудий ва бошқа тилларни билган. У 45 ёшларида қадимги ҳинд санскритини ўрганган. Беруний 17 ёшидан бошлаб Кат атрофида дастлабки астрономик кузатиш ишларини олиб борган ва бунинг учун зарур бўлган астрономик асбобларни ўзи ясаган. Олимнинг дастлабки асарлари шу ерда ёзилган. Жумладан «Алдамчилик санъати, яъни юлдузлар ҳукмидан огоҳлантириш китоби». Яна «Хоразм тарихи» ҳақида ҳам катта китоб ёза бошлаган.

Хоразмнинг икки ҳукмдори уртасида ҳокимият учун кураш бошлангандан сўнг 995 йили Беруний 22 ёшида ватанини тарк этиб Эроннинг Рай шаҳрига кетишга мажбур бўлади. Бу ерда у олимлар, шу жумладан астрономик асбоблар ихтироаси Абу Маҳмуд Хўжандий билан улашади. Икки йилдан кейин яъни 997 йили Катга қайтиб келган. Уша йили бухоролик

ёш олим ибн Сино билан хат орқали танишиб, илмий мунъазаралар ўтказган. 998 йили Жўржон вилоятининг амири Қобус ибни Вушмагир Берунийни ўз саройига таклиф қилди. Амир унинг илмий ишларига ҳомийлик қилди. Беруний ерда устози машҳур олим Абул Саҳил Масиҳий билан танилашди ва ундан математика ва астрономиядан кўп нарсани ўрганди.

Масиҳий ўзининг 12 китобини Берунийга бағишлаган. Беруний Жўржонда жиддий ижодий иш билан шугулланди. У бу ерда ўзининг энг йирик асари «Ал-асар ал-боқия» («Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар»)ни ёзиб тўмлаган. Бу асар Қобус Вушмагирга бағишланади. Беруний Жўржонда 1004 йилгача яшаб ижод қилган. Шу йили Хоразмшоҳ Маъмун ибн Маъмун (999-1017й) таклифига биноан Беруний ўз ватанига қайтиб келади. У Гўрганжда шўх саройига ишга таклиф этилади. Берунийнинг 1017 йилдан то 1048 йилгача бўлган фаолияти Ғазна шаҳрида, ғазнавийлар саройида ўтди. 1017 йили ғазнавийлар султони Маҳмуд Ғазнавий Хоразмни истило қилиб, бир гуруҳ олимлар ва ёзувчилар қатори Берунийни ҳам Ғазнага, ўз саройи хизматига олиб кетади. Беруний Маҳмуд Ғазнавий саройида 13 йил илмий ишларини давом эттирди. У жуда огир ва мураккаб шароитда ишлади. Шу ерда тугалланган дастлабки «Масканлар орасидаги масофаларни аниқлаш учун жойларнинг чегараларини белгилаш» яъни «Геодезия» асарини 1025 йилда ёзиб тугатлайди. Асар олимлар орасида Берунийга катта шўҳрат келтиради. Султон Муҳаммад ўзининг Шимолий Ҳиндистонга ҳарбий юришларида Берунийни ҳам ўзи билан бирга олиб юрган. Олим Ҳиндистоннинг кўп шаҳар ва вилоятларида бўлган. Умуман, Беруний Ҳиндистон, Хўросон ва Шарқий Эроннинг 20 дан ортиқ шаҳарларида бўлиб, ўз тадқиқотлари учун зарур маълумотлар тўплаган. Ҳиндларнинг қадимий санскрит тилини ўрганган. Араб тилидаги асарларни санскрит тилига ва санскритдан араб тилига таржима қилган.

Беруний Ҳиндистон ҳаётини чуқур ўрганиб, ўзининг 80 бобдан иборат машҳур «Ҳиндистон» асарини 1030 йили тугатлайди. Беруний «Ҳиндистон» асари учун «биринчи ҳисдолог» деган номга сазовор бўлган.

Султон Маҳмуд вафотидан кейин тахтга ўгли Султон Маъ

муд (1030-1041 й) ўтирди. У илм-фанга қизиқадиган ҳукмдор эди. Шу боисдан у Беруний ижодига кўп имкониятлар яратиб берди. Беруний ўша вақтда ёзиб тугаллаган асарини Султонга бағишлаб, «Қонуний Маъсудий» деб номлади. 1036 йили тугалланган бу асар астрономия ва математикага оид эди. Беруний ҳаётининг сўнгги 7 йили Султон Маъсуд (1041-1048 й) даврига тўғри келади. Бу даврда ҳам олим самарали ишлади. Яна бир неча йирик асарлар ёзиб тугаллаган. Шулардан бири «Жовоҳирларни билиш учун маълумотлар тўплами», яъни «Минерология» асаридир.

Академия раҳбари Абу Райҳон Беруний 152 та асар ёзган. Шулардан 30 таси бизгача етиб келган. Беруний асарларининг 70 таси астрономияга, 20 таси математикага, 12 таси географияга ва геодезияга, қолганлари физика, минерология, табиҳ адабиёт, фалсафа, этнография ва бошқа фанларга бағишланган. Геодезия ва математика соҳасида унинг илмий асарлари, услубиётлари ҳозиргача ўз кучини йўқотмаган. Ер шарини ҳажминини аниқлаш услуби, қуёш ва ойнинг ҳажмлари ердан уларгача масофани аниқлаш услублари жуда содда ва аниқ бўлиб, олимнинг кучли аналитик идрок эгаси ва таҳлил қилиш қобилияти юксак эканлигини кўрсатади.

АЛИ ИБН ИРОҚ.

Баъзи маълумотларга қараганда, у Афригийлар сулоласидан эди. Катнинг сўнгги шўҳи Абу Абдуллоҳнинг энг яқин қариндошларидан бўлган. Баъзи бир маълумотларга қараганда эса у Маъмун шўҳларга тоға бўлган. Абу Наср Ироқ бошланғич маълумотни хоразмшўҳлар саройида олган. Ўша вақтда Кат Шарқнинг энг йирик илмий маданий марказлари бўлиб, бу ерда машҳур олимлар ижод қилганлар. Абу Наср Кат мадрасаларида ўқиб, ана шу етук олимлардан илм ўрганган. Унда ёшлигидан табиий фанларга, айниқса, математика ва астрономияга қизиқиш кучли бўлган. Абу Наср қадимги юнон олимларидан Евклид, Птоломей, Менелай, Архимед ва бошқа олимларнинг асарларини мукаммал ўрганган. У бир неча хорижий тилларни—араб, форс, юнон ва латин тилларини мукаммал ўрганиб, шу тилларда ёзилган ва шўх саройида сақланган қўлёзмалардан кенг фойдаланган. Абу Наср шўх саройида хизмат қилган олимлар орасида ўзининг чуқур билими, ақл-заковати билан тезда танилиб қолган ҳам

да ўз даврининг таниқли олими бўлиб етишган. Ёшлигидан ота-онасидан етим қолган Беруний ҳам унинг қўлида тарбия топди ва унга илм сирларини ўргатишда устозлик қилган. Катта ёзган айрим асарларини махсус Беруний учун танишган. 996 йилдан бoshлаб то 1017 йилгача Абу Наср Гурганида «Байтул-хикма»да Беруний, ибн Сино Абу Сахил Маъхий, Абул Хайр Ҳаммор қаторида улар билан ҳамкорликда ижодий иш билан шуғулланади. 1017-1036 йиллардаги давлатияти ҳақида маълумотлар етарли эмас. Оврўпалик тарихчи Захаунинг берган маълумотига қараганда Абу Наср ҳам 1017 йилда Беруний билан Маҳмуд Ғазнавий саройига олиб кетилган. Олим 1036 йилда шу ерда вафот этган.

АБУ АЛИ ИБН СИНО (980—1037)

«Маъмуи академия»сида хизмат қилган ва у Абу Райҳон Берунийнинг энг яқин дўсти, ўзининг илмий асарлари билан жаҳон фани ва маданиятини бойитган, қомусий олимлардан бири эди. Унинг тўлиқ исми Абу Али ал-Ҳусани ибн Абдуллоҳ ал-Ҳасан ибн Али ибн Сино бўлиб, уни Оврўпада, Амценна деб юритадилар. Ибн Сино табиятшунос олим, табиб, файласуф, астроном, математик, мушқашунос, ҳуқуқшунос адабиётшунос, ёзувчи ва шоир бўлган.

Отаси Абдуллоҳ асли балхлик бўлиб, сомониёлар амири Нуҳ ибн Мансур (976-997 й)нинг сарой хизматида бўлган. Олим 980 йили Бухоронинг Афшона қишлоғида туғилди. Ибн Сино Бухорода Абу Абдуллоҳ Потийлий ва Исмоил Зоҳидлардан фалсафа, мантиқ, математика ва астрономия фанлари асосларини ўрганди. Шу билан Ибн Сино табиятшунослик фанларидан, хусусан, табобат илминини чуқур ўрганди. Амир кутубхонасидаги нодир қўлёзма асарларидан кенг фойдаланди. Ҳатто ёш бўлишига қарамай юнон олимларидан Аристотель, Эвклид, Итоломей, Гелен, Гиппократ, Пифагор ва бшоқларнинг асарларини ҳам ўрганиб чиқди. 17-18 ёшларида Ибн Сино Бухорода машҳур табиб бўлиб танилди. Биология, метрия, математика ва астрономия билан ҳам шуғулланиб, бу соҳада ҳам тадқиқот ишларини олиб борди. Худди Ғазнавида Ибн Сино Гурганидаги Маъмуи саройига йирилган олимлар хусусан ал-Беруний билан хат орқали танишиб, уларнинг илмий ишлари билан қизиқди. Хат орқали Беруний

физика, астрономия, механика ва бошқа масалаларда ва мунозаралар олиб борди.

999 йили қорахонийлар Бухорони такрор элга сомо салтанати инқирозга юз тутди. Бухорода ёзаро қураш олди Шундай шароитда Ибн Сино Бухорони тарк этиб, Гурганжга кетишга мажбур бўлди. Ибн Сино 1004 йилнинг охирида Гурганжга келганлиги ҳақида маълумотлар бор. Шу ерда машҳур олимлар билан яқиндан танишиб, улар ора-сида катта обрў-этибор орттиради ва кучли илмий жамоат ҳисобида уш ҳиссасини қушади. Академияда илмий тадқиқот ишларида Берунийнинг энг яқин кўмакдоши бўлди. Ибн Сино академияда ижод билан шуғулланаётган Абу Наср Ироқ, тоқли табиб ва Ғолиасуф Абу Саҳл Маснхий ва Абул Хайр Хаммордан математика, астрономия ва айниқса табобат соҳа-сида кўп нарсани ўрганди, улар билан ҳамкорликда илм со-ҳасида самарали ишларни амалга оширди. Жумладан Ибн-Сино ўзининг машҳур асари «Тиб қонунлари»нинг биринчи ва иккинчи қисмини айнан шу ерда, «Маъмуи академияси»да тайёрлаган. Лекин султон Маҳмуд Ғазнавийнинг таъқибида қўриқиб, тезда Хоразмдан маҳфий равишда чиқиб кетади. Ху-росон ва Эроннинг кўпгина шаҳарларида қувғинда ва мусо-фирликда кўн кечиришга мажбур бўлади. Абшвард, Тус, Ни-зопур, Жўржон ва Ҳамадон шаҳарларида бўлади. Жўржон шаҳрида ҳоким Қобус ибн Вушмагир саройида машҳур табиб сифатида танчлди. 1019-1021 йилларда Ҳамадонда, унинг ҳукидор саройида вазир вазифасида ишлади. Лекин лавозим да узоқ бўлмади, уни тарк этиб, ўз шогирди Абу Убайд Жўр жоний билан Ҳамадондан Исфаҳонга келдилар. Энди улар қутун умрини илмий иш билан шуғулланишга бағишладилар.

Ибн Сино ўзининг «Тиб қонунлари»ни қолган қисмлари ини «Китоб обушшифо», «Китоб ул нажот», «Китоб ул инсоф» ва бошқа асслари Ҳамадон ва Исфаҳонда муҳожирликнинг жуда огир шароитида ёзди. Ибн Сино 1037 йил 18 июнида 41 ёшида огир касалликдан суиғ. Исфаҳонда нафот этди. Унинг қабри ҳозиргача сақланиб қолган.

Ибн Синонинг ижодий фаолиятида ва дунёқараолининг танишида Урта Осиё, Эрон, Ҳинд ва Юнон олимлари ишлари ва фалсафаси билан бирга «Маъмуи академияси»да фаолият кўрсатган буюк алломаларнинг илмий тадқиқотлари ва муҳим рол ўйнаган.

**АБУ МАНСУР АБДАЛ
МАЛИК ИБН МУҲАММАД АС — САОЛОБИЙ**

(961-1038 й) У «Маъмун академия»сининг энг таниқли ва «такчи олимларидан бўлган. 51дан ортиқ асарларининг муатли фидир. Ас-Саолобий ўзининг «Патимат ад-даҳр фи маҳосин аҳл ал-аср» (Замона аҳлининг фозиллари ҳақида ягона дурдона), «Татиммат ат-ноти» («Потимат ал-даҳр қўшимчаси»), «Латиф ал-маориф» («Латиф ахборотлари») каби асарлари билан Маъмун II саройида катта ҳурматга сазовор бўлган. Унинг асарларида Хоразм, Хуросон ва Ўрта Осиёда яшаб ижод этган 124 олим, адиб ва давлат арбоблари ҳақида ҳам қимматли маълумотлар берилади. Ас-Саолобийнинг илмий асарларига Оврўпа ва рус шарқшунослари юқори баҳо берганлар.

Академияда ижод қилган Хоразмлик олимлардан Абу Абдуллоҳ ал-бий ан Насобурий (ваф. 1014 й) Аҳмад ибн Муҳаммад ас-Саҳрий (ваф. 1015 й) ва Муҳаммад ас-Сухайл ал-Хоразмий (ваф. 1027 й) ҳақида баъзи маълумотларни Еқут Ҳамовийнинг «Иршод» асарида топиш мумкин.

Аҳмад ибн Ҳамид ан-Насобурий академиянинг кекса олимларидан бўлиб, Нишопур шаҳрида таваллуд топган Узоқ йиллар Гурганжга Беруний қўл остида ижод қилган ва шу ерда вафот этган. Бизгача унинг «Хоразм ҳақидаги маълумотларга қўшимча китоб» асари етиб келган. Берунийнинг «Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар» асарида яна Абу Абдуллоҳ Худдйн ибн Иброҳим ат-Таборий ан Нотилий тўғрисида ҳам маълумотлар берилиб, унинг академияда табиий фанлар билан шугулланганлиги қайд этилади. Ан-Нотилий ибн Синонинг уй муатлимларидан бўлиб, унга мантиқ, геометрия, астрономия, фалсафа ва табобатдан дарс берган устоз. Ан-Нотилий Ибн Сино билан ҳамкорликда «Маъмун академияси»да ҳам илмий фаолият билан шугулланиб келган, унинг фан тарихида хизмати шундаки, юнон доришчуси олими ва табиби Диа куидус (I асрда яшаган) нинг машҳур «Дориворлар ҳақида» номли асарини арабчага таржима қилган. Ан-Нотилийнинг таржимасида юнон олимининг асарида йўл қўйилган барча чатқашлик ва камчиликлар тузатишган ва таҳрир қилинган. Доривор усмликларининг юнонча номларини арабча номлар билан алмаштирган. («Шарқ табобати» — Тошкент, 1994 йил, 52 бет) Академияда илмий фаолият кўрсатган табо

ат олимларидан Абу Абдуллоҳ ал-Нйлоқий (ваф. 1067 й) Абул Қосим Абдураҳим Али ибн Абу Содик Мутотабиб (980 й. тугилган) ҳам кўрсатиш мумкин. Улар Ибн Синонинг истеъдодли шогирдларидан бўлган. Шулардан Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Юсуф ал-Нйлоқий устози Ибн Синонинг «Тиб қонунлари» асарини чуқур ўрганиб, шу китобга «Муҳтасаф ал-Нйлоқий» («Нйлоқий қисқартмаси») асарини бағишлаган. Бу асарнинг бир нусхаси Қоҳира кутубхонасида сақланмоқда.

Бу «Қисқартма» кейинги асрлардан Шарқ табибати ораида кенг тарқатган ва муҳим кўлланма манфадил бажарган. Нйлоқийнинг ушбу асарида Шарқнинг машҳур табобат олимлари шарҳ берганлар. Мутотабиб фалсафа ва табобатга доир тузилган асарларнинг мултифи: «Фалсафа хазинаси», «Нйлоқий тўплами» шарҳ, «Галел китоби» шарҳ.

«Маъмун академияси»нинг машҳур олимларидан Абу Махмуд Ал-Хўжандийнинг фан оламида алоҳида хизмати бор. Ал-Хўжандий X аср ўрталарида Хўжанд шаҳида таваллуд топиб, Ёштилда Гурганж матбасатида ўқиб илм сирларидан бераётган бўлган. У м тематика ва фалочит (астрономия) илми соҳасида ютуқ олим бўлиб, академияда шу соҳада тадқиқот билан шугулланиб борган. Ал-Хўжандий математика ва астрономияга доир ўйлаб асарлар ёзган, шулардан «Мамлакатнинг тузилиши ва жойлашинини аниқлаш ҳақида рисола», «Астрономия қонунлари», «Умумий астрономик асбоблардан фойдаланиш қондалари» каби асарлари бизгача етиб келган. Ал-Хўжандий Берунийнинг яқин дўсти бўлган, улар астрономик кузатишларни биргаликда олиб берганлар.

Абул хайр ибн ал-Ҳаммор. (942-1030 й) «Маъмун академияси»сининг «такчи олимларидан бўлган. У 942, йили Ёштилда таваллуд топган. Бу ерда етук олимлардан мантиқ, фалсафа ҳамда табобат илмини пухта ўрганиб, ўз даврининг таиқти олими даражасига кўтарилган. Унинг истеъдоди, аниқса табобат соҳасида намоён бўлиб, шарқда иккинчи Сократ деган номга сазовор бўлган. Кейинчалик у Гурганжга кўчиб келиб, Маъмун II саройида Беруний ва бошқа олимлар қаторида илмий ишлар билан шугулланади. Ишларида Ғална шаҳрида вафот этган. Ибн ал-Ҳаммор 1030 сурени ва юнон тилларини муккамал билган. Олим сурени тилда ёзилган кўпгина асарларни араб тилига тар

жима қилган. Ибн ал-Ҳаммор табобатга доир ўнга янги китоблар ёзган, уларнинг кўпи бизгача етиб келмади. Олимнинг қаламига мансуб асарлар тубандагилар: «Мақола фи имтиҳон алатибб» («Табиблар тажрибаси ҳақидаги китоб»). Бу асар Хоразмшоҳ Маъмунга атаб ёзилган. «Мақола фи ҳулқ ал-инсон ва таркиб аъзонҳ» («Инсон ҳулқи ва унинг узвосининг таркиби ҳақида китоб»), «Китоб ал-Хило мил» («Ҳомилдорлар китоби») ва яна «Китоб тадбир ал-масноҳий» («Ҳариялар тадбири ҳақида китоб») каби асарлардир. Ибн ал-Ҳамморнинг юқоридаги асарлари кўпгина тиобиётнинг назарий масалаларига бағишланган бўлиб, Ибн Синнинг машҳур асари «Тиб қонунлари»ни ёзилишида муҳим манба бўлиб хизмат қилди. «Маъмун академияси»да хизмат қилган олимлар ўз асарларини, асосан, араб тилида ёзиб тарқатганлар. Чунки ўша пайтда Шарқда араб тили маданий юксалиш, илм фан тили сифатида машҳур бўлган, шу тилда ёзилган илмий асарлар дарҳол кўпчилик одамларга ёйилиб, хатқаро аҳамият касб этган.

«Маъмун академияси» узоқ умр кўролмади, у ҳаммаси бўлиб 13-14 йил фаолият кўрсатди. Шу қисқа пайт ичида академия ўнлаб жаҳонга машҳур бўлган буюк алломалар етказиб берди. Улардан бизларга меъвос бўлиб қолган илмий бойлик шу кунларда ҳам инсониятга самарали хизмат қилмоқда.

МАЪМУН АКАДЕМИЯСИ ОЛИМЛАРНИНГ

ЖАҲОН ИЛМ—ФАНИ ТАРАҚҚИЕТИГА ҚУШГАН

ҲИССАСИ

Ўрта Осиё, жумладан хоразмлик олимлар жаҳон илм-фани тараққиётига салмоқли ҳисса қушганлар.

Хоразмни, умуман бутун ўзбек этни жаҳонга танитган машҳур қомусий олимлардан бири Абу Жаъфар Мўҳаммад бин Мусо ал-Хоразмий ал-Мажусий ал-Катраббулий эди. У тахминан 783 йили Хоразмда, Хива яқинидаги Рамл вилоятида таълим топган. Унинг оиласи муг-зардуштий бўлган. Ал-Хоразмий дастлабки билимини оиласида хусусий муаллимлардан олди. Сўнгра илм-фан маркази Марвага келиб мадраса таълимини олди ва билими, ақл заковати билан тезда танилиб, қолади. 809 йилдан ал-Хоразмий Марвага

халифалик ноиб, илм-фан ҳомийси ал-Маъмун саройида фаолият кўрсатди.

819 йилда ал-Хоразмий халифалик тахтига ўтирган халифа Хорун ибн Рашиднинг ўғли Маъмун (813-833 й) саройи таълиф этилди. Олим умрининг охиригача Бог доғ яқинидаги Катраббул деган жойда яшайди. Ал-Хоразмий бу ерда «Байтул-ҳикма»га раҳбарлик қилди, шу билан бирга, Богдоғ мадрасасида талабаларга дарс берди. Халифаликнинг турли вилоятларига илмий экспедициялар ташкил этди. Халифа Восиқ (842-877) Ал-Хоразмийга катта ишонч билдириб уни «Қўни Волга, Хазар ҳоқонлигидаги элчихонасига бошлиқ қилиб ҳам тайинлайди. Лекин бу вазифада у узоқ ишламади ва бутун ҳаётини Богдоғ академиясида илмий ишга сафарбар этди. Буюк қомусий олим Ал-Хоразмий 850 йили Богдоғда оламдан ўтди.

Ал-Хоразмий ўз ҳаёти давомида 20 дан ортиқ асарларини ёзиб қолдирган. Бу асарлар фаннинг турли соҳалари—математика, геометрия, астрономия, география, тарих ва бошқа соҳаларига доир. Шулардан бизгача фақат 8 та асари етиб келган. Улар араб тилида, латинча таржимада ҳамда аниқ асарларда бошқа муаллифлар асарларига кирган ҳолда етиб келган. Хоразмийнинг асарлари XI асрдаёқ Оврупа тилларига таржима қилиниб, кейинча дунёнинг бошқа жойларига тарқалди. Шулардан бири «Ал-жабр вал Муқобала» («Ўқитириш ва қарама-қарши қўниш ҳисобида оид қисқача китоб»). Бу китоб XII асрда Испания ва Португалияга тарқалиб, латин тилига таржима қилинган. Бизгача араб ва латин тилидаги нусхалари сақланиб қолган. Ғарбий Оврупада «ал-жабр» сўзи «алгебра» тарзида қабул қилиниб, тенгламалар ҳақидаги фаннинг номи бўлиб қолган. «Ҳисоб ал-Ҳинд» («Ҳиндларнинг ҳисоби ҳақида китоб») асари ҳам XII асрда латин тилига ўгирилиб, бизгача етиб келган.

«Зиж-фи-илм ал-фалак» ёки «Зиж Хоразмий» («Астрономик жадвал»), асарнинг латин тилидаги таржимаси бизгача етиб келган. «Китоб сурат ал-ард» («Ер сурати ҳақида китоб») асарнинг ягона қўл нусхаси Францияда сақланмоқда. «Китоб ал-амал бил усурлабат» («Усурлабат билан ишлаш ҳақида китоб») «Китоб ат-тарих» («Тарих китоби») асарларининг 1037 йилда араб тилида кўчирилган нусхалари сақланган. «Рисолаи мусиқий» ва бошқа асарла

ри фанда янги кашфиёт бўлиб, олимнинг тезда жаҳонга танилишига сабаб бўлган. Айниқса унинг математика, астрономия ва географияга доир асарлари жаҳон фани ва маданияти тараққиётига бебаҳо ҳисса бўлиб қўшилди. «Китоб ал-Ҳинд» асарида ал-Хоразмий ҳозирги кунда бутун инсоният фойдаланаётган бирдан тўққизгача рақамлар ва ноль ордамида исталган сонни ёзиш, улар билан арифметик турт амалини бажариш, ўша рақамлар билан ифодаланган квадрат илдиз чиқариш қоидаларини фан тарихида биринчи бўлиш қоидаларини яратган, бинобарин, ҳозирги замон математикасига асос солган.

Ҳозирги даврда қўлланилаётган латинча «Алгоритм» тупунчаси ал-Хоразмийнинг номидан келиб чиққан ва у масаланинг тўғри ечилиши йўли маъносини англатади. «Ал-жабр ал-муқобала» асари билан ал-Хоразмий алгебрани мустақил фан даражасига кутарди. Олим ушбу асарида чиқиқли ва квадратли тенгламаларнинг олти асосий турини, шунингдек уларни ҳал қилишнинг умумий усулларини бердики улардан ҳозир ҳам фойдаланилмоқда. Тенгламалар ҳақидаги фанининг бир соҳасини ифодаловчи «Алгебра» сўзининг келиб чиқиши «Ал-жабр» сўзининг латинча ифодасидан иборат.

Ал-Хоразмий «Ал-жабр вал-муқобала» китобида ушбу асарини турмуш талаби заруриятидан ёзганлигини ҳамда аҳамиятини кўрсатиб, «Мен арифметиканинг содда ва мураккаб масалаларини ўз ичига олувчи ал-жабр вал-муқобала ҳисоб ҳақида қисқача китоб ёздим. Чунки у одимларга маъносиз дақсимлаш, васиятнома ёзиб, бойлик булиш ва адолати ншлари савдо сотиқ, канал қазини, геометрик ҳисоблашлар, шунингдек, бошқа турли муносабатларда жуда ҳам зарур» деб таъкидлади.

Ал-Хоразмийнинг «Ер тасвири» китоби география фани соҳасида яратилган биринчи илмий асар бўлиб, унда олим биринчи бўлиб ер қуррасининг аҳоли яшайдиган жойларини батафсил изоҳлаб беради. Яна асарда денгизлар, ороллар, тоғ ва дарёлар тасвири туширилган ўнлаб хариталар келтирилади, аҳоли яшайдиган жойларнинг аниқ координатлари берилади. Ал-Хоразмий ўз ҳамкасблари билан ер ўлчамларини аниқлаш устида жиддий тадқиқот ўтказди. Улар ўз

инг ихтиро қилган усулни қўллаб, ер айланасининг радиусини аниқлашга муваффақ бўлдилар. Уларнинг натижалари ернинг ҳақиқий радиуси ўлчамадан фақат унлаган км. атрофида фарқ қилади.

Ал-Хоразмийнинг «Ер тасвири» китоби сайёҳлар ва олимлар қўлида бир неча аср давомида географиядан энг муҳим қўлланма бўлиб ҳисобланиб келди. Зеро бу асар мамлакатларида география фанини ривожланишида муҳим рол ўйнади. Шундай қилиб, ал-Хоразмий фақат ўрта Осиенинг буюк географ олимигина эмас, ў Шарқ географиясининг асосчиси ва йўлбошчисиدير.

Ал-Хоразмий тарихнавис олим ҳам эди. Унинг «Тарих китоби» асарида араб халифлигининг илк даври, Хуросон, Кичик ва Ўрта Осиенинг УШ-IX асрлар тарихига доир муҳим маълумотлар баён этилган. Ал-Хоразмийнинг илмий фаоллиги ўз замонасида, кейинги асрларда ўтган, шунингдек ҳозирги замон олимлари томонидан юксак баҳоланди. Италия шарқшуноси К. Наллино Хоразмийга шундай баҳо беради: «Оврупадаги ҳеч бир халқ Хоразмий эришган ютуққа эришишига ва бундан асар яратишга қабул эмас эди».

Ал-Хоразмийнинг илмий хизматларига ватандошқимиз буюк олим Абу Райҳон Беруний ва таниқли файласуф, математик, шоир Умар Хайём ҳам юқори баҳо берган эдилар. Шундай қилиб Муҳаммад ал-Хоразмий ўз замонасида табиий ва гуманитар фанларнинг тараққийсига муносиб ҳисса қўлиб қолмасдан, қомусий олим сифатида ҳозирги замон фани ва маданиятини юксак чуққиларга кўтарилишида беинҳоят катта рол ўйнади. Ал-Хоразмийнинг асарлари Ойрупа ва Шарқнинг кўп тилларига таржима қилинган. 1983 йили ЮНЕСКОнинг қарори билан жаҳон жамоатчилиги, прогрессив инсоният буюк мутафаккир олим, ватандошқимиз Муҳаммад ал-Хоразмийнинг 1200 йиллик юбилейини кенг нишонлади. Ўзбек халқи ўзининг қомусий олими ал-Хоразмий билан ҳақли равишда фахрланади.

АБУ РАЙҲОН БЕРУНИЙ ўз ижоди билан фанда ёрқин из қолдирган буюк алломалардан биридир. Айниқса, олимнинг табиий фанлар, хусусан, астрономия соҳасида, алоҳида хизматлари катта. Унинг «Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар», «Қонуний Маъсудий» ва «Юлдузлар ҳақидаги фанининг негизларини ўрганиш китоби» ва бошқа жами 70

га яқин асарлари мавжуд бўлиб уларнинг купчилиги астрономияга бағишланган.

Берунийнинг «Ат-Тафҳим» асарининг араб ва форсча нусхалари дунёнинг куп давлатлари Техрон, Берлин, Оксфорд, Истамбул ва бошқа шаҳарлар кутубхоналарида мавжуд. Астрономияга доир «Қонунни Маъсудий» асарининг қўлёзмаси эса Франция, Германия, Англия, Туркия, Миср кутубхоналарида мавжуд. Берунийнинг ушбу асари II булимдан ва ҳар бир бўлим эса бир неча боблардан иборат. Асарда оламнинг тузилиши ҳақида Птоломей қарашлари Сферик астрономия, қўёш Ой, юлдузлар ва планеталар ҳаракати ва бошқа масалалар баён этилган. Беруний астрономия фанини янги фикрлар ва хулосалар билан боинтиди. У уша вақтда Ернинг ҳаракати ҳақида ҳукмрон булган Птоломей (II аср) системасига зид бўлган янги фикрларни баён этди.

Қадимги юнон олимлари, шунингдек, Берунийнинг замондошлари орасида ҳам ер ҳаракат қилмайди, деган фикрлар мавжуд эди. Беруний бундай қарашларни нугутри эканлигини кўрсатди. Беруний ўз тадқиқотларига таълим астрономия фанида биринчилар қаторида ерни ўз ўқи атрофида ҳаракат қилади, деган фикрни олға суради. Бу гоянда катта кашфиёт эди. Шунингдек, Беруний «Геодезия» асарида дунёнинг гелиоцентрик тузилиши ҳақидаги фикрларни ишлагашга ҳам катта ҳисса қўшган олимлардан биридир. У осмон ёриткичларининг ҳаракат траекторияси ва шакли эллипсоид эканлиги ҳақида биринчи бўлиб фикр юритди. Бу Кеплер таълимотидан анча олдин қилинган кашфиёт эди. Яна Беруний юлдузлар ҳақида ҳам сўз юритиб, уларнинг планеталардан анча узоқда эканлигини исботлади. Юнон олими Птоломей (II аср) асарида юлдузлар Сатурнга нисбатан атиги 1,2 баробар, яъни салгина узоқда туради, деган кўрсатган эди. Беруний эса юлдузларнинг Сатурн планетасидан юз ва минг баробар узоқликдаги жисмлар эканлигини кўрсатди.

Абу Райҳон Берунийнинг математика соҳасидаги хизматлари ҳам алоҳида аҳамиятга эга. У ўз даврининг йирик математикларидан булган. Беруний асарларида геометрия, арифметика, алгебра, сонлар назарияси ва тригонометрия тушунчалари маълум тартиб билан таърифлаб берилган.

Олимнинг арифметика ва алгебра соҳасида катта ютуғи шундаки, унда иррационал сонлар арифметика ва алгебра-
нинг тенг ҳуқуқли предмети бўлиб қолади. Беруний айтиқ-
қиди, тригонометрия соҳасида катта ютуқларга эришди. Ҳатто
тригонометриянинг мустақил фан даражасига кўтарган би-
ринчи олимлардан ҳисобланади. Берунийнинг география,
геодезия ва геология фанлари соҳасида ҳам улкан хизматла-
ри бор. Беруний география соҳасида ўзидан олдин ўтган ва
замондош бўлган олимларнинг тўплаган маълумотларини
муамлаштирди, уларни ўз тузатувлари ҳамда сайёҳ ва сан-
доғарлар келтирган маълумотлар асосида янада бойитди,
ва тўлдирди. Беруний асарлари орасида махсус географияга
доирлари 20 дан ортиқ бўлсада, улардан бизгача бир нечта
лари етиб келган, холос. Аммо астрономия, тарих тиббиёт-
га доир асарларида ҳам муҳим географик маълумотлар

«Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар» асарида Бе-
руний турли халқларнинг календар системаси, ой ва мучал
номлари, байрамлари, ой манзиллари, қабила ва жой ном-
лари ҳақида маълумотлар беради.

«Картография» китобида астрономия, картографиянинг
ва географиянинг амалий аҳамияти ҳақида гапирилади. Бе-
руний ушбу асарни савдогар ва сайёҳлар учун чўлда ва
денгизда юлдузлар ёрдамида йўл топишда, деҳқончилик ва
морвачилик билан шуғулланувчилар учун, ер юзидаги мам-
лакатлар, тоғлар, дарёлар ва денгизларнинг вазиятини аниқ
лаш учун, қўшиннинг ҳарбий юриши ва қарвонларни жўнат
ганда яқин йўллари ахтариб топиш учун муҳим қўлланма
ёканлигини кўрсатди.

Олимнинг «Геодезия» рисоласида геометрия, астрономия
география, тарих ва тиббиётга доир маълумотлар бор.
Асарнинг бешинчи боби—жойларнинг географик узунлиги
ва кенлигини аниқлаш йўллари бағишланган. Беруний
«Ҳиндистон» ва «Қонуний Маъсудий» асарида умумий геог-
рафик маълумотлар билан бирга, Ҳиндистоннинг табиатига
доир қимматли маълумотлар келтирилган. «Қонуний маъсу-
д»да дунёдаги 603 жойнинг географик координатлари
берилган. Шулар асосида дунёнинг географик харитасини
тўзиш мумкин. Берунийнинг география фани соҳасидаги
хизмати шундаки, у қадимги юнон олимларининг пла-

нетамиз шакли ҳақидаги фикрларини ўрганиб. Ўз кузатишларига асосланган ҳолда Шарқда биринчи бўлиб курран арз (глобус)ни яратган олимлардан биридир. Кейинчалик бу анъанани Улугбек ва Ҳожн Юсуфлар давом эттирган.

Беруний глобусни ихтиро қилганида, ўзи яратган асбоблар ёрдамида қуёш баландлигини, эллиптика ва экватор тенислигининг қиёлик катталигини аниқлаганида эндиgina 20. 22 ёшга қадам қўйган эди. Берунийнинг ҳали ўша вақтда Шарқда унчалик маълум бўлмаган Болтиқ ва Оқ денгиз, Сибир ҳақида берган маълумотлари география фани учун янгилик ҳисобланади. Олим Хитой, Ҳиндистон ва Тибет ҳақида ҳам ўша давр учун энг ишонарли ва аниқ маълумотлар қолдирган. Олим яна Атлантика ва Ҳинд океанларининг жануб томони бир-бирига яқин эканлигини асослаб берган. Ўйларнинг узоклигини ва кенглигини аниқлашда тригонометрия ва геометрияни кенг қўллаб, ўзидан олдин ўтган астрономларга қараганда жуда аниқ натижаларга эришгач.

Берунийнинг ер шарининг ўлчамлари ҳақидаги маълумотлари ҳам юнон, ҳинд олимлари ҳамда ўзига замондош Шарқ олимлари хулосаларига нисбатан анча аниқдир. У ер айланасининг узунлиги ўлчамининг янги ва қулай усуллари-ни ишлаб чиқди. Унинг яратган усули шунга асосландики, юзадаги узунлиқни баландликдан, унинг кўриниб турган чегарасига оғиш бурчаги асосида ўлчашдир. Ана шу икки катталиқдан ер радиуси аниқланади. Бу усулнинг афзаллиги шундаки, у бир пунктда турган ҳолда ер ўлчамларини аниқлаш имкониятини беради. Берунийда келтирилган ер ўлчамининг аниқлик даражаси ҳозирги замон фани хулосаларига жуда яқиндир. Берунийда бир градус ер узунлиги 110.275 ни ташкил этади, тўғриси эса 110. 895. Бу курсаткич ал-Хоразмийда 111, 189 га тенг эди. Шуниси алоҳида диққат га сазоворки, Беруний асарларида ой, планеталар ва Кўш ўртасидаги масофа ва уларнинг ўлчамларини аниқлаш усуллари тўғрисида кенг мулоҳазалар баён этилган. Унинг усулларидан бири ёритгичлар ўлчамини ёрдамчи предметнинг тўла ёки қисмий сояси бўйича аниқлаш ҳозир ҳам ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ. Бу усул билан бир яқойда турган ҳолда икки тоғ чуққиси ўртасидаги масофани ёки тоғ баландлигини аниқлаш мумкин.

Беруний Ўрта Осиёнинг баъзи районлари, шу жумладан Амударё воҳасининг геологик ривожланиши ҳақида, хусусан Аму дарё водийси ва Орол денгизининг пайдо бўлиши ҳақида фанда биринчи бўлиб илмий фикрни майдонга ташлади. Академик Х. М. Абдуллаев Берунийнинг геология ва минерологияга доир асарларини чуқур ўрганиб, у ана шу фанларнинг энг йирик назариячиси ва асосчиси, деган хулосага келган. Берунийнинг геология ва минерология соҳасидаги илмий назарий хулосалари Ўрта Осиёда ер ости бойликларини очишда ҳозир ҳам ўз аҳамиятини сақлаб келмоқда.

Берунийнинг тиббиёт соҳасидаги хизматлари катта. Олимнинг энг сўнгги асари доришуносликка бағишланган бўлиб, фанда «Сайдана» («Формокогнозия») номи билан машҳур У ўзининг ушбу асари билан Ўрта Осиёда биринчи бўлиб доришунослик илмига асос солган олимлардан ҳисобланади. Асарнинг асосий қисмида ўсимлик, ҳайвон ва маъданлардан тайёрланадиган бир мингдан ортиқ доривор моддалар ҳар тарафлама таърифлаб берилган. Умуман, «Сайдана»да доривор моддалар 30 дан ортиқ тил ва лаҳжалардаги 4500 номни қайд этади. Шу сабабли Берунийнинг ушбу асари ўз замонидаги тәбиб ва доришунослар учун ҳам, шунингдек ҳозирги замон тиббиёт фани учун ҳам алоҳида аҳамиятга эгадир.

Беруний машҳур тарихшунос олим эди. Унинг тарихга оид тубандаги асарлари маълум: «Оқ кийимликлар ва карматийлар хабарлари ҳақидаги китоб», «Ҳиндистон», «Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар», «Хоразм хабарлари ҳақида китоб», «Султон Маҳмуд даври тарихининг китоби» каби. Шунлардан дастлабки уч асари бизгача етиб келган. Олимнинг «Ёдгорликлар» асари Ўрта Осиё, Эрон, айниқса Хоразм тарихини маданияти ва этнографиясини ўрганишда тенгги йўқ асар, ушбу асарда Хорамликларнинг исломгача бўлган тарихи, диний эътиқодлари, ёзуви, маданияти ҳақида муҳим маълумотлар бор.

Берунийнинг «Ҳиндистон» асари алоҳида илмий аҳамиятга эга бўлган қомусий асар. Бу асарни ёзиш мақсадида у санскрит тилини ўрганиб, кўп йиллар мобайнида Ҳиндистонда зарур маълумотлар тўплади. Асар 1030 йили ёзиб тўпланди. Олимнинг бу асарида Ҳиндистоннинг табиати, та

тайёрлаш ва улардан фойдаланиш масалаларига бағишлан-
гандир. Олимнинг «Юрак дорилари» китоби юрак касаллик-
ларини ўрганиш ва даволаш масаласига бағишланган бўлиб
бу асар то XIX асргача Шарқ табиблари қўлида энг муҳим
қўлланма вазифасини бажарган.

Ибн Синонинг табобатга бағишланган кўқоридаги ва бош-
қа асарларидан кейинчалик Урта Осиё ва Шарқнинг маш-
хур табибларидан Ибн Ҳазла (ваф. 1100), Ибн Бойтар (ваф.
1248 й), Хужа Зайн ал-Аттор (XIV), Ҳокимий (XV аср),
Нафиз ибн Аваз Кермоний (XV аср) Ҳалоладдин Муҳаммад
Оқ-Сарони (XIX аср), Муҳаммад Солих Бухорий (XIX аср),
Насриддин Ҳазорасний ва бошқалар самарали фойдаланиш
келганлар.

Ибн Синонинг инсон аъзоларида юз берадиган турли
касалликларни аниқлаш, уларни даволаш усуллари, дори-
дармонлар тайёрлаш ҳамда улардан фойдаланиш усуллари,
касалликийннг олдини олишнинг профилактик чоралари
қидаги илмий ва амалий аҳамиятга эга фикрлари нафақат
Шарқда шунингдек, жаҳон медицинаси соҳасида ҳозир ҳам
ўз аҳамиятини сақлаб келаяпти. Бошқача айтганда, «Маъ-
мун академия»сининг таниқли қомусий олими Ибн Сино та-
бобат илми билан боғлиқ ҳолда анатомия, руҳият, доришу-
нослик, терапия, жарроҳлик, диагностика, гигиена каби илм-
лар соҳасида ҳам бир қанча янги кашфиётлар яратди ва
уларни янги босқичга кўтарди.

Ибн Синонинг тиб илмида назарий билимлар амалиёт би-
лан узвий алоқада бўлмоғи ва бир-бирига асосланмоғи зарур-
акс ҳолда табобат ривож топмайди ва ўз мақсадига эриша-
олмайди, деган фикри ҳозир ҳам аҳамиятини йўқотгани йўқ.
Олим инсон саломатлигини таъминлашда экологик муҳитни
катта аҳамиятга эга эканлигини кўрсатади. Табиий муҳитни
ифлосланиши туфайли сув ва ҳаво орқали тарқаладиган ку-
га чалинмайдиган микроблар турли юқумли касалликлар-
нинг келиб чиқишининг асосий сабабчиси ҳақидаги фикри
фанда катта кашфиёт эди. Бу оврўпалик олим Пастердан 8
аср олдин олға сурилган янги кашфиётдир. Ибн Сино касал-
ликларини олдини олиш ҳақида ҳам муҳим илмий, амалий
тавсифлар берди.

Умуман айтганда, Ибн Сино ўз ихтиролари билан жаҳон таълимига қани тараққиётига жуда катта ҳисса қўшган қому олимлардандир. Унинг «Тиб қонунари» асари шифокорлар қўлида ҳозирда ҳам муҳим қўлланмадир. Олимнинг бу асари фақат шарқдагина эмас, ҳатто ХУШ асргача Ғарб мамлакатлари университетларида талабалар учун таъбатдан ягона қўлланма бўлган. Булардан ташқари, Ибн Сино кимё минерология, астрономия, математика, биология, геология соҳасида ҳам янги-янги фикрларни олға сурди. Унинг тоғларнинг вужудга келиши давлар ўтиши билан ер юзасини ўзгартиб бориши, zilзиланинг сабаблари ҳақидаги фикрлари геология илмининг кейинчалик мустақил фан сифатида ривож топишида муҳим рол уйнади.

Ибн Синонинг минерология илми соҳасида ҳам катта хизматлари бор. У минералларни 4 гуруҳга (тошлар, металллар, олтингуғуртли ёнғичи жисмлар ва тузлар)га бўлган. Олимнинг минерологиянинг таснифи ҳамда уларнинг хусусиятлари ҳақидаги фикри фанда янгилик бўлиб, ундан ХУШ асргача фойдаланиб келинди.

Ибн Сино кимё фани, айниқса, органик кимё соҳасида ҳам янги фикрлар билан чиқиб, унинг бу соҳадаги хизматлари кейинги олимлар томонидан юқори баҳоланди. Булардан ташқари Ибн Сино астрономия, фалсафа, адабиёт, ҳуқуқшунослик соҳасида ҳам бон мерос қолдирди. У адабиёт соҳасида араб ва форс тилларида, гузал, маъмундор шеърлар ва рубоийлар ёзди. «Саломон ва Исро», «Юсуф қиссаси», «Қуш» ва бошқа қиссаларни ёзиб қолдирди. Ибн Сино асарларида мардлик, инсонпарварлик, меҳнатсеварлик ва ҳалоллик тарғиб этилди. Буюк қомусий олим Ибн Сино ўз асарлари билан ўз даврида ва узидан кейинги давларда Шарқ ва Оврўпа давлатларининг фан ва маданият тараққиётига улкан ҳисса қўшди. Шу сабабли олим Шарқда ва Оврўпада «Шайх ур-райис», «Олимлар сардори», «Табиблар подшоҳи» каби юксак фахрий унвонларга сазовор бўлди. Буюк олимнинг номи гарчи минг йилдан ортиқ давл ўтишига қарамай жаҳон халқлари томонидан ҳурмат билан эъзозланиб келимоқда.

Шуни алоҳида таъкидлаш зарурки, Хоразмнинг Маҳмуд Газнавий томонидан истило қилинганидан сўнг, Гурганидаги «Донишмандлар уйи»нинг фаолияти батамом тўхтаб қолгани

йўқ. Ана шу улў даргоҳда ижод қилиб келган олимлар, шу жумладан хоразмлик алломалар ҳам Шарқнинг турли мамлакатларига — Хуросон, Эрон, Ироқ, Озарбайжон ва ғазнавийлар салтанатининг турли шаҳарларига кетиб, у ерларда оғир шароитда бўлсада ижодий фаолиятини давом эттирдилар. Бироқ XI аср охирига келиб, хоразмшоҳлар—Ануштегинлар давлати барпо этилгач (1097-1221 й), Хоразм ўзининг сий ва илмий-маданий марказ сифатидаги аввалги мавқеини яна қайта тиклаб олишга муваффақ бўлди. Бу ерда олимларнинг илмий-ижодий фаолияти учун яна зарур инқониётлар туғилди.

Хоразмшоҳлар ўз саройи эшикларини маърифатпарвар кичилар, илм соҳиблари учун кенг очиб қўйдилар. Бу ерга Хоразмдангина эмас, шунингдек Маъоруннаҳр, Хуросон ва Эроннинг бошқа шаҳарларидан келган буюк олимлар, табиблар, шоиру ёзувчилар, бастакору ижрочилар тўпланди. Натижада хоразмшоҳлар саройи машҳур олимлар ҳамда санъат арбобларининг ўзига хос илмий-маърифий марказига айланди. Ана шу илмий-маърифий марказда академик З. М. Бунятовнинг кўрсатишича, бир юзга яқин илм-фан, санъат ва адобиёт намўнадалари фаолият кўрсатган. Улар табиий ва гуманитар фанлар бўйича, жумладан астрономия, математика, тарих, тиб, адабиёт, мантиқ, фалсафа, ислом ҳуқуқшунослиги (фиқҳ), диншунослик, табobat, мусиқа ва бошқа фанлар соҳасида тадқиқот ишларини олиб борганлар. Дарҳақиқат улар ўзларининг ижодий ишлари билан X асрда ўтган «Маъмур академия»си бошлаб берган хайрли ишларни янги шароитда қайта тиклаб, Хоразмнинг шон-шўхратини жаҳонга машҳур қилишга катта ҳисса қўшганлар. Хоразмшоҳлар ўз саройига тўпланган олимлар ва санъат арбоблари ижодига ҳар жиҳатдан ёрдам кўрсатдилар, уларга ҳомийлик қилдилар.

Уша даврда хоразмшоҳлар саройидаги илмий-маърифий тўгаракнинг илм фан соҳасида ном таратган ҳамда Хоразмнинг ижтимоий-маданий тараққиётига улкан ҳисса қўшган олим ва давлат арбобларидан қуйидагиларни алоҳида кўрсатиш мумкин: тарихчи олимлардан Абул Ҳасан бин-Абу Али ибн Муҳаммад Ал-Хоразмий (ваф. 1141 й), Абу Муҳаммад Маҳмуд бин Арслон Ал-Хоразмий (1099—1172 й). Улар томонидан ёзилган «Хоразм тарихи» асарлари бизгача етиб келмаган Ал-Ханим Али ибн Муҳаммад Ал-Қоний (1061—1151 й). Табobat илми ва амалиётида танилган олим. Унинг «Туркларнинг яхши

хислатлари ҳақида китоб», «Донолик ҳақида китоб» каби асар-
лари бор. Баҳопаддин Абу Муҳаммад Жаббор ал-Қарқини —
фалсафа, астрономия, мантиқ, тарих соҳасида бир қанча асар-
лар ёзган. Олим Марвада туғилган ва таълим олган. 1141 йил-
дан то умрининг охиригача Гурганжда ижод қилган. Ал-Амир,
ас-Сайид ал-Имом Зайнабдин ал-Журжоний. У тиббиёт, астро-
номия, фалсафа ва бошқа фанлар соҳасида машҳур бўлган.
Абул Ҳасан Али ибн Арғоқ ас-Саниюрний Ал-Хо азмий (ваф.
1143 й.). У тилшунослик, ҳуқуқшунослик соҳасида асарлар
ёзган. Абул Ҳасан Али ибн Муҳаммад ал-Хоразмий (ваф.
1164 й.), тилшунослик, ахлоқ-одоб соҳасида машҳур эди. У
аз-Замахшарийнинг устози эди. Математика, астрономия, гео-
графия ва табobat соҳасида етук олим Маҳмуд ибн Муҳаммад
ал-Чоғминий (ваф. 1221 й.) Шаҳобиддин Хивакӣ (ваф. 1221
й.) — машҳур ҳуқуқшунос ва давлат арбоби. У Такаш ва Му-
ҳаммад Хоразмшоҳнинг сиёсий ва ҳуқуқий масалаларда яқин
маслаҳатчиси бўлган. Абу Иброҳим Исмоил ал-Журжоний
(ваф. 1136 й.) қаламига мансуб «Захираи Хоразмшоҳ» номли
асари бор. Бу асар 12 китобдан иборат ва у Хоразмшоҳ От-
сизга бағишланган. Фахриддин Абу Абдуллоҳ ибн Муҳаммад
ибн Умар ар-Розий «Жавони ал-улум» («Илмлар — тўплами»)
асарининг муаллифи. Бу қомусий асар Хоразмшоҳ Такашга
бағишланган. Булардан ташқари мусулмон оламининг илм-
фан ва маданият тараққиётига бебаҳо ҳисса қўшган, яна қўп-
гина олимлар, шоирлар ва ислом тариқатининг Шарқда та-
нилган алломалари хоразмшоҳлар даврида яшаб ижод қилган-
лар Шулардан шоир ва давлат арбоби Рашид Ватват (1114
1182 й.), шоир ва адабиётшунос Жамолиддин Муҳаммад ибн
Абдар ал-Раззоқ Исфихоний, Камоладдин И фиҳоний ва бош-
қаларини кўрсатиш мумкин.

Хоразмшоҳлардан Такаш ва Аловуддин Муҳаммад замони-
да Гурганжда яшаб ижод қилган ислом фани, фалсафа, ада-
биёт ва шеърят соҳасида Хоразмда ва бутун мусулмон Шар-
қида машҳур бўлган алломалардан яна бири Аҳмад бинни
Умар Абулжаноб Нажмиддин Ал-Қубро ал-Хивакӣ ал-Хораз-
мийдир (1145—1221 й.).

Нажмиддин Қубро Гурганжда, сўнгра Миср, Эрон, Ироқда
машҳур олимлар қўлида тарбия топган. Узи ҳам мусулмон
Шарқида машҳур шайх ва олим сифатида танилган. Ислом
таълимоти, адабиёт, ахлоқ-одоб, мантиқ ва бошқа илмларда
уша даврда унинг олдида чиқадиган олим бўлмаган. Нажмид-

дин Кубро ўз замонасида «Кубро» — улуғларнинг улуғи ҳақида «Шайх Валитарош», яъни валиларнинг яратган вали деб юксак унвонларга сазовор бўлган. Бизгача олимнинг ардоқлиқ форе тилларида ёзилган 10 га яқин асарлари етиб келган. Нажмиддин Кубро асарлари мусулмон мамлакатларида жуда машҳур ва маълум бўлган. «Кубровия» таълимоти тарғиб қилинади. Ислоҳ қадриятларини ўзида мужассамлаштирган бу фалсафий таълимот негизда инсоннинг улуғворлиғи, қамолати ва юксак ахлоқий поклиги масаласи ётади. Инсон юксак қамолотга эришмоғи учун ўз руҳининг поклиги учун курашмоғи, иймон йўлида юрмоғи, кишини тубанликка элтувчи, унга офат келтирувчи ёмон иллатлардан-ноинсофликдан, диёнатсизликдан, инсоф фақатдан, нафс балосидан, мунофиқликдан сақланмоғи керак, деб таълим беради Нажмиддин Кубро.

1995 йилда мустақил Республикамиз ўзининг улуғ мутафаккири, олим, шоир ва миллий қаҳрамони Нажмиддин Кубро таваддудининг 850 йиллигини эфр ифтихор ва фахр билан кенг нишонлади.

Абу Райҳон Беруний, Ибн Сино, Абу Наср Ироқ каби буюк алломалар ишини давом эттирган олимлардан бири Абул Қосим Маҳмуд аз-Замахшарий эди. Унинг тулқ исми Абул Қосим Маҳмуд ибн Умар ибн Муҳаммад бўлиб, 1075 йилнинг 19 мартада (ҳижрий 465 й.) Хоразмнинг Замахшар қалъасида таваллуд топган. Замахшар (Измүхшир) қалъаси харобалари Туркманистоннинг Тошҳовуз вилоятидаги Тахта тумани ҳудудида ҳозир ҳам мавжуд. Замахшарий ўз даврининг машҳур олими, тилшунослик, лугатшунослик, тарих, мантиқ, география, аруз, тафси, ҳадис, фиқҳ (ҳуқуқшунослик), илм ал-қироат соҳасида Шарқда ва Ғарбда жуда ном таратган олимлардандир. Аз-Замахшарий Ироқ олими доктор Фозит Солиҳ аз-Самаронийнинг аниқлашича, юқорида қайд этилган илмлар соҳасида 50 дан ортиқ илмий асарларини меърос қолдирган. Шулардан биригача 30 га яқин асарлар етиб келган. Унинг асарлари араб тилида ёзилган, уларнинг қайта кўчирилган нусхалари жаҳоннинг кўп мамлакатлари кутубхоналарида сақланмоқда. Ватан дошимиз буюк олим аз-Замахшарий ўз замонасидаёқ «Бутун дунё устози», «Араблар ва ажамлар устози», «Хоразм фахри», «Жаруллоҳ» — илмда худонинг яқин қўшниси каби фахрли унвонларга, ҳурмат-иззатларга сазовор бўлди. Аз-Замахшарийнинг ёшлик даври ва фаолияти ҳақида кам маълумотлар сақланиб қолинган. Олимнинг илмий меросини ўрганиш

ийи ва нашр қилиш борасида араб мамлакатларида бирмунча ишлар қилинган. Бизда эса бу борадаги ишлар мустақиллик шарофати билан эндигина бошланди. Шарқшунос олимлари миздан У. Уватов ва А. Рустамовлар томонидан кейинги йилларда бир қатор илмий мақола ва асарлар олим ижодига бағишлаб нашр қилинди.

Аз-Замахшарийнинг ёшлик йиллари ўзи туғилиб ўсган Замахшар қалъасида ўтган. Унинг oilаси унчалик бадяват бўлмаган. Уртача даражадаги oilа бўлган. Олим бошланғич таълимни ўз уйида, отаси Умар бин Аҳмаддиндан олди. У киши ўз замонасининг саводхон ва маърифатпарвар кишиларидан бўлган. Кейинчалик Замахшарий Гурганждаги мадрасалардан бирида таълим олди. Гурганжда машҳур олим Абу Музар ибни Жарир Заббий Исфиҳоний Замахшарийга тил, адабиёт, фалсафа илмидан устозлик қилди. Шундан сўнг Бухорога келиб, бу ердаги мадрасаларда ўқиб таълим олишни давом эттирди. У замонасининг машҳур олимларидан Носир Хорисий, Абусаъд Законий ва Абулхаттоб ибн Абулботир сингари олимлардан араб тили, грамматика, мантиқ илмини ва хаттотлиқ санъатини мукаммал ўрганди. Бухорода ўқишни тугатгач, бир неча йил хоразмшўҳлар саройида котиблик хизматида ўқишни тутатгач, бир неча йил хоразмшўҳлар саройида котиблик хизматида бўлди. Лекин бу ерда эътибор топмагач, Марвга келиб салжўқийларнинг маърифатпарвар вазири Низом ул-мулк хизматига кирди. Лекин Замахшарий салжўқийлар хизматида ҳам узоқ бўлмади.

1118 йил оғир касалликка чалинган олим, дардидан тузалгач, энди сарой хизматидан воз кечиб, қолган умрини фақат илм-фанга ва шогирдлар етиштиришга бахшида этди. Замахшарий кўпгина шаҳар ва вилоятларда бўлди. Исфиҳон, Хуросон, Богдод, Ҳижозда бўлиб, шу ердаги машҳур олимлар билан учрашиб, улардан тарих, тилшунослик, луғатшунослик илмларига доир кўпгина билимларни ўрганди, ўз билимларини бойитди. Шунингдек, Замахшарий бир оз вақт Богдодда яшади, ундан Маккага ўтиб, бу ерда 2 йилгача яшади. Макка амири ибн Вахҳос Замахшарийни яхши кутиб олди, унинг ижодий ишларига ҳар жиҳатдан ёрдам кўрсатди. Замахшарий арабларнинг тили, тарихи, адабиёти, урф-одати, илм-фани ва маданиятини чуқур ўрганди. Айниқса, ислом дини, Қуръони Карим ва ҳадис юзасидан тадқиқот ишларини олиб борди. Шундан сўнг Замахшарий ўз ватанини қумсаб, яна Хоразмга қайтади.

Хоразмшоҳ Муҳаммад ибн Ануштагин ва Отсиз олимга катта эътибор ана шу хоразмшоҳларга бағишланган эди. Аммо шуни қарамай, илмий ишларини давом эттириш мақсадида Ҳинд Арабистонга, Маккага қайтди ва 3 йил мобайлида шу ерда яшади. Маккада амир Ибн Ваҳҳос ҳомийлигида ўзининг мадҳ ҳур асари Қуръони Карим тафсирига бағишланган «Ал-Кашш шоф»ни ёзиб тугаллади. Бугдодда ҳам бўлиб, бир неча марта бу ердаги олимлар суҳбатида иштирок этди. Уч йилдан сўн яна Хоразмга қайтиб келади. Элмонанинг забардас, фидойи олими Абул Қосим Мўҳмуд аз-Замахшарий 1144 йили Турғашда вафот этади.

Араб тарихчиси Ёқут Ҳамовий (XIII аср) эса аз-Замахшар

рийни «Адиблар пешвоси» деб таърифлади. Буюк ўзбек мутафаккири Алишер Навоий ўзининг «Сабтлан Сайёри» дostonида Замахшарийга юқори баҳо берган эди.

Замахшарийнинг илмий ишлари ҳозирги эзмон араб олимларининг ҳам юксак ҳурматига сазовор бўлди. Улар бу ҳақда «Агар шу кўса, чўлоқ бўлмаганида, араблар ўз тилларини билмас эдилар» деган объектив баҳони берганлар. Президентимиз Ислом Каримов халқ депутатлари Хоразм вилояти Кенгашининг 1999 йил 26 мартда навбатдан ташқари сессиясида яна бир араб мутафаккирининг аз-Замахшарий ҳақидаги сўзларини келтириб, шундай деди: «Оламдаги барча қишлоқлар жамланиб, Хоразмнинг биргина Замахшар қишлоғига фидо бўлса арзийди. Чунки бу қишлоқнинг йилларда бир марта дунёга кетиши мумкин бўлган буюк аз-Замахшарийдек машҳур алломанинг ватанидир». Дарҳақиқат буюк олим, ватандошимиз аз-Замахшарийнинг илмий меъроси шу кунгача мусулмон оламида ўзининг қимматини йўқотгани йўқ. 1995 йили Республикамызда олим таваллудининг 920 йиллиги катта тантана билан нишонланди. Ҳозир вилоятимизда аз-Замахшарий номи билан аталувчи кўчалар, хибонлар, боғлар ва хўжаликлар бор.

Хоразмнинг фойди ҳисобланган юқоридаги олимлар ўз илмий кадриётлари билан она-Ватан шухратини оширишга катта ҳисса қўлидилар.

Махмуд ибн Муҳаммад ибн Умар ал-Чағминий (н.ф. 1221 й.) анд шу улуг сиймоларнинг пешқадамларидан эди. Чағминий илмий дунёқараши жуда бой олимлардан бўлиб, ўз даврида ва ундан кейин ҳам юқори баҳоланган кўпгина асарларни бизга меърос қолдирди. Ҳозиргача қомусий олим Чағминийнинг ҳаёт йўли ва илмий меъроси етарли ўрганилмаган. Чағминий ҳақидаги дастлабки маълумотлар немис олимлари Г. Зуте (1848—1922 й.), В. Рудольф (1816—1893 й.), А. Уохгейм (1840—1898 й.) ўзбек олимларидан академик Т. А. Қори-Пиванов рус олимларидан В. И. Беляев, аасарларида тилга олинади. Элдошимиз Хоразм давлат педагогика институтининг доценти Х. С. Сиддиқов Чағминий ҳақида узоқ йиллар излашлар олиб бориб, олимнинг бир қанча нодир асарларини топишга муяссас бўлди. Ана шу рисоаларни ўрганиб, «Чағминий ва унинг ўтмишдошлари» номли асар очиб қолдирди. (1976 й.). Юқоридаги дастлабки тадқиқотларга қараганда, Чағминий Гурганиш яқинидаги Чағмин кантида дунёга келган У Гурганиш

да 1221 йили вафот этган Бошлангич билимни ўз қишлоғида олиб, кейинчалик Гурганж мадрасатарида ўқишни давом эттирган. У ёшлиқдан математика, астрономия, география ва табиат фанларини қизиқиб ўрганган. Араб, форс, юнон тилларини пухта эгаллаб, ўзидан олдин ўтган Птоломей, Платон, Евклид, Беруний, Абу Наср Ироқ асарларини чуқур мутолаа қилган. Олимларнинг асарлари Чағминийнинг ётук олим бўлиб шаклланишига ижобий таъсир кўрсатган.

Чағминий табиий фанлар соҳасида кўп қимматли асарлар ёзиб қолдирган бўлса-да, шулардан бизгача бир нечаси етиб келган. Астрономияга доир «Мулаҳҳас фи ҳан атил восита» яъни «Астрономия ҳақида қисқача рисола», математикага доир «Ал-Мулаҳҳас», «Тўққизликлар арифметикаси», «Меърос тақсими қилинидаги усулларга шарҳ» каби тиббиётга доир «Қиличча» деб номланган асарлари бизгача етиб келган. Чағминийнинг ана шу асарларнинг кучирма нусхалари Ўзбекистон Республикасининг Илмий-таълимий институтлари қўлғасига фондидан ташқари Москва, Миср, Туркия, Озарбайжон, АҚШ (Принстон университети), Германия, Англия, Франция, Жазоир давлатларининг миллий кутубхоналарида ҳам сақланмоқда.

Шундан кўриниб турибдики, Чағминийнинг илмий меъросига нафақат Шарқда, Ғарбий Оврупа давлатларида ҳам илмий жамоатчилик орасида қизиқиш катта бўлган. Чағминий асарларида ўзидан олдин ўтган Юнон, Шарқ, Урта Осиё ва Хоразм олимларидан—Менелой, Теодасий, Евклид, Собит ибн Курра, Абу Наср ибн Ироқ, Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино, Муҳаммад ал-Хоразмий, Котиб Хоразмий каби олимларнинг астрономия, математика, география, тригонометрия, тиббиётга доир ишларини ривожлантириш билан, уларни янги ғоялар ва кашфиётлар билан бойитди. Чағминийнинг илгор ғоялари битан тўла ноёб асарлари фақат Хоразмда, шунингдек Самарқандда XV асрда Улугбек раҳномалик қилган астрономия мактабининг шайхлиги ҳам ижобий таъсир кўрсатди. Ўзини Улугбек мактабининг ётук олимлари томонидан Чағминий асарлари билан шарҳларидан ҳам аниқ кўриш мумкин. Ана шундан шарҳлар Улугбекнинг устози Қозизода Румий (1412 й.), Улугбекнинг шогирди, истеъдодли олим Али ибн Муҳаммад Қўшчи (1474 й. вафот этган), унинг шогирди Ҳожи Муҳаммад Аст.ободий томонидан ёзилган.

Демак Улугбек астрономия мактабининг кўпгина олим

Чагминий илмий меъросидан баҳраманд бўлиш билан, унинг
ғояларини бойитдилар ва ривожлантирдилар. Чагми-
нийнинг математика «Ал-мулаҳҳас» номли асари уч бўлим-
дан иборат бўлсада, унинг дастлабки икки бўлими бизгача
келмаган. Қўлёзманинг учинчи бўлими эса 70 барақ-
дан иборат. Чагминий асарида параллел чизиқлар, сферик
учбурчаклардаги бурчаклар ҳақидаги масалалар, сонлар ва
уларнинг сферик тригонометрияда татбиқ қилиш масалала-
ри, шунингдек ясси тўлиқ тўрттомонлик ва уларнинг түр-
лари текширилади. Чагминийнинг ушбу асарида Искандарий
математика астрономия маъстабининг машҳур вазилларидан
Монелай (мил. 80 йил) «Сферикаси» ва Абу Наср ибн Ирок-
нинг бу соҳага доир асарларини чуқур ўрганиб, таҳлил қилиб
улардаги ҳар бир масалага танқидий ёндошган. Чагминий ўзи-
нинг сферик тригонометрияга бағишлаб ёзган ушбу асарида
ясси тўла тўрт томонликдан сферик тўла тўрт томонликка
ўтиш учун унинг томонларининг айлана ёйларни битан атмаш-
тирилиш лозимлигини айтади. Шундай қилиб, Чагминий ҳар
бир тўла сферик тўрт томонлик битта тўрт бурчаклик ва
иккита сферик учбурчаклардан иборат эканлигини кўрсатди.

Чагминийнинг астрономияга доир рисоласи ўз замондош-
лари ҳамда Итоломейнинг асарларини чуқур ўрганиш, шу-
нингдек қўйи. Он ва бошқа планеталар устида узоқ кузатиш
натижасида яратилди. Олимнинг «Астрономия ҳақида қисқа-
ча рисола» асари фалокйёт илмига ихлосманд кишилар
учун қўлланма сифатида ёзилган. Асарда астрономик маъ-
лумотлар устатик билан гуруҳларга бўлинган. Улар лўнда
ва аниқ ифодалар билан тушунтирилиб берилган. Шу сабабди
Чагминийнинг ушбу асари фалокйёт илми мутахассислари
орасида жуда катта қизиқиш уйғотган.

Олимнинг «Астрономия ҳақида қисқача рисола» асари
ички қисмидан ва иккита бўлимдан иборат. Кириш қисми
да осмон жисмлари классификациясининг умумий ҳолати
айтилади. Биринчи бўлим 5 бобдан иборат бўлиб, унда
сфераларнинг кўринишлари, ҳажмлари ҳақида, айланалар
ҳақида, турли ёшлар ҳақида ва ниҳоят юлдузлар ҳаракати
ҳақида масалалар баён этилган. Асарнинг иккинчи бўлими
Бр ҳақидаги масалаларнинг таҳлилга бағишланган бўлиб
у 3 бобга ажралган. Улар ернинг аҳоли яшайдиган қисми.

унинг кенглиги ва узунликлари, уларнинг иқлимларга бўлиниши; экваторда жойлашган ерларнинг характерли хусусиятлари ва бошқа масалалар ҳақида гапирилди.

Ҷаминий асарида жисмларнинг умумий бўлиниши, ернинг аҳоли яшайдиган қисмини етти булакка ёки иқлимга ажратилиши; қуёш, ой сфераси, Меркурий, Венера, Марс, Юпитер, Сатурн ва бошқа юлдузларнинг сфералари ҳамда фасллар ҳақидаги фикрлари ҳозирги эъмон астрономиясининг шу соҳадаги хулосаларига жуда яқин туради. Ҷаминийнинг тиббиётга бағишланган «Қонунча» деб номланган рисоласида инсон анатомияси ва физиологияси ҳақида, диагностика, терапия, жарроҳлик, доришунослик ҳамда касалликнинг олдини олиш профилактикаси масалалари баён қилинган. Бинобарин ушбу рисола тиббиётнинг назарий масалалари амалий тадбирлари билан узаро узвий муштаракликда баён этилганлиги учун ҳам алоҳида қимматга эга. Зеро: асарда инсон саломатлигини таъминлашда профилактик тадбирлар, айниқса, жисмоний тарбия, соғлом экологик муҳит, мусоффо ҳаво, сув ва сайёҳатлар энг муҳим омиллардан, деб крсатилади. Шунинг учун ҳам Ҷаминийнинг «Қонунча» рисоласи ушбу вақтида таърибли тиббиёт олимларини эътиборини ўзига жалб қилди ҳамда уларнинг юксак баҳоларига муяссар бўлди. Ҳиндистоннинг машҳур тиббиёт олими Жонн Муҳаммад Акбар Арзоний ўзининг «Ю ак қувончи», (1780 й), номи асарида ушбу рисола ҳақида шундай деган эди: «Мен тиббиётга доир жуда кўп китобларни ўқиб чиққанман. Шундан ичида Ҷаминийнинг «Қонунча» асари менда алоҳида қизиқчш уйғотди. Дўстларим мендан ушбу рисолага шарҳ ёзишини илтимос қилдилар. Мен уларнинг илтимосини, фойдадан ҳоли бўлмаса ке ак, деган умидда бажо келтирдим. «Қонунча»га ёзган шарҳимни «Муфтирахил» қутуб» номи билан таъиёрладим».

Шундан китоб Мадрид ибн Муҳаммад ибн Умар ал-Ҷаминий шаҳол фани тараққиётига бебаҳо ҳисса қўшган қомусий отимлардан бири ҳисобланади.

Ушбу даврда хоразмлоҳлар саройида тиббиёт илми битан шугулланган машҳур олимлар ҳам бўлган. Ана шундай тиббиёт олимлардан бири Абу Иброҳим Исмоил ибн Ҳасан ал-Ҳувайрий ал-Журжоний (1045—1137 й.) эди. У 1045 йилда Эроннинг Исфаҳон шаҳрида, баъзи маълумотларга қараганда

Журжонда тугилган. Журжоний 1111 йилда Гурганжга кўчиб келган. хоразмшоҳлар саройида табиб-шифокор вазифасида ишлаган. Ўз элмонасидаёқ у Шарқда машҳур олим сифатида танилган. Умрининг охиригача Гурганжда яшаган. Тиббиётга доир кўпгина асарлар ёзиб қолдирган. Олим Ибн Синонинг ўзига устоз деб ҳисоблаган. Ўз асарларида Ибн Синонинг илмий ғояларини ўз билими ва тажрибаси асосида янада бойитди. Исмоил ал-Журжонийнинг «Заҳиран Хоразмшоҳий» деб номланган тиббиётга бағишланган жуда катта ҳажмдаги асари бор. Ушбу асар Гурганжда ёзилган ва Хоразм ҳукмдори Абулфатҳ эл-Арслон Хоразмшоҳга бағишланган.

Бундан ташқари, форсча ёзилган тиббиётга оид «Агрози тиббия» («Табибликнинг мақсади»), «Ал-Мабоҳис ал-Атоия» («Тиббиётга доир мунозаралар») ва бошқа рисолатлар ҳам ал-Журжоний қаламига мансубдир. Яна олимнинг араб тилида ёзилган асарлари борлиги ҳам маълум. «Заҳиран Хоразмшоҳий» асари суз боши ва 9 бобдан иборат. Муаллиф асарнинг суз бошида Хоразмнинг уша даврдаги табиий-иқлим шароити, табиат билан инсоннинг ўзаро муносабатлари, экологик муҳитнинг инсон соғлигига таъсири ҳақида илмий асосланган фикрларни баён қилади. Ал-Журжоний ушбу асарни ёзар экан, Хоразмда санитария аҳволини яхшилашни, аҳолига тиббин хизмат кўрсатишни жонлантиришни ўз олдига мақсад қилиб қўйди. Исмоил ал-Журжонийнинг ушбу рисоласи фақат мутахассислар учун эмас, саводли оддий кишиларнинг фойдаланишини ҳисобга олиб, оддий ва содда тилда форсча ёзилган. Шундан кўринадики, ал-Журжоний биринчи навбатда Хоразмнинг оддий фуқароларини турмуш тарзини яхшилашни, уларнинг медицина маданиятини оширишни мақсад қилган.

«Заҳиран Хоразмшоҳий» асарининг 1-2 бобида тиббиёт фани, унинг аҳамияти, киши организмнинг анатомияси, инсон танасидаги ҳар бир органнинг функцияси, касалланиш, касалликни аниқлаш усуллари ҳақида гап боради. 3-5 бобларда касалликни олдини олиш чоралари, атроф-муҳитни мусаллаҳлигини сақлаш, касалликни аниқлаш, тутқаноқ касали, унинг белгилари, даволаш усуллари ва бошқа масалалар бор. Кистобнинг қолган бобларидан оғриқларнинг турлари, уларни даволаш усуллари, чиқиш, синиш, турли жаралар ҳамда уларни даволаш, заҳарланишга қарши чора-тадбирлар ҳақида на-

зарий ва амалий маълумотлар берилади. Кейинчалик Исмоил Журжоний «Карабодийини Заҳираи Хоразмшоҳий» асарини тайёрлаган. Бу асар олимнинг «Заҳираи Хоразмшоҳий» тасрига 10 боб сифатида тайёрланиб, унда содда ва мураккаб дорилар ҳақида гап боради.

«Заҳираи Хоразмшоҳий» Шарқ мамлакатларида жуда кенг тарқалган. Ушбу асарнинг ХУП—ХІХ асрларда кўчирилган қўлёзма нусхалардан 12 таси ҳозир Ўзбекистон Республикасининг Шарқшунослик институтида сақланмоқда.

Ушбу китобнинг ХУІІІ асрда ўзбек тилига қисқартиб таржима қилинган (72 ырақ) нусхаси ҳам ушбу институтнинг қўлёзмалар фондида мавжуд. Шунинг таъкидлаш лозимки, Исмоил Журжоний асарлари Шарқ мамлакатларида ҳозирги вақтда ҳам тиббиёт мутахассислари учун муҳим қўлланма бўлиб хизмат қилмоқда. Олимнинг бош илмий меъроси Шарқ ва Ғарб олимлари томонидан эндигина ўрганила бошланди. 1965 йилда Техронда «Заҳираи Хоразмшоҳий» асарининг биринчи жилди нашр қилинди.

Шундай қилчб ІХ—ХІІІ асарларда Хоразм диёри фан ва маданият соҳасида жаҳонга машҳур бўлган ўнлаб юзлаб алломаларни етказиб берди. Улар ўз ижодлари билан жаҳон илм-фани ва маданияти тарихида ҳақли равишда муносиб ўринни эгаллаб қолмоқда.

5. ХОРАЗМДА МАЪМУН АКАДЕМИЯСИНING

ҚАЯТАДАН ТАШКИЛ ЭТИЛИШИ

Хоразм меҳнаткашлари ҳали яқиндагина бир-бирига алоқадор иккита тарихий воқеанинг гувоҳи бўлдилар. Жаҳон маданияти дурдонаси саналмиш Хива шаҳри ўзининг 2500 йиллик тўйини кенг нишонлади. Шу «унутилмас воқеадан бир неча кун кейин, Республикамиз Президенти Н. Каримовнинг имзоси билан «Хоразмда Маъмун академиясини қайтадан ташкил этиш тўғрисида» махсус фармони эълон қилинди. Зеро бу иккала воқеа Хоразм тарихида янги саҳифа очган унутилмас воқеалардан ҳисобланади.

Шунинг таъкидлаш лозимки, мумтоз шаҳар Хиванинг 2500 йиллик тўйининг жаҳон миқёсида нишонланиши, шунингдек Президентимиз томонидан эълон қилинган юқоридаги тарихий фармон тасодифан ўз-ўзидан юз берган воқеалар амас.

Хоразм диёри ва унинг қадимий пойтахти Хива шаҳридаги кўк-яшил қошинлар билан безатилган меъморий ёдгорликлар—саройлар, қарвонсаройлар, бозор расталари, масжидлар, мадрасалар ва мақбаралар умуман ўтмишдан бизгача етук бўлиб сақланиб келган осару ориқалар ота-боболаримиз буюк даҳосидан, маънавий бойлигимиз қудратидан гувоҳлик беришчи ёдгорликлардир. Президентимиз Н. Каримов ўзининг юбилей тантанасида сўзлаган нутқида, «Хива—ғўзал тўғрисида» гавҳари, халқимиз санъати ва бунёдкорлиги тинимсиз, маданий ва маънавий анъаналаримизнинг абадийлигини ўзида мужассам этган бир мўъжизадир» деган эди. Дарҳақиқат Хоразмнинг қадимий пойтахт шаҳарларидан Хива, Урганч (Қўҳна Урганч) нафақат Ўрта Осиёда, балки бутун мусылмон Шарқида энг йирик марказлардан бири бўлиб келди. Ана шу мумтоз шаҳарлардаги илм масканларида таълим олган алломалар ватанимиз тарихида ёрқин из қолдирганлар. Улар ўз ижодлари билан халқимизнинг юксак маънавий қудратини ва салоҳиятини бутун жаҳонга намойиш этдилар.

Ана шу муқаддас шаҳарларда етишиб чиққан ал-Хоразмий, ал-Беруний, аз-Замахшарий, Чагминий, Мунис, Огаҳий каби ўнлаб-юзлаб даҳолар бутун башариятга бой маданий меърос қолдириб, ҳурмат ва эҳтиромга сазовор бўлдилар. Халқаро ЮНЕСКО ташкилоти шунинг ҳисобга олиб, Хиванинг Ичон қалъаси мажмуасини очик музей шаҳри деб эълон қилиб, уни 1990 йилда ўз тасарруфига олди. ЮНЕСКО ташкилоти 1995 йил ўзида азим шаҳар Хиванинг 2500 йиллик тўйини жаҳон миқёсида нишонлаш ҳақида қарор қабул қилди. Худди шу асосда ўша йили Республика Вазирлар Маҳкамасининг «Хива шаҳрининг 2500 йиллик юбилейга тайёргарлик кўриш ва уни ўтказиш тўғрисида»ги қарори ҳам эълон қилинди. Шу муносабат билан вилоятимизнинг барча шаҳар ва туманларида, айниқса, Хивада юбилейга тайёргарлик ишлари қизитиб юборилди. Кенг кўламли ободонлаштириш ва таъмирлаш ишлари олиб борилди. Хушхот томонидан жуда катта миқдорда маблағ ажратилди. Ана шу хайрли ишда фуқаролар, ишлаб чиқариш корхоналари ва жамоа хўжаликлари ҳам фаол иштирок этди. Ҳамма жойда ватанпарварлик ташаббуси авж олганлигининг гувоҳи бўлди. Хивада тарихий обидаларни таъмир-таърибли таъмирлаш мутахассислар, ота-боболаримизнинг бетак-

роҳи ноёб касб-ҳунарини авайлаб давом эттириб келатган энг яхши меъморлар, қурувчилар, ғаймақору наққошлар, қишнқору-ғанчқорлар иштирок этиб, ўз ҳунарларини кўрсатди.

Шаҳар атрофларида аҳолининг дам оладиган оромгоҳлари ҳибонлар, мевазор боғлар барпо этилди. Жумладан Хивада Феруз боғи, Урганчнинг шимолий-ғарбий томонида аз-Хоразмий, ал-Беруний оромгоҳлари ва боғларига асос қўйилди. Юбилей арафасида Шовот ва Қўшқўпир туманларида Юсуф Ҳамадоний ва аз-Замахшарий зиёратгоҳлари қайта қурилади.

Шу билан бирга бу муқаддас диёрда таваллуд топган ва Хоразмни жаҳонга танитган буюк алломалар—шоир ва давлат арбоби Муҳаммад Раҳимхон (Феруз), тилшунос ва ҳадисшунос олим аз-Замахшарий, файласуф шоир ва миллий қаҳрамон Нажмиддин Куброларнинг таваллуд топган кунлари кенг нишонланди, уларнинг муқаддас номлари абадийлаштирилди.

Буларнинг барчаси Республикамиз ва вилоятимизда миллий қадриятларимизнинг тиклаш ва ривожлантириш соҳасидаги дастлабки қадамлардир. Ўзининг минг йиллик тарихи, бой маданияти ва анъаналари ҳамда бетакрор меъморий ёдгорликлари билан жаҳонга танилган диёримиз Хоразм ва Хивага ҳурмат ва эҳтиром рамзидир. Шу жиҳатдан ҳориқлик меҳмонларининг Хоразм ва Хива ҳақида айтган тубандаги илқ сўзлари алоҳида эътиборга лойиқдир. Жумладан ЮНЕСКО бош директори Ф. Майор бу ҳақда шундай деганди: «Бухоро ва Хива минг йиллар муқаддам умуминсоний, маънавий меъросини бойитган улкан марказ бўлган, бу шаҳарлардан жаҳон цивилизациясига бебаҳо ҳисса қўшган буюк алломалар етишиб чиқди». Америкалик олим Артур Рейтам бу ҳақда «Хива—бу очик осмон тагидаги музей. Мен дунё сарҳадларини кезиб юриб, унга тенг келадиган музейни қурган эмасман», деган. Германиялик олим Вольфганг Шлотман Хивада бўлганида бу ердаги осмонлар меъморий обидаларини томоша қилиб, ниҳоятда ҳайратланиб, ушбу сўзларни етказиб қолдирган: «Хива—ажойиб шаҳар. Унга таъриф бўлганга бир-бирини тутатиб кетган ёдгорликлар мажмуини кўриб, ўзини эртақлар диёрида юргандек ҳис қилади. Мен тилшунос олим сифатида бу ердаги ҳар бир устун, ҳар бир

роҳи арбобининг изоҳларисиз ҳам ўтмишдан ҳикоялар айтиб беришига ишонман».

1997 йил 20 октябрда Хива шаҳрининг 2500 йиллигига бағишланган юбилей тантаналари бўлиб ўтди. Ўй таптана-да Республикамизнинг барча вилоятларидан меҳмонлар иштирок этди. Шунингдек, тўйда 50 дан ортиқ хорижий давлатлардан келган давлат арбоблари, олчихона вакиллари, олимлар, ёзувчилар ва дин арбоблари ҳам қатнашдилар.

Юбилей кечаси Президентимиз Ислам Абдуганиевич Каримов меҳмонларга қарата табрик нутқи сўзлади.

Юртбошимиз нутқида Қўҳна Хоразм ва Хиванинг Ўрта Осиё, Шарқ мамлакатлари ва умуман жаҳон тарихида, илм-фан ва маданий тараққиётида муҳим рол ўйнаганлиги алоҳида қайд этилди. Ўзбек давлатчилигининг асоси, энг қадимги ёзув маданияти, илм-фан ва меъморий санъат негизи—қадимги динлардан зардуштийлик дини ва унинг муқаддас, «Авесто» китоби худди шу муқаддас диёрда—Хоразмда яратилди, деб таъкидланади.

Президентимиз ўз нутқини «Хиванинг тўйи ёш авлод қалбида ўзалигини англаш, бебаҳо меъросимизга ворислик, халқ яратувчилик даҳосига ҳурмат, бунёдкорлик ишларига рағбат тўйгуларини ўйғотади. Хиванинг тўйи халқимизнинг ўз ўтмишига, миллий маданиятига самимий иззат эҳтиромни янада кучайтиради», деган самимий сўзлар билан якунлади.

Юбилей кунларида Бухоро ва Хива шаҳарларида «Исониётнинг илмий ва маданий меъроси-учинчи минг йилликка» мавзuida халқаро симпозиум ва «Хиванинг жаҳон тарихидаги ўрни» мавзuida халқаро конференция ўз ишини давом эттирди. Симпозиум ва илмий конференция ишида ЮНЕСКО вакили Норри Лейн иштирок этди, шунингдек, ушбу анжуманда АҚШ, Франция, Германия, Греция, Миср, Россия, Ҳиндистон, Эрон, Туркия, Ироқ, Покистондан келган олимлар ҳамда кўпгина жамоат ташкилотлари вакиллари қатнашдилар. Улар Хоразм ва Хива тарихи, илм-фан ва маданиятига доир мавзуларда маърузалар қилдилар. Симпозиум ва конференция материаллари алоҳида илмий тўплам қилиб, рус ва инглиз тилларида кўп нусхада нашр қилинди. Шунингдек, юбилей муносабати билан «Хива» улкашунослик илмий-адабий журнаlining 67-сон ва бир қанча илмий мақола ва рангдор суратлар билан кўп нусхада нашр қилиб тарқатилди. Хуллас, жаҳон маданиятининг энг қадим

мни бешикларидан ҳисобланган Хива шаҳрининг туйи разм тарихида унутилмас воқеалардан бири бўлди.

Мумтоз шаҳар Хиванинг 2500 йиллик юбилейи кунлари Хоразм меҳнаткашлари яна бир қувончли воқеанинг гувоҳи бўдилар. 1997 йил 11 ноябрида Республикамиз Президенти Ислоҳ Каримовнинг имзоси билан «Хоразм Маъмур академиясини қайтадан ташкил этиш туғрисида»ги фармони эълон қилинди.

Ана шу тарихий фармонга мувофиқ, бундан деярлик минг йил аввал фаолият курсатган ва довруғи жаҳонга таралган Маъмур академияси Хивада қайтадан ташкил этилди. Хукуматимизнинг ушбу фармони нафақат Хоразмда, балки, бутун республикамиз фуқаролари ва жамоатчилиги томонидан зўр қониқиш билан кутиб олинди. Аввало бу тарихий воқеа Республикамизда миллий қадриятларни қайта тиклашга нақадар катта эътибор бераётганлигини яна бир марта тасдиқлади. Шунингдек бу тadbир хоразмлик буюк алломалар руҳига халқимизнинг чексиз садоқат ва ҳурмат ифодаси ҳам ҳисобланади. Ислоҳ Каримов ўзининг Хивада сўзлаган нутқида, «бундан минг йил муқаддам одамзод тарихидаги ilk академиялардан бўлган Маъмур академияси Хоразм заминидан ташкил топгани билан ҳар қанча фахрлансак арзийди», деб таъкидлаган эди. Маъмур академиясининг қайта тикланиши билан Хоразм тарихи, илм-фани, маданияти, иқтисодий ва бошқа соҳаларни фундаментал тадқиқ қилиш имконияти вужудга келди.

Академиянинг Хоразмда иш бошлаб юбориши тасдиқий ҳолат эмас эди, албатта. Мустақиллик шарофати билан Хоразмда университет барпо қилинди, марказий шаҳарлардан қўплаб олимлар таклиф қилинди, кучли илмий потенциал вужудга келди. Бир қатор илмий тадқиқот марказлари ва лабораториялар шаклланди. Айниқса ал-Хоразмий номида Урганч давлат университетидаги кафедралар ва лабораториялар вилоятнинг йирик илмий тадқиқот марказларига айланди.

Бундан ташқари, Хоразмда фундаментал илми, тадқиқотлар учун жуда катта имкониятлар ва ечимини кутаётган муаммолар бор. Хоразмнинг ижтимоий сиёсий воқеаларга ўтмиш тарихи, этнографияси, дини, адабиёти, мусиқаси, жаҳонга машҳур алломаларнинг фаолияти, уларнинг илмий меъроси, ижтимоий-фалсафий қарашлари, меъморий қурилиш

лар, қишлоқ хўжалиги ва суғорилиш тарихи ва бошқа бир қатор муаммолар старлича ўрганилган эмас. Тадқиқ қилинган айрим масалалар ва нашр этилган асарлар собиқ Нитифоқ давридаги синфийлик, партиявийлик мафкураси нуқтаи назардан яратилганлиги сабабли ҳам ҳозирги давр талабига жавоб беролмайди. Шунинг учун ҳам олиб Президентиимиз фармонида Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академиясининг минтақавий бўлими ҳисобланган Хоразм Маъмун академияси олдига «Ўтмишда илм-фан соҳасида тўплаган бой тажриба ва анъаналарни қайта тиклаш ва ривожлантириш, бу ишга кўпинча ёш истеъдодли олимларни жалб қилиш» масаласи энг долзарб вазифалардан қилиб қўйилди.

Академия олимлари ўзларининг асосий эътиборини Хоразм тарихи, археологияси, фалсафаси, тил ва адабиёти, халқ оғзаки ижодиёти, биология ва биотехнология масалаларига қаратмоғи керак, деб кўрсатилди фармонда. Академия олимлари, шу билан бирга, фан соҳасида эришилган ютуқларини амалиётга татбиқ қилиш вазифаси билан шугулланадилар. Хоразм Маъмун академиясининг фаолияти фақат шу билан чекланиб қолмайди. Булардан ташқари, академия истеъдодли ёшлардан илмий ва илмий-педагогик кадрлар тайёрлашга ҳам алоҳида эътибор беради. Шу билан у Республика ҳукуматининг кадрлар тайёрлаш миллий дастурини амалга оширишга ҳам ёрдам беради. Ана шу муқаддас Хоразм Маъмун академияси қошида 3 та бўлим: тарих, археология ва фалсафа, тил ва адабиёт, биология ва биотехнология бўлимлари ташкил этилди.

Маълумки, Хоразм воҳаси, хусусан, Амударёнинг ҳар иккала соҳили антик ва ўрта асрларга тааллуқли шаҳар ва қалъа қолдиқларига жуда бой. Уларнинг кўпи даштларда, қум барханлари остида яшириниб ётибди. Амунинг ўнг соҳилидаги ана шу тарихий ёдгорликларнинг аксар қисми 1937—1970 йилларда академик С. П. Толстов Я. Ғуломов раҳбарлигидаги археологик экспедиция томонидан ўрганилди. Ўнлаб ноёб асарлар нашр этилди. Антик Хоразм цивилизацияси кашф этилди. Аммо Амунинг чап соҳили, ҳозирги Хоразм вилоятидаги қадимги Хива, Ҳазорасп, Қолажиқ, Олмағишган, Взянган қалъа, Садвар каби ўнлаб тарихий ёдгорликлар борки, улар ўз тадқиқотчиларини кутиб ётибди. Уларни археологик жиҳатдан ўрганиш Хоразм тарихини янги саҳифалар билан бойитади.

Маълумки, Хоразм Президентимиз И. Каримов таъкидлаганидек, Ўзбек давлатчилигининг пойдевори қўйилган қўхна диёрлардан бири. Бу ерда милoddан аввалги XVIII аср бошларида тарихда «Катта Хоразм» номи билан машҳур бўлган конфедрация усулида бошқарилган дастлабки улкан, марказлашган қудратли давлат ташкил топган. Ана шу давлатнинг Ўрта Осиё, умуман, қадимги Шарқ тарихидаги роли ва аҳамияти фанда ҳали ўрганилган эмас.

Антик Хоразмда илм-фан асослари яратилган. Ёзув, меъморчилик санъати, рассомчилик, ҳайкалтарошлик, мусиқа, кулолчилик ва ҳунармандчиликнинг бошқа тармоқлари тараққий этган. Қадимги Шарқда исломгача давлат дини даража, сига кўтарилган зардуштийлик ва унинг муқаддас китоби «Авесто» айнан Хоразмда вужудга келган. Бу эндиликда ҳеч кимга сир эмас. Антик Хоразм маданиятининг ёрқин саҳифаларини чуқур ўрганиш ва таҳлил қилиш энг долзарб вазифалардандир.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, IX—XIII аср бошлари Ўрта Осиё, шунингдек Хоразм учун ҳам буюк юксалиш даври бўлди. Уша даврда Хоразмда ҳужалик ҳаёти, илм-фан ва маданият мисли қурилмаган даражада тараққий этди. Фан оламида Маъмун академияси номи билан юритилган илмий марказ вужудга келди. Хоразм жаҳон илм-фани тараққиётига бебаҳо ҳисса қўшган буюк қомусий олимларни етиштириб берди. Ёзма ва археологик манбалар асосида ана шу давр тарихи ва маданиятини ўрганиш тадқиқогчиларнинг муҳим вазифасидир. Шунингдек Хоразмнинг XIX аср тарихи, айниқса, Хива хонлигини Чор Россияси томонидан истило қилиниши, мустамлакачилик сиёсатининг моҳияти ва оқибатлари, Хоразм деҳқонларининг миллий озодлик кураши ҳам тарихчи олимларимиз томонидан ҳолисона ўрганишни талаб этади. Кейинги йилларда «Хоразм Халқ Республикаси» (1920—1924) даврига доир кўпгина китоблар нашр этилди. докторлик ва номзодлик диссертациялари ҳимоя қилинди. Улар эски гоё ва мафкура руҳида бўлганлиги билан шу куннинг талабига жавоб бермади. Ёзма ва архив ҳужжатлари танқидий ўрганилиб, Хоразмнинг Республика давр тарихи янгидан ҳолисона ёзилиши керак.

Худди шундай Хоразм собиқ Совет даври тарихи ҳам мутлақо янгидан тадқиқ қилишни талаб эди. Бунда қишлоқ ҳужалигини коллективлаш даври, қувгин-қирғин йил-

лари архив ҳужжатлари ҳамда ўша давразоб-уқубатининг бошидан кечирган кишиларнинг жонли ҳикоялари билан таъриблиб тадқиқ қилинса, илмий ва тарбиявий касб этади. Демак Хоразм тарихи, меъморий ёдгорликлари, маданияти ва санъати тадқиқотчилар учун ҳақиқатдан ҳам очилмаганини кўрдик. Бу ерда илмий изланишлар учун ечимини кутаётган жуда кўп муаммолар бор. Хоразм Маъмур академияси олимлари тарихимизнинг ана шу долзарб муаммоларини ҳал этишда иштирок этиб, Мустақил Республикаимиз тарихини янги саҳифалар билан бойитадилар, деган умиддамиз.

IV БОБ. ХОРАЗМ ИЛК ДУНЕВИЙ ДИНЛАРДАН БЎЛМИШ ЗАРДУШТИЙЛИК ДИНИ ВА УНИНГ МУҚАДДАС КИТОБИ «АВЕСТО» ВАТАНИ

1. ЗАРДУШТИЙЛИК ДИНИНИНГ ВУЖУДГА КЕЛИШИ ВА УНИНГ МОҲИЯТИ

Мавжуд археологик ва ёзма манбалар шуни кўрсатадики, энг қадимий дунёвий динлардан бири бўлмиш Зардуштийлик дини «Арианои Вайжа» мамлакатада — Катта Хоразм» ҳудудида вужудга келган.

Жаҳон халқлари ўз тарихий тараққиёти давомида кўпгина дин ва диний таълимотлар яратганлар. Бу динларнинг аксарияти уруғ, қабила, элат, халқ, миллий динлари бўлиб, ўз доирасидан ташқарига чиқаолмай қолганлар. Аммо динлар орасида кўп халқлар ва мамлакатларга ўз таъсирини ўрсатган ва жаҳон динига айланганлари ҳам бор.

Кейинги давргача биз жаҳон динлари қаторига буддизм, христианлик ва ислом динларини киритиб келган эдик. Бироқ сўнгги илмий тадқиқотлар, тўртинчи жаҳон дини бўлганлигини аниқлашга ёрдам берди. Бу дин зардуштийлик (оташпарастлик) динидир. У жаҳон дини сифатида мил. ав. X—VIII асрларда шаклланган. Зардуштийлик динининг яратувчиси ва бош ислоҳчиси Спитама Зардуш бўлган. У афсонавий шахс эмас, балки тарихий шахс бўлган Зардуш исми «Туя ҳайдончи», «Туя боқувчи» деган маънони англатади. Унинг отаси—Пурушаси—«Ола-була отлар эгаси» ёки «Ола-чипор отлар эгаси», онаси—Дугдава—«Сигир соғувчи» маъносини билдирган.

Зардуштийлик таълимотининг вужудга келиши олимлар ўртасида турли фикрлар мавжуд. Бир олимлар («Гарбий назария» тарифдорлари) зардуштийлик дини Мидиядан тарқалган, деб таъкидлайдилар. Яна бир гуруҳ олимлар эса («Шарқ назарияси» тарафдорлари) аксинча, зардуштийлик динининг дастлабки ватани Хоразм Бактрия, Маргиана, Сугдиёна ва Паркана бўлган, дейдилар.

Шунини алоҳида қайд қилиш зарурки, «Шарқ назарияси» тарафдорларининг аксарият қисми зардуштийлик динини пайдо бўлишини қадимий Хоразм билан боғлайдилар. «Авесто»да келтирилган матълумотларга кўра, Зардуштийликнинг пайғамбари Зардуш «Арианаи Вайжа» мамлакатида («Катта Хоразм») туғилган ва шу ерда худо Ахура Мазда билан учрашган. Бунда хишнинг биринчи муқаддас олови — «Адар Хурро»ни ҳам Жамшид айнан Хоразмда ёққан. «Арианаи Вайжа» мамлакати ўзининг географик манзараларига кўра, кўпинча «Катта Хоразм»ни эслатади. Шунини ҳисобга олиб, немис олими Маркварт биринчи бўлиб «Арианаи Вайжа»ни Хоразм ўлкасига қиёс қилади. Академик В. В. Бартольд ўзининг ислом энциклопедияси учун ёзган «Хоразм» номли мақоласида Марквартнинг кўқоридаги тахминини тўла қувватлайди. Кейинчалик шарқ тарихи мутахассисларидан Гамашек, Гейгер, Герцфельд, Андреас, Германи, Тарн ва бошқалар ҳам ўз асарларида «Арианаи Вайжа» — бу Хоразм дёғри деган фикрга тўла қўшиладилар.

Хоразм археология — этнография экспедициясида С. П. Толстов раҳбарлигида кўп йиллар давомида илмий тадқиқот ишлари олиб борган А. С. Милков, М. С. Андреев, Г. П. Снесарев, Я. Гуломов ва бошқалар Хоразмнинг «Авесто» географиясига тўла кирганлиги ва зардуштийлик динининг энг қадимий марказларидан бири эканлигини илмий жиҳатдан асослаб бердилар.

С. П. Толстов ва Я. Ф. Гуломовлар томонидан олиб борилган археологик текширишлар натижасида Хоразмнинг энг қадимги даврига доир кўплаб ашёнвий ёдгорликлар, жумладан, аташпарастларнинг доимий ёниб турувчи муқаддас энг қадимий макони бўлганлигини яна бир бор тасдиқлайди.

1992 йилда «Фан» нашриётида чоп қилинган «Ўзбекистон халқлари тарихи» (1-жилд) китобининг муаллифлари ҳам ёзма ва археологик манбаларга таяниб, «Авесто»да қайд этил-

тин зардуштийликининг ватани қадимги Хоразм эканлигини
шиқор қилмайдилар.

Уша замонларда Хоразм жуда юксалган, бой ва маданий
мамлакат бўлган. «Авесто» китобида хоразмийлар яшаган
юрт «Арианам Вайжа», яъни арийлар юрти деб аталган.

«Арианам Вайжа» га кирган иккинчи мамлакат «Гава»,
яъни сўғдийлар яшайдиган диёр бўлган. Учинчи мамлакат
Моуру (Маргав), яъни Марв водийси бўлган.

Зардуш ёшлигидан оддий халқ ичида, чорвадорлар ора-
сида ўсган. Чорва боқиб, уларнинг урф-одатлари, удумла-
ри ва алъаналарини ўрганган. Шунинг учун ҳам унинг го-
ялари халқчил бўлиб, одамларга маъқул тушган. Халқ Зар-
душ таълимотини чиндан қабул қилиб, унинг орқа-
сидан эргашиб борган. Худо Ахурамазда гоялари сифатида
кейинчалик «Авесто»да из аксини топган. Зардуштийлик дини
ибтидоний жамоат тузумидан синфий жамиятга ўтиш дав-
рида вужудга келиб, кўп худолик (политеизм)дан якка
(монотеизмга) худоликка ўтишдан иборат бўлган.

«Авесто»да баён этилган зардуштийлик тизимида дуализм
яққол намоён бўлади. Олам икки асоснинг ибтидонинг, яъ-
ни ёруғлик ва қоронғулик, яхшилик ва ёмонликининг тух-
товсиз курашидан иборат. Эзгулик худоси Ахурамазда билан
ёвузлик худоси Ахримон ўртасидаги кураш абадийдир. Ни-
ҳоят, натижада яхшилик ғалаба қилиши керак.

Зардуш ҳаммани ёвузлик, қоронғуликка қарши кескин
курашга чорлайди. Унинг фикрича, инсонлар доимо яхши-
лик қилиши керак. Мабода, одам ёмонлик, мудҳишлик йў-
лига кирса, у бари бир улуг худо Ахурамазда олдида қил-
миши учун жавоб берили керак, дейди.

Мавжуд диний оқидаларга қараганда, Зардуш гоёлари янги
гоялар бўлиб, улар Зардуш гўё эзгулик худоси Ахурамаз-
да томонидан инъом этилган. Ана шу янги гояларга таян-
ган ҳолда Ахурамазданинг севимли ўғли сифатида Зар-
душ оламни ёмонликдан ҳимоя қилиши мумкин.

Зардуштийлар қуёш, олов, ер, сув ва ҳаво каби табиат
мўъжизаларини улуғлаб, уларга сиғиниб келганлар. Бу дин
оқидаларига қўраер, олов, сун муқаддас ҳисобланган.
Уларни ифлослантириш катта гуноҳ ҳисобланган. Ҳатто мур-
даларни ерга кўмиш ҳам ман қилинган. Масалан, улар
оловга атаб махсус оташгоҳлар қурганлар. Шундай даҳ-
малардан бири Хоразм воҳасида, Тўрткўл билан Нукус ша-

ҳарлари оралиғидаги йўл устида жойлашган Чиллик қўргони. дир. Бу қўргон—даҳма аҳмонийлар ҳукмронлигининг бошланиш даврида қурилган. Мурдаларнинг жасадларини эрдустийлар мана шу «Қўргон»—даҳмага келтириб, диний ғарм русумларни бажаргандан сўнг, уни очиқ ҳавода қолдириб кетганлар. Мурданинг гўштини қўшлар, ёввойи ҳайвонлар об кетганлар. Кейин қириндош-уруғлари келиб, гўштдан тозилган суякларни йигиб, ассуар деб аталган махсус сопол идишларга жойлаб, абадий сақлаш мақсадида, оташгоҳларда қолдириб кетганлар. Шундай ассуарийлар мил. авв IУ—У асрларга мансуб Кузали қир, Қалъали қир, Жанбасқалъа, милодий III асрга оид Тупроққалъада топилди. Мурдалар суякларини ассуарийларга жойлаш Ўзбекистоннинг бошқа ҳудудларида, Туркменистонда, Тожикистонда ва Қозоғистонда ҳам учрайди.

Зардуштийлик дини моҳияти эътибори билан даставвал оддий фуқаролар-деҳқонлар ва чорвадорлар манфаатини ҳимоя қилган. У ер ҳайдаган, сув чиқарган, чорва боққан киши худога маъқул бўлади, ерни авайлаган, ундан мўл ҳосил олган азиз, уни қадрламаган хўр бўлади, деган ғояларни олдинга суради.

Зардуш худо йўлига одамларни ва ҳайвонларни оммавий равишда қурбон қилиш, уларни тириклай ерга кўмиш каби мудҳиш тартибларга кескин қарши чиқади. Қадим замонларда персларда (эронийларда) ва ассуарийликларга ёш йигит-қизларни худолар йўлига қурбон қилиш, ерга тириклайин кўмиш, одат бўлган.

Антик грек тарихчиси Геродот маълумотларига қараганда, бу одатнинг Бактрия ва Хоразмга ҳам таъсири бўлган. Эрон шоҳи Ксеркснинг хотини Аместрида худо йўлига атаб ўз амалдорларининг 14 та ёш болаларини тириклай ерга кўмдирган. Ксеркснинг ўзи эса Грецияга қарши ҳарбий юриш бошлаб, Фракия вилояти ҳудудида жойлашган Стримон дарёсидан аскарлари билан омон-эсон ўтганлиги ва шу дарё шонига 20 га яқин маҳаллий халқ ўғил-қизларини тириклай ерга кўмдирган.

Зардуш оддий халққа мурожаат қилиб, уларни бундай мудҳиш одатлардан воз кечишга чақирган. Унинг таъкидлашича, одам—бу муқаддас зот, унинг жонини олишга, ўлдиришга худодан бошқа ҳеч кимнинг ҳақи йўқ. Одамлар ва

ҳайвонларни худо йўлига оммавий равишда қурбон қилиш ҳақи газабини қўзғатган. Бу мудҳиш одатга қарши чиқишлар баъзан оммавий халқ қўзғолонлари шаклида ҳам намоён бўлган. Доронинг подшолик даврида Бактрияда, Хоразмда, Марвада шундай қўзғолонлар бўлганлиги Эроннинг Бехустун ёзмаларида сақланиб қолган. Эрон шоҳи Доро Бактрияда бўлган қўзғолонни бостириш чоғида 55 минг қўзғолончини ўлдиртирган. Тарихий маълумотларга қараганда, бу қўзғолонларнинг илҳомчиси пайгамбар Зардуш ўзи бўлган.

Зардуш томонидан халқ ўртасида кенг тарғиб қилинган «эзгулик» ва «ёвузлик» ўртасида кураш гоъларини, унинг одамлар ва ҳайвонларни қурбон қилиш каби мудҳиш одатларга қарши кураши қабила қоҳинларини, уруғ оқсоқолларини, эодагонларни газзбга солади. Улар Зардушни қувғин қита бошлайдилар. Ҳаттоки уни ўлдиришни мўлжаллайдилар. Зардуш ўз юрти Хоразмда мадад тополмай, қочиб кетишга мажбур бўлди. У Гиркания ва Парфия ҳукмдори, Доронинг отаси Кэви Визитасп саройида бошланғич топди. Визитасп ўз ҳукмронлигини янги дин орқати мустаҳкамлаш мақсадида, зардуштийлик динини қабул қилди ва унинг кенг тарқалишига ёрдам берди. Зардуштийлик кўртаклар ибтидоий жамоа даврида вужудга келиб, қулдорлик ва илк ўрта асрлар даврида Эрон, Ўрта Осиё ва Озарбайжоннинг асосий динига айланган.

Шу нарса диққатга сазаворки, бошқа жаҳон динларини яратган пайгамбарлар ҳам Шарқ мамлакатларидан чиққанлар. Юқорида айтганимиздек, буддизм динига асос солган Будданинг ватани Ҳиндистон эди. Христианлик динига асос солган пайгамбарлар Мусо—Мисрда, Исо—Иерусалим шаҳри яқинидаги Вифтеем деган жойда тугилганлар. Қараб туриб, сизки, бирча дунёвий динлар Шарқ мамлакатларида вужудга келиб, бутун оламга ёйилган.

Эрон ва Ўрта Осиёни VII—VIII асрларда араблар истифода қилгач, оташпарастлар дини таъқиб остига отинган. Уларнинг кўпгина қисми қириб ташланган, китоблари ўтга ёқилган. Бу ҳақда Абу Райҳон Беруний шундай деб ёзган эди: «Қутайба Хоразм хатини яхши биладиган, уларнинг ҳаёти ва ривоятларини ўргайган ва билимини бошқаларга ўргатадиган кишиларни ҳалок этиб, буткул йўқ қилиб юборган эди». Зардуштийлик дини ўрнини Ислом дини эгаллаган.

Араблар истилосидан кейин оташпарастларнинг бир қисми ўз юртини тарк этиб, Ҳиндистонга кўчиб кетганлар. Ҳозир Бомбей, Гужорат штатларида зардуштийликка эътиқод қилувчи 200 мингга яқин киши яшайди.

Мавжуд ривоятларга кўра зардуштийлик динининг асосчиси Зардуш 77 ёшда саклар билан жанг вақтида, ибодат устида турган пайида, рақиблар томонидан найза санчиб ўлдирилган. Унинг жасади қаерда қўйилганлиги ҳақида митологиялар йўқ.

Хулоса қилиб шунини айтиш зарурки, Зардуш нафақат «Авесто» ғоялари ижодкори эди, у ўз даврининг буюк мутафаккири, файласуфи ва ниҳоят, оламда биринчи пайгамбар ҳам эди. Унинг дини кўпгина халқлар маданияти ва динига сезиларли таъсир кўрсатган, жаҳондаги қатор динларнинг шаклланишида ғоявий-назарий негиз сифатида хизмат қилган.

2. «АВЕСТО» — ЖАҲОН МАДАНИЯТИ ДУРДОНАСИ

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислам Каримов Хива шаҳрининг 2500 йиллик тантаналарида сўзлаган тарихий нутқида «Зардуштийликнинг муқаддас китоби» «Авесто» ҳам айнан Хоразмда яратилганлигини таъкидлаб ўтган эди.

«Авесто»нинг муқаддаслиги шундаки, унга гўё эзгулик худоси Ахумазда томонидан Зардушга инъом этган ғоялар ёзиб боришган. «Авесто» сўзининг маъноси халигача тўла аниқланмаган. Олимларнинг тахминига қараганда, бу сўз «Насиҳатнома», «Қонулар тўплами» («қонуи-қондалар тўплами»), «Битимлар тўлами», «Муқаддас китоблар тўлами» маъноларини билдиради. Сосанийлар даврида «Авесто» 21 китобдан иборат бўлган. Шундан бизгача фақат 4-та қисми етиб келган, ҳолбуки: 1) «Вадовдат» — («Девтабга қарши кўрали қонунчомаси») деб номланиб, Зардуш билан Ахури Мазда ўртасидаги диалогдан иборат. 2) «Виспарат» — (Барча боблар, барчасиам асосий) деб номланиб, муножот ва ибодат қўшиқларини ўз ичига олади. 3) «Есин» — («Сажда қилиш, худо йўлига қурбонлик бериш») деб номланиб, худоларга сўғиниш ва уларга дуо қилишдан иборат. 4) Бундаҳаш (Яшт) — («Гимнлар») деб номланиб, худолар ва илоҳий кучларни улағловчи ўзига хос гимн қўшиқлар тўпламидан иборат.

«Авесто»да баён қилинган маълумотларнинг энг қадимги қисмлари мил. авв. II-минг йиллиқнинг охирига, I-минг йиллиқнинг бошларига оид. Бу қисмлар «Гатлар» ва «Яшт» номлари билан маълум. Сўнгги асрларда бу қисмларга турли диний урф-одатлар, ахлоқий ва ҳуқуқий қонун қоидалар қўшилиб борган. «Авесто»даги кўп маълумотлар асосан ог-заки шаклда авлоддан-авлодга ўтиб келганлиги тахмин қилинади.

«Авесто»нинг илк ёзма қисмлари, бандлари мил. авв. VII--VIII асрларга тўғри келади. Асрлар давомида «Авесто» янги матнлар билан тўлдиритиб борилган.

«Авесто» Урта Осиё, Эрон, Озарбайжонни ўз ичига олган катта ҳудудларнинг турли жойларида, турли даврларда вужудга келган. Ўзида узоқ тарихни ифодалаган диний қарашлар, табиат, жамият ҳақидаги турли битим ва тасаввурларни қамраб олган қомусий асардир.

«Авесто» катта ҳажмда бўлгани учун диндорларнинг кундалик фаолиятида фойдаланиш учун «Кичик Авесто» яратилган. У «Катта Авесто»дан тантаб олинган дуолар тупламидан иборат бўлган.

Эрон шоҳи Доро III нинг қароргоҳи ва қимматбаҳо буюмлари сақланадиган хазинаси бўлмиш Перселоъ шаҳрининг македониялик Искандар Зулқарнайн (Александр Македонский) босиб олган вақтида (мил. авв. 331 йил) олтин ҳаврфлар билан 12 минг мот терисига ёзилган «Авесто»нинг нусха қўлёлими ўтда куйдирилган.

«Авесто»нинг бошиқа бир нусхаси қўлга олиниб, Юнонистонга юборилган. Юнон антик академияси олимлари, жумладан, буюк файласуф Аристотель ҳам зардуштийларнинг муқаддас китоби билан танишиб, унга юсак баҳо берган.

«Авесто»да баён этилган зардуштийлик дини дуализмга асосланади, яъни олам икки асоснинг, икки ибтидонинг — ёруғлик ва қоронғулик, яхшилик ва ёмонлиқнинг тўхтовсиз курашидан иборат. Яхшиликнинг бош худоси Ахурамзода, ёмонлиқнинг бош худоси Ахриман ҳисобланади. Бош худолардан ташқари, бир қанча майда худолар ҳам бўлиб, улар ибтидий жамоа тузуми қолдиқлари сифатида намоён бўлади.

Қодажда инсониятни фалокатдан сақлаш учун ёмонликка, ёвузликка, зуравонликка, инсофсизликка ва уларнинг

ҳомийларига қарши доимо кураш олиб бориш. инсонларга яхшилик қилиш, «яхши фикр», «яхши сўз» ғоялари «Авесто» таълимотининг асосий негизини ташкил этади.

«Юзта иблахдан ҳам ёмондир

Уз сўзида турмайдиган бевафолар.

Маҳкум этиб фалокатга софдил қалбларни.

Юртни бузар муттаҳам ва сотқинлар».

Бу сатрларда инсон жамиятида учраб турадиган инсофларга, иймонсизларга, беадабларга, муттаҳам-у сотқинларга қарши кескин кураш олиб бориш юртни фалокатдан сақлаш мумкин, деган ғоялар олдинга сурилган.

«Авесто»да натурфилософия, космогония, тарих, табобатга онд маълумотлар ҳам бор.

«Авесто»нинг таълимоти гарчи дуалистик характерга эга бўлсада, уни диалектиканинг ибтидоси дейиш мумкин. Чунки айнан «Авесто» ғоялари қадимги юнон философиясига ҳам таъсир қилган. Масалан, ундан эгулик ва ёвузлик уртасидаги доимий кураш—бу қарама-қаршиликлар кураши қонунининг ибтидоий кўринишидир.

Агар «Авесто»га тарихий нуқтаи назардан ёндошсак, кўз унгимизда бой антик тарихимиз гавдаланади.

«Авесто»да бошланғич жамоа тузумидан қулдорликка ўтиш давридаги ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар диний шаклда фойдаланган ва куп худойлик (политеизм) дан якка худойликка (монотеизм) ўтиш жараёни баён қилинган. Асарда уруғ-қабилла жамоаларининг маъмурий—ҳудудий бўлинишларининг ташкил топиши ҳақида аниқ маълумотлар келтирилган. Жамиятнинг негизини «Вис» деб аталган қишлоқ уруғ жамоалари ташкил қилган. Бу уруғ жамоалари атрофидаги ерларни биргаликда эгаллаб, ундан фойдаланганлар. Бир қанча уруғлар биришиб, қабилани ташкил қилган. «Авесто» тилида қабилла «Зенту» деб аталган. Жамият ташкилотининг ҳар бир шохобчаси бошида ўзининг бошлиқлари—«уй доҳийлари», уруғ, қабилла, вилоят бошлиқлари турган. Ҳар бир вилоят қабилалар иттифоқи «Кави» ҳокимиятига яъни доҳийга, подшога итоат қилган. Доҳийлар ва подшоҳлар, бир вақтнинг ўзида, олий руҳоний вазифасини ҳам бажарганлар. Улар қонунда жамиятнинг энг ҳурматли кишиларидан тузилган кенгаш ҳам бўлган. Хоразм, Сўғдиёна, Бактрия подшоҳлари ҳудудий қабилалар иттифоқининг доҳийлари вазифасини ҳам бажарганлар.

«Авесто» Шарқий Эрон ва Ўрта Осиёда истиқомат қилувчи қадимий қабилаларнинг ижтимоий тузуми, диний қарашларида жамиятда бўй бераётган табақатланиш ҳақида қимматли маълумотлар беради. Уша даврда жамият турли табақаларга бўлиниб, бойлар ва камбағаллар синфлари пайдо бўлиб кетган. «Авесто» руҳонийлар, жанг харобаларида юривчи ҳарбийлар, деҳқон-чорвадорлар, ҳунармандлар, қуллар вужудлиги ҳақида хабар беради. У даврда қуллик патриархал—онлавий характерга эга бўлган. Қуллардан мол-пушайвонларни боқишда, деҳқончиликда, оила-рўзгор ишларида, ирригация қурилиши ишларида фойдаланганлар.

Жамиятнинг синфларга бўлиниши натижасида давлатчилик ҳам вужудга келади. «Авесто»да баён қилинган воқеалар асосан, «Аришнам—Вайжа» мамлакатиде, яъни ашмлар томонидан «Катта Хоразм» деб аталган давлатда бўй беради. Бу давлат, юқорида айтганимиздек Проурата (Шарфия), Моуру (Марв), Сўғдиёна, Хвайрзм (Хоразм)ни ўз ичига олган. Бу давлат уша вақтда ҳарбий демократия тамойиллари асосида вужудга келган.

«Авесто»да подшоҳлар, олий табақла вакиллари, руҳонийлар ва диний урф-одатларга ҳам катта урн ажратилган. Унда қадимий кишиларнинг дунёқарашини, эзгу ниятлари алоҳида баён эгаллаган. Меҳнат—ноз-неъматлар манбаи, инсон қалолати, ахлоқий соғломлиги ва эзгулик манбаи сифатида утулганди. Меҳнат инсонийлик фазилатларини намоён этади, унинг маънавий хулқ-атворини баҳолашда бирламчи мезон бўлиб хизмат қилади. Шунинг учун зардуштий-бобаларни ёшлигидан меҳнатга ва касб-ҳунарга ўргатишда алоҳида аҳамият беришга даъват этган.

Зардуштийлик ахлоқининг асосини «Эзгу фикрат» (Хумчар), «Эзгу Калом» (Хухта), «Эзгу амал» (Хваршта) каби үч хусусият ташкил этади. Зардуштийлар бутун ҳаёти давомида аниқ шу учликни қалбига жо килмоғи зарур. Шунинг билан унинг қалби ҳаддан зиёда покиза бўлади. «Эзгу фикрат»—иятнинг яхшилиги, яқинларга нисбатан яхшилик қилиш зарур бўлганда, мадад беришга тайёрлик, кишилар бект-саодати учун ёвузликка қарши курашга ҳозирлик руҳини ўй-фикрлар барча билан тинч ва тотув яшашга интилиш кабилардир.

Инсон бошқаларга нисбатан бахиллик қилмаслиги лозим. Ўзига ҳасад қилишдан, ўғирлик, талончилик, ўзгалар мо-

лини ўзлаштиришидан, эинога берилиш, бировнинг дилини огритишдан ўзини тийиш, аҳд-ваъдага риоя қилиш, савдо-сотиқ ишларида ҳалол бўлиш ва қарзларни вақтида тўлаш «эзгу сўз» деган хусусиятда ўз ифодасини топган.

«Авесто»да оилавий масалаларга, уни мустақамлигини ва фаровонлигини таъминлаш, бола тарбиясига ҳам катта эътибор берилган. Ойлла бахтиёрлиги ва фаровонлигини мазор тукин-сочинтиқдир, деб таъкидланади. Қавм ва уруғ қирғини тоза авлодни бенуқсон сақлаш учун қариндошларнинг ўзаро оила қуриши мазор қилинган.

«Авесто»да табиат, уни ёвуз кучлар (девлар)дан муҳофизат қилиш ҳақида ҳам қимматли фикрлар айтилган.

«Авесто»да қайд қилинишича, зардуштийлар табиатни ёр, суя, дарахт, ўсимлик, жониворларни эъзозлаш, ерга ишлов бериб, суғориб, ундан унумли фойдаланиш, бог-роғлар яратиш, чорваларни ривожлантириш шарт. «Ўт-ўлонлар ҳақида мевадан дарахтлар экилган, сувлари ҳамиша раво ва замин энг яхши ерди», деб таъкидланади.

Хулоса қилиб шуни айтиш зарурки, «Авесто» зардуштийлик диний фалсафий тизимининг тамойил ва қоидаларини умумий тарзда баён қилади. Ўзоқ аждодларимиз кўнган тўғри қилган «Авесто» муқаддас китоби фақат диний қўшиқ, ҳикоят ва ривоятлардан иборат бўлибгина қолмасдан балки ўтмиш маросимининг бебаҳо билимлари хазинаси ҳамдир. Унда мужассам тантирилган умуминсоний қадриятлар бугунги кунда ҳам ўз қадо-қимматини йўқотган эмас.

«Авесто» кўп халқларнинг, жумладан, Ўрта Осиё халқларининг тарихий ёдгорлиги ҳисобланиб, уларнинг қадимги тарихи, ижтимоий-сиёсий ҳаёт, маросимлари, анъаналарини ўрганишда муҳим манба бўлиб хизмат қилади.

V. БОБ. ХОРАЗМДА ЖАВОНМАРДЛИК ҲАРАКАТИ

Сирасини айтганда, жавонмардликнинг моҳияти икки сифатда мужассамланган: биринчиси—ўз халқига, дўстларига наф етказиш, яъни саховат, иккинчиси—ўз ватанини, дўстларини душман зараридан ҳимоя қилиш, яъни шижоат, инсоний қамолат, маънавий етуклик, мардлик, элга хизмат қилиш, аҳдга риоя қилиш, барчага мурувват кўрсатиш эвазига ҳар нарсани талаб қилмаслик, олижаноблик асосий ҳаётини тамойиллари ҳисобланади.

Миллат ва Ватан шарафини ҳимоя қилиш, уни мустақиллиги ва озодлигини сақлаш учун курашиш, бу йўлда жонини ҳам аямаслик—жавонмардларнинг асосий талабларидан бирidir.

Аждодларимизнинг ташқи душманларга қарши ўз мустақиллиги ва озодлиги учун курашларида Хоразм халқининг баходир ўғлонлари ва қизларининг ҳиссаси каттадир. Асрлар давомида бизнинг халқимиз Эрон аҳмонийлари, араб истилочилари, мўғул босқинчилари, рус мустамлакатчиларига қарши кескин кураш олиб борганлар. Бу курашлар жараёнида ўнлаган—юзлаган халқ қаҳрамонлари етишиб чиққан.

1. ЖАВОНМАРДЛИК ХАРАКАТИНИНГ БУЮК

НОМАЕНДАЛАРИ.

Т У М А Р И С .

Мил. аввалги 529 йилда Эрон шоҳи Кир II Мидия, кичик Осиё Сўғдиена, Парфия давлатларини босиб олиб, массагетлар иттифоқига қарши босқинчилик ҳужумини боштайди. Шу муносабат билан милод V асрда янаб ижод қилган юнон таърихчиси Геродот массагетлар ҳақида «Тўмарис» (Тўмарис—мил. авв. 550-520 йй), Ктесий, —Сактар подшоҳи Аморг (мил. авв. 550-521 йй), Дербиклар подшоҳи Амурей ва бошқаларнинг бирлашиб, душманга қарши бир тан бир жон бўлиб кескин кураш олиб борганликлари ҳақида ҳикоя қилади. Геродотнинг хабар беришича, Эрон шоҳи Кир II билан массагетлар ўртасида шиддатли жанглар бўлиб, массагетлар ғалабани қозongan Кир қўшинлари тор-мор қилинган, ўзи эса жангларнинг бирида ҳалок бўлган. 10 мингдан ортиқ Эрон қўшинлари қирғин ташланган.

Ўрта Осиёда яшовчи массагетлар, сактар дербиклар ва бошқа қбилалар чет эл босқинчиларига қарши курашда ўз ватанига садоқатли, ҳарбий маҳорат, бирдамлик намуналарини намойиш этдилар. Дербиклар подшоҳи Амурей 2 та ўғли билан ўз ватани озодлиги йўлида қурбон бўлди. Эрон шоҳи Кир II га қарши жангда сактар подшоҳи Аморг ўзининг 20 минг қўшинлари билан илтироқ қилиб, душманга қақшатқич зарбалар берди.

Массагетлар матикаси Тўмрис жангда ҳалок бўлган Эрон шоҳи Ёирнинг бошини кестириб, қон тўлдирилган мешга солиб, унинг жасадига қараб шундай деган: «Мана қонсури Сен ҳинла ишлатиб номардларча менинг ўғлим Спарганини асир олиб, унинг улимига сабабчи бўлдинг. Бу билан сен мени тириклай ёқдинг. Мен бўлсам сени ҳақиқий жангда енгиб катлангани олдим, энди мешга солинган қондан ҳоҳлаганингча тўйиб ичишинг мумкин».

ФАРАСМОН (Хоразмшоҳ мил.авв. 329-328)

Эрон аҳманийлари 519 йилда Хоразмни ўзига бўйсундиришга муваффоқ бўлдилар. Гарчи Хоразм уларга бож тўлаб турса ҳам тўла қарам бўлмади. Аҳманийлар Ўрта Осиёда 200 йил ҳукмронлик қилдилар. Хоразмликлар Эрон аҳманийлари Гарбга томон ҳарбий юришларида Сўз шаҳаридаги сарой қурилишларида фаол қатнашганлар.

Искандар Зулқарнайнинг Шарққа истилочиллиги юришлари муносабати билан Юнон тарихчилари Хоразмшоҳ Фарасмон ҳақида қисқача маълумот ёзиб қолдирганлар. Арианининг «Анвобасис» асарида таъкидланганига кўра мил.авв. 329 йилда Хоразм шоҳи Фарасмон 1500 отлик аскарлар билан Искандарнинг Марокаондаги (Самарқанд) қароғоҳига таъриф буюрди. Фарасмон Искандар билан мустақил давлат ҳукмдори ҳолида музокара олиб боради. Ўз давлати чегараларини Калх (Ғарбий Грузия) ва Аморзонларга (Қора денгиз бўйидаги сарматлар) билан туташ эконлигини билдиради. Мабодо, Искандар уларга қарши юриш ниятида бўлса, унинг аскарлари учун озиқ-овқат, отлари учун ем-хашак, зарур бўлса, аскарлар билан ҳам беишони билдиради. Фарасмон Искандар билан ҳарбий сулҳ тузади. Бундан шу хулоса келиб чиқадики жаҳоннинг дарага келтирилган буюк саркарда Искандар Зулқарнай Хоразм давлатини тин олган ва режа-таъини ундан яширмаган. Фарасмон оқилона дипломатия ишлатиб, ўз юртига келиши мумкин бўлган офатнинг олдини олган ва ўз давлатининг хавфсизлиги ва мустақиллигини таъминлаган. Фарасмоннинг 1500 отлик билан ёрдам бериши масаласи эса табиий равиш билан Искандарнинг кўп миқдор кийинлик ақлини олдида бу ҳақда ҳеч қанча рол ўйнамаган.

ШАЙХ НАЖМИДДИН КУБРО (1145-1221 йй)

Ҳазрати Назвий томониди «Кутби Даҳр» дея юксак баҳолн
ган Шайх Нажмиддин Кубро марказий Осиёда вужудга келган
йирик тасаввифий тариқатлардан бири «Қубровия» нинг асос
чисн. буюк мутасаввиф, донишманд, улуг шоир, саркарда ҳам
да забардаст ватанпарвардир. Шайх Кубронинг «Одоб-уз-заки
рийн», «Илал Ҳойим», «Фавойиҳ ул-жамоил ва фавотиҳ ул-жа
лал» номли араб ва форс тилларида ёзилган асарларида, ру
бойларида мутасаввуф донишмандининг узига хос мураккаб
таълимоти баён этилган. Ватан, ишқ, худо, инсон муносабат
лари, меҳр-муҳаббат, мурувват, жавонмардлик, поклик, ҳалол
лик, меҳнатсеварлик каби умумисломий, умуминсоний илгор
ахлоқий қадриятлар Кубро таълимоти ва тариқатининг асоси
ни ташкил этади.

Шайх Кубронинг илгор умуминсоний, ахлоқий ғоялари мус
тақил Ўзбекистоннинг истиқлол мафкурасини яратишда муҳим
аҳамият касб этади. Нажмиддин Кубро ўз ватанпарварлигини,
халқига садоқатлигини чет эл босқинчиларига қарши кураш
да намён қилган халқ қаҳрамонларидан ҳисобланади. 1221
йилда Чингизхон босқинчилари хоразмшоҳлар давлати ҳудуд
ларини босиб олиб, уларнинг пойтахти Гурганж (ҳозирги Қўҳ
на Урганч) шаҳрини ураб олганларида Хоразмшоҳ Алааддин
Мухаммад ва унинг онаси Туркман Хотун юртини ташлаб қо
чиб кетишган. Шаҳарда маълум бир боп бўлмаган. Шунда
шаҳар аҳолиси Шайх Нажмиддин Куброга мурожаат қилиб,
тақсир, энди нима қиламиз дегенларида, у шундай деб жа
воб берган: Бир томчи қонимиз қолгунча юртимизнинг ҳар
бир қарич ерини босқинчилардан ҳимоя қиламиз, ҳамма душ
манга қарши умумхалқ курашига отлансин, деб хитоб қилган
Ўзи халқ курашининг бошида туриб, муғул истилопларига
қарши курашган. Душман шаҳарни етти ой қамал қилиб ол
олмаган. Чингизхоннинг 3 та угли (Жўжи, Чагатай, Убадей
лар) бошчилигида муғулларнинг 50 минг қўшини Гурганжни
олиш учун шиддатли жанглар олиб борганлар. Бироқ шаҳар
аҳолиси таслим бўлмаган.

Чингизхон Нажмиддин Куброга мактуб йўллаб, «Сизнингдек
утўғ зотини, шайхлар шайхини ўлимга маҳкум қилинган Урганч
аҳолиси ичида қолишингизни ва беҳуда ҳаёқ бўлишингизни
биз раво кўрмаймиз. Шунинг учун сиз шаҳар аҳолиси ичи

дан чиқиб, биз томонга ўтинг. Сизнинг жонингиз ва молингизни сақтаб қолишга биз кафолат берамиз», деб ёзган эди.

Бу хатга жавобан Нажмиддин Кубро шундай деган: «Мен 70 ёшга тулдим. Бутун ҳаётимнинг яхшию ёмон кунларини шодлику гамгинлик дамларини шу халқ орасида ўтказдим. Эндilikда халқим билинга оғир кулфат тушган дамларда, уни ташлаб кетиш бу инсофдан эмас, бунини на худо, на банда кечи ради. Мен ҳамisha халқим билан бирга бўлганман, ҳозир ҳам у билан бирга қотаман».

Бу жавобдан кейин Чингизхон газабланиб, янги кучлар сафарбар қилиб, ички душманларнинг хойинлиги туфайли, шаҳарни ишғол қилишга муваффоқ бўлган. Шаҳар аҳолиси ҳар бир уй, ҳар бир куча учун шиддатли жанглар олиб борган. Чет эл босқинчиларига қарши курашда Шайх Нажмиддин Кубро бево сита иштирок қилган. Президентимиз Ислом Каримовнинг таъкидлашича, «Нажмиддин Кубро ватанимизни Чингизхон босқинидан озод қилиш учун жанг қилиб, қўлида озодлик байроғини маҳкам тутиб жон таслим» этган. Мўғуллар жуда кўп аҳолини қириб ташлаганлар, 50 минг мўғул аскарининг ҳар бирига 24 урганчилик жасади тўғри келган. 100 мингдан ортиқ усталар, ҳунармандлар, меъморлар асир қилиб мўғулистонга жўнатилган. Ёш хотин-қизлар, йигитлар ҳам асир олинган. Қолган аҳоли қирғин қилинган. Амударё тўғонини бузиб, сувни шаҳар томон буриб юборганлар. Шаҳар сув остида қолган. Бир вақтлар гўзал ва бой, Шарқ билан Ғарб ўртасидаги саяҳат маркази Гурганиж шу тариқа харобага айланиб қолган.

ЖАЛОЛИДДИН МАНГУБЕРДИ (1200-1231 йи)

1219 йилларга келиб хоразмшоҳлар давлати юксалиб, чегаралари кенгайиб, Шарқда қудратли давлатлардан бирига айланди. Ўша вақтда Ироқдан Ҳиндистонгача, Орол денгизидан Ҳинд океанигача бўлган ҳудудлар ва давлатлар хоразмшоҳларга қарам бўлган. Шарқда хоразмшоҳлар давлатига қарама-қарши турган Чингизхон империяси мавжуд эди. Шарқнинг бу 2 йirik давлати ҳам жаҳонга ҳукмронлик қилиш ниётида эди. 1218-1219 йилларга келиб, бу 2 та буюк давлатлар манфатлари тўқнашиб қолди.

1219 йилда Чингизхон 600 минглик, яхши қуролланган жангларда чиниққон қўшин билан хоразмшоҳлар давлатига

қарши ҳужум бошлади. Уша даврдаги Хоразмшоҳлар давлатининг ички аҳволи ҳам душманга қўл кетди. Ҳарбий галабалардан жангираган Хоразмшоҳ Муҳаммаднинг манманлиги, ўзбошимчилиги, онаси Туркон хотун гапидан чиқмаслиги, бошқаларнинг фикрини менсимаслиги, шоҳзодалар ўртасида тахт талашувлар, ҳарбий раҳбарлигида бирдамликнинг йиқилиги ички андешаларни кескинлаштириб юборди.

Асосий кучларни Сирдарё бўйига тўплаб, босиб келаётган душманга шу ерда катта куч билан қақшаткич зарба бериш ҳақидаги ҳарбий кенгашда айтилган тўғри таклифлар Хоразмшоҳ Муҳаммад томонидан рад этилиб, ҳар бир шаҳар, ҳар бир қалъа ўзини-ўзи мудофаа қилиши зарур, деган Хоразмшоҳ таклифи қабул қилиниб, ҳарбий кучлар шаҳарларга бўлиниб тарқатиб юборилди. Бу нотўғри ҳарбий тактикадан душман усталик билан фойдаланиб, шаҳарларни катта куч билан кетма-кет, анча осонлик билан ишғол қилишга муваффақ бўлди. Оқибат натижада душман 1-1,5 йил мобайнида бутун Моъроуншаҳрни босиб олиб, 1221 йил бошларида Хоразм пойтахти Гурганж (Қўҳна Урганч)га етиб келди ва уни қатъат қилди. Алладан Муҳаммад душмонга қарши кўпроқ куч тўплаш бўлхонаси билан мамлакатнинг жанубий ғарбий ўлкалари бўйлаб, сафарга кетди ва 1220 йилда Каспий денгизига келиб, унинг оролларида биринчи маротиба В.фотиҳдан сал бурун у ўз олдига ўғиллари Жалолиддинни, Ўзлокшоҳ ва Оқшоҳларни чақириб, Ўзлокшоҳни тахт вориси этиб тайинлаш ҳақидаги аввалги қарорини ўзгартиб, Жалолиддинни Хоразмшоҳ деб эълон қилди. Отасининг жасадини дафн қилиб ўғиллари Гурганжга қайтиб кетдилар. Бироқ Хоразмшоҳ Муҳаммаднинг онаси Туркон хотун тарафдорлари Жалолиддиннинг шоҳлигини тан олмадилар. Ҳаттоки унга қарши фитна ҳам тайёрланган эдилар. Туркон хотун ўзининг Хўжаи Тегинни Хоразм султони қилиб тайинлаган эди. Тахт учун курашиб қон тўкишни истамаган Жалолиддин Хўжанддан келган дўсти Темур Малик билан бирга 300 отлия бўлиб, Гурганждан жўраб кетди. Жалолиддин, даставвал, Нишапурга келиб, Мўғул-татар босқинчиларига қарши муқаддас уруш эълон қилди. У амирларига, вилоятлар ҳокимларига хат юбориб, улар ихтиёридаги барча қуролли кучларни босқинчиларга қарши кураш учун бирлаштиришга даъват этди. Биринчи бўлиб Хирот ҳокими Амин а.

Мулк (Жалолиддиннинг қайнотаси) ўн минг аскар билан қўшилиб қўшилди.

Жалолиддинни тор-мор қилиш учун Қандахор ҳудудига Чингизхон қўшинининг йирик гуруҳлари ташланди. Ибн ал-Асир маълумотларига қараганда, жанглар уч кун давом этди. Мугуллар Балх ёнида яқсон этилди. Чингизхон ўрта Осиёга юриш бошлаганидан буён биринчи марта хавотирга тушди. Хоразмшайхларни эса, ақсинча, босқинчилар устидан қозонилган биринчи галаба руҳлантирди, уларди истилочиларни енгишга ишонч пайдо бўлди.

1221 йилда Жалолиддин Газнийг қўлиб сифатида кириб келди. Бу ерда унга Сайидаддин Ибраҳим ал-Халажи, Балх ҳокими Аббас Малик ал-Ҳасан ва қарлуқлар садоқат билан хизмат қилишга қасамёд қилдилар. Уларнинг ҳар бирида 30 минг отлиқ бор эди. Фақат Жалолиддин билан Амин ал-Мулкнинг аскарлари сони 100 мингдан ошиб кетди. Энди душманга қарши ҳужумга ўтиш имконияти туғилди.

Ўша пайтда Валиини қалъасини қамол қилиб турган Топчук ва Мулғур бошчилигидаги мугуллар қўшинига ҳужум бошлади. Уч кун давом этган жангда 1000 мугул аскари ўлдирилди, қолганлари қочиб қўтилдилар.

Чингизхон Жалолиддинни тор-мор қилиш мақсадида Шиги Кутуку нушан бошчилигида 45 минглик қўшин юборади. Газна шаҳари яқинидаги Нарвана деган жойда мугул аскарлари билан Жалолиддин лашкарлари ўртасида қаттиқ жанглар бўлиб бу жангда ҳам Жалолиддин душман устидан галаба қозонди.

Шиги Кутуку қолган аскарлари билан қочиб, Чингизхон штаби жойлашган Талакан қалъасига етиб борди. Шунда, сўнг Чингизхон Жалолиддинга қарши жангга шахсан ўзи бошчилик қилишга қарор қилди. У Жалолиддинга қарши ҳал қилувчи жангга тайёрланар экан, ўзи учун қўлай вазиятни сабр билан кутди. Ана шундай вазият ҳам вужудга келди. Гап шундаки, Шиги Кутуку лашкарларини Парвана остоналарида тор-мор қилгандан кейин, Жалолиддин жангчилари бой ўлжага эга бўлдилар. Ўлжани бўлиш пайтида халқлар, қарлуқлар ва йфгонлар ўртасида келишмовчилик пайдо бўлиб, ҳар қайси си ўзига кўпроқ олишга тиришди. Ана шу келишмовчилик Жалолиддин армиясини таркалиб кетишига сабаб бўлди. Юқорида зикр қилинган қабилалар, Жалолиддин илтимосига қарамай, уни ташлаб кетдилар. Жалолиддин жуда оз куч билан

қолди. Чингизхон бу қулай вазиятдан тезлик билан фойдаланишга қарор қилди ва Жалолиддинга қарши катта қўшин ташлади.

Жалолиддин кучлар нисбатини ҳисобга олиб, Синд (Ҳинд) дарёси бўйида мудофааланишга қарор қилди.

Қўқорида қайд қилганимиздек, Жалолиддин 1220—1221 йиллар мобайнида Хуросон, Қандоғар, Балх, Қабул, Ғазна, Хирот вилоятларида душман билан аёвсиз жанглар олиб борди. Айниқса, 1221 йил 24-27 ноябр кунлари Синд (Ҳинд) дарёси ёқасида мўғул суворийлари билан бўлган жанг ҳаммасидан ҳам даҳшатли бўлди. Бу жангда гоҳ мўғуллар, гоҳ Жалолиддин аскарлари устун келиб, икки томондан ҳам куп талофатлар берилди. Жалолиддиннинг 700га яқин жангчилари қолди, холос. Охириги жангни Чингизхоннинг ўзи бошқариб борди. У Жалолиддин қўшинига қарши янги ва катта куч ташлади. XIII асрнинг буюк саркардаси, дунёни ларзага келтирган Чингизхон ана шу жангда Жалолиддин билан юзма-юз олинди. Мўғул қўшинларининг сон ва қурол жиҳатидан устунлиги, албатта, ўз таъсирини кўрсатди. Душман аскарлари Жалолиддиннинг оз миқдорда қолган аскарларини уч томондан қамраб, Синд дарёси ёқасига сиқиб келдилар.

Мўғул аскарлари Жалолиддиннинг 7 ёшли ўғлини ушлаб, унинг кўз ўнгида пичоқлаб, юрагини сугириб олиб итларга ташладилар. Бу даҳшатли воқеадан ҳаддан ташқари ғазабланиган Жалолиддиннинг кўзи дарё ёқасида тўпланиб турган оила аъзоларига тушди. Онаси унга: ўғлим, бизни бу қонхўр, инсон қиёфасини йўқотган жаллодларга ташлаб кетма, яхшиси, ўз кўлинг билан бизларни шу ерда ўлдир, деб қатъий талаб қилди. Шундан сўнг у ноиллож ўз оиласи аъзоларини Синд дарёсига гарқ қилишга қарор қилди.

Душман қўлига тириклайин асир тушмаслик учун оиласи аъзолари изидан Жалолиддин ҳам оти билан бирга ўзини сув бағрига ташлаб, дарё тўлқинлари уни нариги қирғоқ томон оқизиб кетди.

Бу воқеалар Чингизхоннинг кўз ўнгида содир бўлди. Қурганларидан ҳайратда қолган улуг мўғул ўз ўғилларига қараб деди: «Отанинг фақат шундай ўғли бўлиши керак. У шундай даҳшатли жангдан омон қолиб, шундай офатдан кечиб ўтиб, омонлик қирғоғига етиб олган экан, ундан ҳар қандай ханф хатарини, кўплаб ташвишларни кутиш мумкин».

Кейинги жангда енгилган, ҳолдан тойган, кўп-аскарларини йўқотган Жалолиддин қолган одамлари билан шимолий Ҳиндистонда жойлашган Жуд тоғлари этагига келиб қўй ташлади. Жалолиддиннинг ночор аҳволдан фойдаланиб, Жуд тоғлари атрофида жойлашган Шатра округининг подшоҳи бир минг отлиқ ва 5 минг пиеда аскарлари билан Жалолиддинга қарши ҳужум бошлади.

Жалолиддин бор куч-гайратини жамлаб, мисли қурилмадан шижоат билан, «Ё ҳаёт, ё улим» шiori остида душманга таш ланиб унн тор-мор келтирди. Бу галабадан кейин Шимолий Ҳиндистоннинг Синд, Уччи, Мултан, Лахор ва Пешавар вилоятларининг ҳукмдорлари Жалолиддинни тап олдилар ва унга вассал бўлишга рози бўлдилар. Шимолий Ҳиндистонда 3 йилдан кўпроқ вақт туриб, Жалолиддин ўзини ростлаб олди. Кичкина давлатини тузди, кўп миқдорда аскар тўплади ва ўз номидан кумуш ва мис тангалар зарб қилдирди. Бироқ бу ёт ва ғаним мамлакатда кўп туриб қолиш мумкин эмас эди. Унинг асосий мақсади мўғул босқинчиларига қарши курашдан иборат эди. Жалолиддин Ироққа кетишга қарор қилди. Уша вақтда Ироқ ҳукмдори унинг иниси Ғияс ад-Дин Пиршоҳ эди.

1225 йилда Озарбайжонни эгаллаб, яқин Шарқ мамлакатлари ҳукмдорларига (Ироқ, Озарбайжон, Дамашқ, Қония, Миср, Гуржистон, Керман, Табриз ва ҳоказо) хатлар юбориб, уларнинг кучларини бирлаштириб, мўсулмон дунёсининг ашаддий мўғул босқинчиларига қарши курашга чорлайди.

Кўп мамлакат ва вилоятлар ҳукмдорлари Жалолиддин таклифини қабул қиладилар. Бироқ Гуржистон маликаси Русудана бу таклифни қабул қилмади ва Жалолиддинга қарши урушга тайёрлана бошлади. У 60 минглик қўшин тўплади. Бундан хабар топган Жалолиддин Гуржистонга қарши ҳужум бошлади. Русудана қўшинини тор-мор қилиб, Тбилис шаҳарини ишғол қилди. Лекин шартини қабул қилмадилар. Жалолиддин Гуржистонга иккинчи марта ҳужум қилди. Кўп қон тўкилди, лекин гуржилар бари бир Жалолиддинга қўйилмадилар.

Жалолиддин таклифини Боғдодда ултирган араб халифи си ан-Наср ҳам жавобсиз қолдиради. Ан-Насир Жалолиддинга қарши эди. Чунки унинг отасини Алладдин Муҳаммад Хоразмшоҳ бир вақтлар Боғдодни босиб олиб, Халифани ташт

дан тушириш мақсадида, ҳарбий юриш бошлаган эди. Аммо бу юриш табиий сабабларга кўра натижасиз тугаган эди. Жалолиддин Халифага қарши уруш бошлади. Қўш Темур бошчилигидаги Халифа қўшинларини тор-мор келтириб, Бог дод атрофида 12 кун туриб, шаҳарни ишғол қилмай Озарбойжонга қайтиб кетади.

1227 йил январда Жалолиддин Табриз шаҳрида турган вақтида мўғуллар Ғарбга янги юриш бошладилар. Улар Дамлаш ва Рай шаҳарлари атрофига етиб келдилар, деган хабар келди. Дарҳол узининг таянч базаси булган Исфакон шаҳрига етиб кетди. 1227 йил 5 сентябрда Исфакон яқинида Жалолиддин катта куч билан мўғул отрядларига қарши жанг бошлади. Қаттиқ жанглар натижасида мўғул лашкарлари тор-мор қилинди. Бироқ Жалолиддин қўшинларининг ҳам чан қаноти мағлубиятга учради.

Бу жангда иштирок қилган таниқли мўғул саркардаларидан бири, Тайнал-нўйан Жалолиддиннинг мисли кўрилмаган қахрамонлиги, жасорати ҳақида шундай дейди: «Чиндан ҳам бу одам ўз даврининг буюк паҳлавони ва ўз тенгқурларининг сардоридир».

Яқин шарқ мамлакатларида Жалолиддин 1225 йилдан то 1231 йилгача гоҳ ўзлари учун умумий душман булган мўғуллар хавфини тушунмаган ва Жалолиддин амрига бўйсунмаган ҳукмдорлар, гоҳ унинг кетидан қувиб юрган мўғул босқинчиларининг айрим гуруҳ қўшинлари билан кўп жанглар олиб борган. Жами у мўғул босқинчиларига қарши 1220 йилдан то 1231 йилгача (11 йил), ҳозирги Эрон, Афғонистон, Ҳиндистон, Ироқ, Туркия, Сурия, Озарбайжон, Туркистон ҳудудларида кескин ва мурасасиз кураш олиб борган. Бу жангларнинг деярлик барчасида Жалолиддин қўшинлари голиб чиққан. Бу ютуқлар Жалолиддиннинг уша давр ҳарбий санъатини чуқур эгаллаганлиги, буюк стратегик ва оламга машҳур саркарда эканлигидан далолат беради.

Бироқ узоқ давом этган жанглар кичик Осиё, Сурия, Эрон, Ироқ, Кавказ орти халқлари зиммасига огир юк бўлиб-тила тушмасдан, балки кўп миқдорда қурбонлар беришга ҳам сабаб бўлди. Бу ҳол халқ норозилигини кучайтирди. Бундан ташқари бу мамлакатларда Жалолиддин таъсирининг кучайиб бораётганидан, мол-мулки, ҳокимияти қўлдан кетишидан чўчиб қолган маҳаллий амалдорлар, султонлар, у тузғал

иттифоқдан чиқиб кета бошладилар. Улар Жалолиддиндан қутилиш йўлини ахтара бошладилар. Юқорида номлари тилга олинган мамлакат ва улкалар ҳукмдорлари Қоний султони Қай-Қубод 1 атрофига жинслашиб, Жалолиддинга қарши инерция (иттифоқ) туздилар.

Жалолиддиннинг 700 отлиқ аскари билан Қай-Қубод 1 нинг уч минг отлиқ аскари ўртасида 1239 йил 7 августда Ясси чаман тоғлари атрофидаги текисликда биринчи туҳна шув бўлиб, бу жангда ҳам Жалолиддин ғалаба қилди. Тор мор бўлиб, қочиб кетаётган Қай-Қубод 1 аскарларини Жалолиддин орқасидан қувмди. Улар омон эсон, бутунлай қирилиб кетишдан қутилиб қолдилар.

Биринчи жанг натижасида омон қолган Қай-Қубод 1 нинг кучлар тўплаб 1230 йил 10 августда Жалолиддинга қарши иккинчи ҳужум бошлади. Бу коолиция билан Хоразмшоҳ Жалолиддин қўшинлари ўртасидаги охириги ва ҳал қилувчи жанг бўлди. Бу жангда Жалолиддин аскарлари тор-мор қилинди.

Исмоилийлар бошлиғи Ал-ад-Дин Муҳаммад III Жалолиддиннинг мағлубияти ҳақида дарҳол мўғулларга хабар юборди. Бу хабарни олган замон мўғуллар Озарбайжонга бостириб кирдилар ва уни ишғол қилдилар. Улар Жалолиддинни тириклайин ушлаш учун уни кетидан қува бошладилар.

Мағлубиятга учраган, аскарсиз қолган, ҳолдан тойган Хоразмшоҳ Жалолиддин Майафрикин тоғлари томон от қўлди. Унинг орқасидан қувиб келаётган 15 мўғул отлиқ аскарларидан иккитаси Жалолиддинни қувиб етади. Бироқ Жалолиддин улар билан олишиб, иккаласини ҳам ўлдиради. Бошқа мўғул отлиқлари эса орқада қолиб кетадилар. Аиндор қишлоғи яқинида Хоразмшоҳ Жалолиддинни курдлар ушлаб олади ва уни талайдилар. Курд қорақчилари уни ўлдиришни бўладилар. Шунда Жалолиддин қарақчилар бошлиғига мурожаат қилиб, мени ўлдиришдан сизларга ҳеч қандай фойда йўқ. Агар сиз мени Майафрикин ҳокими Ал-Малик ал-Музэффар Шихоб ал-Дин Ғазига топширсангиз, жуда катта мукофот оласиз, деган. Курд бу таклифга рози бўлиб Жалолиддинни уйига олиб келади ва ўзи от топиб келиш учун кетади. Уша вақтда Ағур исмли қўшни курд кетиб қолади. У ушда ухлаб ётган одамни кўриб, уй эгасининг хотинидан бу нарса деб сўрайди. Хотин бу Хоразмшоҳ, деб жавоб беради. Ағур

нинг акэси жанглариинг бирида ҳалок бўлган эди. Акэсининг кўни учун у ухлэб ётган. Хоразмшоҳ Жалолиддинга найза билан қўлдирэди. Бу воқеа 1231 йил 17 ва 20 август оралигида содир бўлди.

Жалолиддиннинг душманларидан бири Дамашқ ҳокими ат-Малик ал-Ашрафга қувонч билан Жалолиддиннинг ўлганлиги ҳақида хабар қилганларида, у шундай деган: «Сизлар мени унги ўлими билан табрикляйсизлар! Лекин сиз ҳали бу ўлимнинг аччиқ оқибатларини курасиз. Оллоҳга қасамд қилиб айтаманки, Жалолиддиннинг ўлими Ислом мамлакатлари ҳудудларига мўғул босқинчиларининг бемалол бостириб келишларини билдиради. Чунки эндиликда мўғул босқинчиларидан бизни ҳимоя қилиб, ўртада девор бўлиб турган Жалолиддин йўқ».

Ватан озодлиги йўлида жонини фидо қилган дозгорак курашчи, миллий қаҳрамон, жаҳон тарихида учмас из қолдирган Жалолиддин Мангубердиннинг бутун онгли ҳаёти чет эл босқинчиларига қарши курашда ўтди. Унинг хотирасини абадилаштириш ва тарихий адолатни қарор топтириш мақсадида, Ўзбекистон Республикаси Ўзирлар Маҳкамаси 1999 йилда Жалолиддин таваллудининг 800 йиллигини нишонлаш ҳақида 1998 йил 24 сентябрда махсус қарор қабул қилди.

ТЕМУР МАЛИК

Мўғул босқинчилари 1220 йил февраль-март ойларида Мовароуннаҳрнинг қатор йирик шаҳарлари—Бухоро, Самарқанд, Ҳанд шаҳарларини ишғол қилиб, Ҳужанд шаҳрига қўлдилар. Ўша вақтда Хоразмшоҳ томонидан тайинланган Ҳужанд шаҳари ҳокими машҳур саркарда ва оташин ва ташарвар Темур-Малик эди.

Мўғуллар 20 минг қўшин билан Ҳужанд шаҳрини қамал қилдилар. Албатта, би шаҳар ҳимоячилари кучидан бир қанча маротаба зиёд эди. Душман диққатини шаҳардан четга тортини мақсадида Темур Малик 1000 га яқин сайланган аскарлар билан Сирдарё ўртасида жойлашган Оролга ўтиб, мўғулларга қарши курашни давом эттирди. У оролни мустаҳкам ҳарбий қўрғонга айлантирди. Орол дарё қирғоғидан анча узоқда жойлашган бўлиб мўғуллар отган ўқлар ва тошлар унгача ёриб етмас эди. Темур Малик жангчилари эса пайт бўйлаб, кемаларда қирғоққа яқинлашиб мўғул босқинчилари

га катта талофатлар етказиб турганлар. Темур-Малик буйру-
ги билан 12 та кема ҳўлланган кигиз билан ўралиб, ла
билан сувалиб, сиркага шимдирилган. Шунинг учун ҳам бу
кематарга ўқ ўтмаган, улар оловда ёнмаган. Чунки мўгул
лар фақат ўқ ёйдан ўқ, маниканакдан тош отибгина кифоя-
ланмасдан, кемаларни ўтга ёқиш мақсадида ёндирилган фа-
келлар ҳам отганлар.

Бироқ Темур Малик ва унинг лашкарлари қанча қаҳ-
рамонона курашмасин, кучлар нисбати тенг эмас эди. Мўгул
босқинчилари дарё қирғоқларини ўраб олиб, кун сайин ҳу-
жумни кучайтира бошладилар. Аҳволни тўғри англаган Те-
мур Малк шаҳарни мўгулларга топшириб, 70 кема билан
Сирдарёда сузиб, Хоразм томон кетишга қарор қилди. Ҳат-
то Сирдарё орқали чекинаётиб ҳам Темур Малик мўгуллар-
га қарши курашни тўхтатмаган. Тўхтовсиз жанглар билан,
инсели кўрилмаган қийинчиликларни енгиб, қолган аскарлар
ва кематари билан Темур Малик Жанд шаҳарига етиб кела-
ди. У Сирдарёда ёғочдан ясалган паромлар билан олдини
тўсиб турган мўгул қўшинларига дуч келди. Ёв тўсиб турган
жойга яқин бормасдан кемаларни қирғоққа бурди ва қуруқ-
ликка чиқиб олди. Қуриқликда ҳам кўп сонли мўгул лашкар-
лари уни олдини тўсиб турган эдилар. Қаттиқ жанглар қи-
либ катта талофатлар бериб, озгина лашкарлари билан мў-
гуллар мудофаасини ёриб ўтиб, Гурганжга етиб келди. Хора-
змшохлар пойтахтида мўгулларга қарши курашнинг қаҳра-
мон сифатида кутиб олдилар.

Гурганжга қелиб, Темур Малик Хоразм лашкарларига
бошчилик қилди. У Жўжи лашкарларига қарши бирқанча
муваффақиятли жанглар уюштириб, ҳатто Сирдарёнинг қули
оқимида жойлашган Янгикент шаҳарини ҳам Жўжидан тар-
тиб олган.

1221 йил кишида вафот этган отасини Касий денги нда
ги ороларнинг бирида дафи қилиб укалачи Азлагшоҳ ва
Оқшоҳлар билан бирга Жалолиддин ҳам Гурганжга етиб кел-
ган эди. Халқ Жалолиддинни катта қувонч билан кутиб ол-
ди. Лекин уни кўролмаган қипчоқ ҳарбий бошлиқлари Жало-
лиддинга қарши фитна уюштирдилар, уни Шоҳ деб тан ол-
мадиган, ҳатто катл қилишни ҳам режалаштирдилар. Бунинг
пайнаган Жалолиддин ва Темур Малик 300 га яқин отлиқ ас-
карлар билан Гурганжни ташлаб кетишга мажбур бўлдилар.

Хуросон, Афғонистон вилоятларига бориб, улар мўгул
босқинчиларига қарши кураш ташкил қилдилар. Темур Ма-
лик Жалолиддин билан бир қатор мамлакатларда бўлиб, мў-
гулларга қарши жанг қилиб, Жалолиддин ўлдирилгандан
кейин кўп йиллар сарсон-саргиздонликда яқин Шарқ мамла-
катларида юриб юрти Хўжандга қайтиб келади. Бу ерда у
мўгуллар хизматига кирган ўғлини кўрди, қариндош-уругла-
ри билан учрашди. Хўжанд аҳолиси Темур Маликни келгани
дан ташвишга туша бошлади. Чунки мўгуллар ботиб қотса,
уни яширгани учун халқни жаолаши мумкин эди.

Бу аҳволни ҳисобга олган Темур Маликнинг ўзи Хў-
жандга мўгул маъмуриятига бориб, уларни ҳақорат қила
бошлади. Дўқопписи қилди. Бунга чидай олмаган мўгул маъ-
мурлари уни ўлдирдилар.

Бу олижаноб инсон, машҳур саркарда, она юртининг асл
фаозанди қолган бутун умрини Жалолиддин билан бирга
мўгул босқинчиларига қарши курашга бағишлади, душманга
таслим бўлмади, лекин қаҳрамонларча ҳалок бўлди.

ПАҲЛАВОН МАҲМУД (1247-1326 йй)

Машҳур файласуф олим, ин ошарвар шоир, Умар Хай-
ём анъаналарининг давомчиси Паҳлавон Маҳмуд Пирёрвалий
1247 йилда Хива шаҳри яқинидаги қишлоқларнинг бирида
пўстиндўз оиласида дунёга келган. Кўҳна Урганч ва Хива
мадрасаларида таълим олган. Турли билимларни пухта эгал-
лаш билан бирга жисмоний тарбия билан мунтазам шўғул-
ланган. У елкаси ерга тушмаган паҳлавон бўлган. Эрон, Ҳин-
дистон, Покистон, Ўрта Осиё халқлари Паҳлавон Маҳмудни
кураш тушадиган паллонларнинг пири деб тан олишган.

Ислам динидаги тасаввур оқимининг еакчи намоиядаси
бўлган Паҳлавон Маҳмуд жавонмардликни ўз шетрларида
кенг тараннум этган.

Эронлик олим Сайид Нафисий «Сарчашман тасаввур-
дар Эрон» номли асарида «Фатувват-жавонмардлик гуруҳи-
нинг улуг пешволаридан бири машҳур шоир Паҳлавон Маҳ-
муд Хоразмийдир», деб таъкидлайди.

Олимлар Абу Муслим, Муқанна, Яқуб ибн Лайс, Муҳам-
мад Тарабий, Жалолиддин Мангуберди, Темур Маликни

жавонмардлик ҳаракатининг машҳур намояндалари, деб ҳисоблайдилар.

XIII-XIV асрда Хоразм жавонмардлари уч буюк сиймодан—Шайх Нажмиддин Кубро, Жалолиддин Мангуберди Паҳлавон Маҳмуддан маънавий озиқ, амалий ибрат олдилар ва бу таълимотни жамиятнинг барфча жабҳаларига олиб кирдилар.

Ривоятларда ҳикоя қилинишича, Паҳлавон Маҳмуднинг Ҳиндистон сафари пайтида қизиқ бир воқеа рўй берган.

Маҳмуднинг Деҳлига сафари ҳинд халқининг миллий байрамига тўғри келибди. Одатда бундай байрамларда халқ сайллари, ҳар хил томошалар, мусобақалар уюштирилган.

Маҳмуднинг Деҳлига келганидан хабар топган Султон ушн эртага бўладиган кураш мусобақаларида иштирок этишни ва ёш сарой полвони билан беллашишни сўраб одам тобораибди. Маҳмуд ёш баҳодирнинг иззат-нафсига шикоят этишишни ўзига эп кўрмай, бу илтимосни рад этибди. Бунн эшитган Султон қаттиқ газабланибди. Мулозимлар бу аҳволни Маҳмудга етказиб, ундан курашда иштирок этишни илтимос қилибдилар. Маҳмуд охири розилик берибди.

Одатда Маҳмуд бундай мусобақалардан олдин улуғларнинг қадам жойларини зиёрат қилар экан. Ўша кеча ҳақиқатан ҳам шаҳардаги қабристонни зиёрат қилиб юрса, бир аёл эрининг қабрини қучоқлаб, «Эй худо, цкки болам ва эримни олдинг, эртаги кун майдонда ёлғиз ўғлимнинг қўлини баланд қилгин» деб нола чекаётган экан. Паҳлавон Маҳмуд бу хотин Султон саройидаги паҳлавоннинг онаси эканлигини сезибди.

Эртаси кунг кураш майдонида Паҳлавон Маҳмуд ўзини гоятда ожиз, заиф қилиб кўрсатибди ва ёш ҳинд паҳлавонидан билла-кура енгилибди.

Султон бу гатаба шарафига катта зиёфат берибди. Тантаналардан сўнг ҳоким бошчилигида арқони давлат меҳмонлар ва хизматкорлар филларга миниб ўрмонга овга жўнашибди. Чангалзорлар орасидан кетаётганда тўсатдан Султон тахтиразони ўрнатилган фил батқоққа ботиб кетибди. Кўн уринишибди, лекин филни лопдан чиқаза олишмабди. Шунда Паҳлавон Маҳмуд хизматкорларига филнинг олдинги оёқларини орасини қавлаб, лопдан бушатишни илтимос қилибди.

Шундай ҳам қилишибди. Лойдан бўшаган фил оёқлари орасига катта бир яғочни ташлабдилар. Паҳлавон Маҳмуд ана шу яғоч устига туриб, фил оёқлари орасига елкасини қуйиб бир зўр билан филни икки оёқини батқоқдан бўшатибди, фил ўзини ўнглаб, ҳалокатдан қутилибди.

Ҳамма меҳмоннинг қудратига офаринлар айтибди. Овдан сўнг яна зиёфат давом этибди. Гап орасида Султан Маҳмуддан:

—Кеча майдондаги заифлигингиз билан бугунги жасоратингизни қандай тушунса бўлади?—деб сурабди.

—Эй олийҳиммат Султон, кеча мен билан майдонда курашган йигит бир беванинг ягона фарзанди экан Истиқболи порлоқ Паҳлавон, лекин ҳали тажрибаси йўқ. Мен у билан олишиб, майиб қилиб умрига зомин бўлишни истамадим. Аммо сиз ғазабланганингиздан сўнг кураш тушишга розилик бердим,—дебди у.

—Тиланг тилагингизни, нима истасангиз муҳайё қиламан,—дебди султон.

—Менга ҳеч нарса керак эмас. Сизнинг зиндонларингизда 200 дан ортиқ юртдошларим асир экан, шуларни озод қилсангиз, ватанимга ўзим билан бирга олиб кетсам бас,—дебди Маҳмуд.

Султон Баҳодирга от-улон, сарपोлар берибди ва юртдошларини асирликдан озод қилиб, уни қўлига топширибди.

Шундай қилиб, Паҳлавон Маҳмуд асирликдан қутитган элдошлари билан ўз ватани Хоразмга омон-эсон етиб келибди.

МУҲАММАД РАҲИМХОН СОНИЙ (ФЕРУЗ) (1865-1910)

Хива хони Муҳаммад Раҳимхон Соний таниқли давлат арбоби, етук дипломат, адолатпарвар ва маърифатпарвар шоир эди. У 47 йил давомида мамлакатни идора қилган. Сайид Муҳаммад Раҳимхон Соний давлатни идора қилишда шариат талабларига қатъий амал қилган. Айни пайтда давлат гафилларига нисбатан бешафқат хонлардан эди. Унинг фаолиятида адолатпарварлик ва ҳақгўйлик билан бир қаторда, қаттиққўллик, талабчанлик ва ташаббускорлик қўшиб олиб берилган.

Сайид Муҳаммад Раҳимхон Соний марказий ҳокимиятни мустаҳкамлаш борасида катта ишларни амалга оширган. Саройга билимли, тажрибали, инсофли ва диёнатли амалдорларни тўплаган, уларнинг хизматларига қараб, мартабаларини мунтазам ошириб борган. Сарой аъёнларига, вилоят ҳокимлари ва қозиларига давлат хозинасидан иш ҳақи белгиллаган, Олий Кенгашнинг роли ва масъулияти оширилган. Иброҳим Хўжа, Сайид Абдулла Хўжа, Сайид Иллом Хўжа каби узоқни кўра биладиган, ташаббускор шахслар саройда хоннинг бош вазир лавозимида хизмат қилганлар. Жасур, удабурон Ёқуб Меҳтор, Муҳаммад Мурод девонбеги, Муҳаммаб Нийёз ва Раҳматулло Ясовулбошилар, Ҳасанмурод ва Худоёр қушбегилар, Иллом Ноқиб Хўжа ва шулар каби амалдорлар саройда энг масъул лавозимларни эгаллаганлар. Шунингдек Юсуф Ҳожи Охун, Муҳаммад Латиф Охун, Огаҳий, Комил Хоразмий, Юсуф Баёний каби илмор, тараққийпарвар олимлар, тарихчи ва шоирлар хоннинг устозлари ва яқин маслаҳатчилари бўлган.

Муҳаммад Раҳимхон Соний ўзининг буутн ҳукмронлик даврида эл-юрт фаровонлиги, тинчлиги ва осойишталиги учун курашган Мамлакатда зироат, савдо-тижорат ишларининг ривожланиши, ирригация қурилишларининг жадаллашуви ҳақида тинмай гамхўрлик қилган. Айниқса, Хоразмда фан, маърифат, адабиёт, мусиқа ва меъморчилик қурилишларига алоҳида эътибор берган. Унинг даврида Хивада наёб трихин, илмий, бадий асарлар яратилган, юсак дид билан меъморчилик ёдгорликлари бунёд этилган. Ана шу бой мадания ва маънавий қадриятларимиз жаҳон маданияти раванқига муносиб ҳисса қўшган Бу нарса ҳозирги кунда жаҳон илмий жамоатчиликл томонидан тан олинган.

Муҳаммад Раҳимхон Соний подшо Россияси қўшинлари Хива хонлигига асоссиз равишда тажовуз қилганларида (1873 йил), уз мамлакатини душманларидан ҳимоя қилиш учун барча чора тadbирларни кўрган. Мамлакат мудофаасига раҳбарлик қилган. Бироқ душманининг кучи икки карра зиёд бўлганлиги ва у янги қурооллар билан қуроолланганлиги бонидан Хива аскарларидан устун келиб, хонликини босиб олишга муваффақ бўлган. Хива хонлиги Чор Россиянинг мустам

ламасига айланган. Бу аҳвол хон фаоллиятини қанчалик че-
гаралаб қўйишига қарамай, унинг ижодий бунёдкорлик иш-
ларини тўхтата олмади. У ўзининг яқин мулозимлари билан
бир қанча бор Москва, Петербург ва бошқа шаҳарларга бориб
шарҳлардаги фан ва маданият соҳасидаги янгиликлар билан та-
ъинлиб, уларни ўз мамлакатига татбиқ этишга ҳаракат қилди.
1880 йилда хоннинг топшириғи билан Хивада биринчи амбу-
латория очилди. 1884 йилда эса хон саройида биринчи рус
тўсем мактаби очилди, унда ўқувчиларга рус тили ва бошқа
дунёвий билимларни ўргатиш йўлга қўйилган.

1910-1912 йилларда хоннинг бош вазври Сайид Ислоҳ
Хўжаининг, ташаббуси ва моддий ёрдами билан Хивада почта
телеграф, касалхона, дориخона бинолари қурилиб ишга ту-
ширилди.

Муҳаммад Раҳимхон Соний даврида бир қанча масчит
мадасалар қурилган ва хонлиkning кўп ҳудудлари ободон-
лаштирилган.

МУҲАММАД МУРОД ДЕВОНБЕГИ

Муҳаммад Раҳимхон Соний даврида девонбеги лавозими
да ишлаган, хоннинг барча қирим-чиқим ишларига раҳбарлик
қилган. 1873 йилда Фон Кауфман бошчилигида подшо Рос-
сиясининг Хива хонлигига қарши босқинчилик уруши вақти
да хоннинг бўйруғи билан Хива аскарларининг катта бир
гuruhига бошчилик қилиб, Шарқ томонидан бостириб кета-
ётган Кауфман қўшинларига рўпара чиқиб, улар билан жанг
қилиб, кўп талафот етказган. Бироқ Хива аскарлари қанчалик
жардонавор жанг қилмасин, яхши қуролланган рус қўшинла-
ри устун келиб, девонбеги аскарларини чекинишга мажбур
қилган.

Фон Кауфман Хива хонлигини босиб олгач, рус қўшинла-
рига қарши жангда жонбозлик кўрсатган Муҳаммад Мурод
девонбеги ва яна бир қанча қаҳрамонларни унинг қўлига топ-
ширишни талаб қилади.

Фон Кауфман талаби билан Муҳаммад Мурод ҳибс қили-
ниб, Россияга 10 йилга сургун қилинади. Муҳаммад Раҳим-
хон Соний илтимоси билан Россия подшоҳи уни муддатидан
илгари, яъни 7 йилда қамоқдан озод қилади. Хивага келгач
яна ўз лавозимига қайта тикланади. 1901 йилда вафот этади

2. ЖАДИДЧИЛИК ВА ЁШ ХИВАЛИКЛАР ҲАРАКАТИ

Маълумки, 1873 йилда чор Россияси Хива хонлигини бо-
сиб олди ва Гандимён шартномасига мувофиқ, уни ўзининг
мустамлакасига айлантирди. Хива хонлиги Чоризмнинг ҳам
ашё базаси сифатида Россиянинг ички иқтисодий бозорига
тортилди.

Рус капиталистлари, банкирлари ва савдогарлари Хива
хонлигига келиб, ўзининг завод ва фабрикаларини, банклари,
ни қурдилар, бу ердаги арзон ҳам ашё бойликларини Рос-
сияга жўната бошладилар.

Капиталистик муносабатларни ривожланиши билан Хива
хонлигида ёш миллий буржуазия ҳам шакллана борди.

Хивалик савдогарлар, прогрессив кайфиятдаги илғор киши-
лар Россияда, Туркияда ва Оврупаннинг айрим давлатларида
 бўлиб, у ердаги илғор фан ва маданият билан танишиб қол-
масдан, бу мамлакатларнинг давлат бошқарув услубини ҳам
урганиб, Хива хонлигида ҳам давлатни Оврупадагидек маж-
лис (парламент) орқали бошқариш фикрларини илгари сура
бошладилар.

Шу нусида хонлиkning мустабид давлат бошқарув тизи-
мида тўб ўзгаришлар қилиш зарурлигини англаган тарақ-
қийпарвар демократик ҳаракат аста-секин шакллана борди ва
у тарихда жадидчилик ҳаракати номи билан маълум эди.

Россия мусулмонлари ҳаётида янги ҳодиса бўлган «усули
жадид»га Исроомбек Гаспирини (1852—1914) асос солди

Жадидчилик ҳаракати дастлаб мактаб-маориф (янги тип-
даги мактаблар очиш) ишлари билан шугулланган бўлса,
кейинчалик матбуот, театр ва ниҳоят сиёсий соҳалар би-
лан ҳам шугулланди.

XX аср бошларида шаклланган Хива жадидчилик ҳаракати
иккита оқимдан иборат эди. Унинг ўнг оқими ўлкада ри-
воз топаётган савдо-саноат капитали ҳамда йирик бойлар
вакилларини ўзига бирлаштирган. Бу оқимга хоннинг бош ва-
дири Исроом Хўжа бошчилик қилган. Жадидчиликнинг ўнг
оқими ўз олдида мамлакатда хон ҳокимиятини сақлаган ҳол-
да, социал иқтисодий ислохотлар ўтказиш орқали капиталис-
тик муносабатларининг ривожланишига кенг йўл очиб бе-
ришни мақсад қилиб қўйган.

Хива жадидчилиқ ҳаракатининг сўл оқими аса ўрта ва майда буржуазия, ҳунармандлар ҳамда меҳнаткашларнинг турли табақа вакилларини бирлаштирган. Бу оқимнинг раҳбари Бобо Охун Салимов бўлган. Сўл оқим аввал бошда-ноқ Хива хонлигида янги услубдаги жадид мактаблари очиш орқали халқ оммасининг маънавий-сиёсий онгини ва фаоллигини ўстиришни ўз олдига мақсад қилиб қўйган. Прогрессив кайфиятдаги савдо-сотиқ доиралари жадидларнинг сўл оқимини қувватлаб, 1904 йилда «Жамияти Хайрия»ни тузди-лар. Бу жамият жадидларга янги типдаги мактаблар очиш-да ёрдам берган.

Кейинчалик Хива жадидлари маърифий ишлар билан кифоя-ланиб қолмасдан хон истибдодига қарши кураш иши билан ҳам шуғулланганлар 1914 йил августидан бошлаб Хива жа-дидларининг сўл оқими Ёш хиваликлар ҳаракати деб ном-ланган. Бу ҳаракатнинг гоявий-ташкилий жиҳатдан шаклла-ниши ва мустаҳкамланишида Полвонийёз Ҳожи Юсупов, Бо-бо охун Салимов, Ҳусанбек Матмурод Деванбеги ўгли, назир Шоликоров, Мулла Жуманиёз Султонмуродов, Мулла Бекчон Раҳмонов, Худойберган Девоннов ва бошқаларнинг хизматла-ри катта. Ёш хиваликлар ҳаракатининг бошлиғи Полвонийёз Ҳожи Юсупов эди.

Полвонийёз Ҳожи Юсупов (1861—1936 йй.) Хива шаҳри-да майда савдогар oilасида туғилган. У 10 ёшигача ота-онаси қиёти остида ғам-ғуссани билмай болалик чоғларини ўтказган. Кейин ота-онаси оламдан ўтгач, амакаси Юсуфбой уни ўз тарбиясига олган. Хивадаги кўҳна услуб мактабида ўқиб, савод чиқарган. Сўнгра тижорат ишлари билан Москва, Петербург шаҳарларига, Туркия, Сурия, Миср мам-лакатларига сафар қилган. Бу давлатларнинг ижтимоий-иқти-содий ҳаёти билан танишиб катта таассуротлар билан Хива-га қайтиб келган. У араб форс ва рус тилларида бемалол гапириниш олган.

Полвонийёз Ҳожи Юсупов XIX аср охирларида Хивада пайдо бўлган жадидчилик ҳаракатининг сўл оқими Ёш хи-валиклар ҳаракатига бошчилик қилган.

Россияда 1917 йил февраль давлат тўнтарилиши ва оқ-подшоҳнинг тахтдан туширилиши Хива хонлиги итжимоий-сиёсий ҳаётига ҳам таъсир қилди. 1917 йил 4 апрель ку-ни Хива кўчаларида кўп кишилиқ намоёншлар бўлиб, «Пў-

қолсин зурлик, шафқатсиз жибр-зулм!». «Яшасин, озодлик!» деган шiorлар янгради. Намойишчиларга жадидлар, ёш хиваликлар бошчилилик қилдилар. Хивадаги Рус гарнизонининг аскарлари намоийшга қўшилиб, хонга қарши қўзғолон кўтаришга чақирган булсаларда, ёш хиваликлар ўз мақсадларининг тинч воситалар билан эришишга умид қилдилар.

Демократия кийфияти юксалган бир пайтда ёш Хиваликлар раҳбарлари Полвонийёз Ҳожи Юсупов, Назир Шоликорова хон олдига бориб, уни ён беришга кўндира олдилар. 1917 йил 5 апрель кунин Асфандиёрхон Хивада ёш Хиваликлар тағдим этган Манифестни имзоладй. Манифестга мувофиқ, Хивада янги давлат муассасалари—мажлис ва нозирлар кенгаши жорий қилинди. Бу ислохотлар жамиятнинг янги демократия йўлига кирганидан дарак берар эди. Бу янгитиклар ёш хиваликларни беҳад қувонтирди.

Ёш хиваликлар манифестни эълон қилиб, демократик ислохотлар дастурини баён қилдилар. Уларнинг мақсади мамлакатни ўзбошимчалик билан идора қилишга чек қўйиш. Хива хонига, шохзодаларга, бекларга ва вазирларга қарши пуллар ва мол-мулкларни халқиники деб эълон қилиш. Йирик заминдорларнинг ерларидан камбағаллар турмушини яхшилаш учун фойдаланиш, вақф ерлардан олинадиган барча даромадларни шарнат ҳукмига кўра фақат халқ маорифига сарфлаш. Хиванинг унумсиз ерларини сўғориш учун ариқлар қазииш, болаларга bepул таълим бериш учун ҳамма жойда мактаблар, bepул касалхона ва шифохоналар очииш, йўллар ва кўприкларни тузатишга киришиндан иборат эди.

Исфандиёр хон атрофига тўпланган йирик бойлар, пуқонийлар, маҳаллий амалдорлар мамлакатни демократия йўлида ривожланишга қарши эдилар.

1917 йил март кунин хон тарафдорлари Кўҳна Арк олдида махсус намоийш ташкил қилиб, ёш хиваликлар партиясини «диндан қайтганлар» деб эълон қилдилар. Мажлиси (Парламент) аъзолари, ёш хиваликлардан 17 киши қамоққа олинди, айримлари қатл қилинди. 23 май кунин мажлис (Парламент) тарқатилиб, хон ҳокимияти тўла тикланди. Ёш хиваликлар раҳбарлари Полвонийёз Ҳожи Юсупов, Назир Шоликорова, Мулла Ҳуманиёз Султонмуродов, Бобоҳон Саидимовлар Тошкент, Тўрткўл, Чоржўй томонларига қочиб кетишга мажбур бўлдилар.

Полвонийёз Ҳожи Юсупов Тошкентга келиб, бу ерда Ёш хиваликлар қўмитасини тузиб, ўз фаолиятини давом эттирди. Ушбу воқеадан кейин Ёш хиваликларнинг хонга бўлган «Ишончи» батамом йўқолди. Эндilikда улар хон ва унинг мустабид тузумига қарши очиқ кураш йўлига ўтишга мажбур бўлдилар. Бироқ, Ёш хиваликлар ихтиёрида хонга қарши курашиш учун зарур куч йўқ эди. Шунинг учун ҳам улар Туркистонда ва Амударё бўлимида (Тўртқўлда) ўрнатилган шўролар ҳукуматиға мурожаат қилиб, хон ҳокимиятини ағдарилшга ёрдам сўрашга мажбур бўлдилар. Ёш хиваликларнинг бу таклифи большевиклар ва шўраларға жуда маъқул бўлди. Чунки улар тез орада Хива хонлигини тугатиб, унинг ўрнида Хоразм шўролари ҳукуматини ўрнатиш ниятида эдилар.

Ёш Хиваликлар партияси большевиклар ҳамда шўролар ҳукумати қўролли кучларига таяниб, ўша вақтда Хивага таклиф қилинган ва хонлик жилловини ўз қўлига олиб, шўролар ва Ёш хиваликларға қарши кескин курашаётган Жунаидхон қўролли кучларига қарши уруш бошладилар.

Бу уруш деярлик икки йил давом этди. Охир натижада Шўролар қўшинлари Жунаидхон аскарлари устидан ғалаба қозондилар. 1920 йил 1 февраль куни қизил қўшинлар билан бирга Хивага Ёш хиваликлар қўмитаси ҳам кириб келди. 2 февраль куни Хива хони Сайид Абдулла тахтдан воз кечганлиги ҳақидаги манифестга имзо чекишга мажбур бўлди.

Хивада бутун ҳокимият 5 кишидан иборат муваққат ҳукумат—ревком қўлига ўтди. 1920 йил 27-30 апрель кунлари Хивада бутун Хоразм халқ вакилларининг биринчи қурултойи бўлиб, унда «Хоразм халқ» шўролар ҳукумати сэйланди. Бу ҳукуматнинг биринчи раиси лавозимига Ёш хиваликлар партиясининг раҳбари Полвонийёз Ҳожи Юсупов сайланди. Янги ҳукумат 1920 йил 13 сентябрь куни РСФСР ҳукумати билан давлат шартномасини имзолади. Бу ҳужжатға мувофиқ, РСФСР ҳукумати «ХХР»нинг мустақиллиги ва дахлсизлигини тан олди. Полвонийёз Ҳожи Юсупов ҳукумати ўзини мустақил давлат ҳисоблаб, мустақил сиёсат юргизишга ҳаракат қилди. Бироқ РСФСР ҳукуматининг Хивадаги комитет ҳуқуқли вакиллари бунга йўл қўйишмади. Улар ўлкани аввалгидек мустамлака ҳолатида сақлашга уриндилар. Ҳукумат бошқарувининг барча жиддий масалаларида Хоразмнинг янги маҳаллий ҳукумати билан РСФСРнинг Хивадаги комитет ҳу-

қуқли вакиллари ўртасида кескин келишмовчиликлар ва на-
рама-қаршиликлар рўй берди.

1921 йил 6 март кўни РСФСРнинг Хивадаги коми-
дуқуқли вакили М. Сафроновнинг буйруғи билан Нурилло
бойдаги ҳукумат уйи қизил аскарлар томонидан ўраб олинди
ва купгина ҳукумат аъзолари қамоққа олинди. Бу ғайрири-
нуний равишда, зуравонлик билан амалга оширилган давлат
тўнтариш эди. Шу билан Полвонийёз Ҳожи Юсупов ҳукум-
ати ағдариб ташланди. Большевиклар томонидан тузилган
кейинги «ХХР» ҳукуматларининг тақдири ҳам ана шундай
бўлди.

1920 йил 2 февралда Хивада рўй берган сиёсий ларза
«Халқ инқилоби» эдими ёки давлат тўнтариш эдими?

Большевиклар ўзларининг босқинчилик, зуравонлик сиё-
сатини дунё халқлари олдида ниқоблаш мақсадида, Хива хон-
лигида содир бўлган сиёсий zilzilани «Хоразм халқ инқи-
лоби» деб эълон қилишга шошилдилар. Аслини олганда эса
Хоразмда том маънода «Халқ инқилоби» бўлган эмас, бат-
ки большевиклар томонидан муҳолифчи Ёш хиваликлар
иштирокида амалга оширилган давлат тўнтариш бўлган. Чун-
ки «Инқилоб»да кенг халқ оммаси қатнашган эмас. Ун-
да аҳолининг баъзи бир хон сиёсатидан ўша норози бўлган
ва шу сабабдан Ёш хиваликларга эргашган озчилик қисми-
гина қатнашган, холос.

«Инқилоб»ни амалга оширган асосий кучлар—большевик-
лар ва уларнинг қуролли кучлари бўлди. Ёш хиваликлар эса
уларга беихтиёр ёрдам бердилар.

Ёш хиваликлар хон мустабид тузумини ағдариб, мамлакат-
ни мустақил равишда буржуа-демократик йўлдан ривожлани-
ши учун кенг имкониятлар яратиб бериш тарафдори эдилар.
Бироқ кейинчалик большевикларнинг янги ҳукумат таркибига
кириб олиши ва улани шўролаштириш бу табиий эволюцион
ривожланиш жараёنларини бузилишига олиб келди. Чунки
большевиклар Лениннинг ўз ривожлантиришдан орқада қол-
ган халқлар «Илгор рус» пролетариатининг ёрдамида капи-
талистик ривожланиш босқичидан сакраб, бирданига социа-
лизмга ўтишлари мумкин, деган ҳаётда ўзини оқламаган
иззирисига асосланиб, ҳали патеринархал-феодал муносабат-
лари ҳукм сураётган жамиятда социализм йўлига ўта бошла-
дилар. Бу мақсадни амалга ошириш учун зуравонликка тая-

ниб, хусусий мулкни мулкдорлардан тортиб олиш ва шу не-
гизда ижтимоий-социалистик мулкни барпо қилишга кириш-
дилар. Бу ҳаракат йўқсиллар билан мулкдорлар ўртасида
синфий курашнинг кескинлашувига, ағдар-тўнтарларга, кўп
қон тўкишга, фуқаролар урушига олиб келди. Улар ривож-
ланишнинг эволюцион йўлини инкор этиб, эҳраволик йўли-
ни тантадилар.

Хоразм шароитини ҳисобга олиб, буржуа-демократик эво-
люцион йўли қўллаб-қувватлаган Ёш хиваликлари таъкиб
остиға олдилар, уларни буржуа миллатчилигида айблаб қув-
рин-сурғун қила бошладилар.

Шуни ҳам қайд қилиш жоизки, «инқилоб» сўзи бу ўлкага
четдан, Россиядан келтирилган эди. Инқилоб ясаб, фуқаро-
лар уруши қилиб, минглаган одамларни беҳудо қонини тўкиш,
шаҳар ва қишлоқларни вайрон қилиш йўли билан бир жа-
миятдан иккинчи жамиятга ўтиш бизнинг халқимиз учун ёт
нарсга бўлган.

Жўнаидхон босқини ва хон зулмига қарши халқ норозилиги-
дан усталик билан фойдаланган большевиклар ўзларини
«Халқ ғамхўри, озодлик, эркинлик, мустақиллик тарафдор-
лари» сифатида намоён қилиб, ҳақиқатда эса ўлкани чо-
рэм мустамлакасида янги шаклдаги шўролар мустамлакасиға
айлантириш учун курашдилар.

Фойдаланилган адабиётлар ва манбалар рўйхати

1. Ислон Каримов. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида. Хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. —Тошкент, Ўзбекистон, 1997 й.
2. Ислон Каримов. Хиванинг 2500 йиллигига бағишланган таътанали маросимда сўзланган нутқ. «Хоразм ҳақиқати» 1997 йил, 22 октябрь.
3. Ислон Каримов. Тарихий хотирасиз келажак нўқ «Туркистон» 1998 йил, 22 август.
4. Абулғозий Баҳодирхон. Шажарайн турк. Тошкент 1992
5. Абулғозий Баҳодирхон. Шажарайн тарокима.—Тошкент 1995.
6. Абул Фазл Баиҳоки. История Масуда (1030-1041), Тошкент, 1962.
7. Абул Қосим Маҳмуд аз-Замахшарий. Нозик иборатлар, Тошкент, 1992.
8. Абдуллаев Х. Хоразм адиблари, Урганч, 1998.
9. Абдуллаев А. А. Очерки истории развития медицины в Хорезме, Ташкент, 1980.
10. Абдурасулов Абдулла. Социально-экономическая и культурная жизнь города Хивы в конце XIX нач. XX вв, Ташкент, 1998.
11. Авеста. Изб аини егимни Душанба, Адиб., 1990
12. Аҳмедов Б. Тарихдан сабоқлар, Тошкент, 1994
13. Баёнчй, Муҳаммад Юсуф, Шажарайн Хоразмшоҳий, Тошкент, 1991.
14. Болтаев А. Хива хонлари шажараси, Қўлжама 101 ыарақ.
15. Беоуний урта асрнинг буюк олими.—Тошкент, 1950.
16. Беруний А. Р. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар, таътанган асарлар, том, Тошкент, 1968.
17. Беруни. Сборник статей под ред. С. П. Токаева. М. —Л. 1950.
18. Бичурин Н. Я. (Накинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. т. I—II. М.—Л. 1950; т. III. М., 1953.
19. Буниятов З. М. Государство Хорезмшахов—Анустегинидов (1097—1231). М., 1986.

20. Булатова В. А., Ноткин Н. И. Архитектурные памятники Хивы. Ташкент, 1963.
21. Булгаков П. Г. Жизнь и труды Беруни.—Ташкент «Фан» 1972.
22. Вамбери А. Путешествие по Средней Азии. Изд. второе. М., 1874.
23. Ахмедов Бурибой. Амир Темура. Исторический роман. Ташкент, 1995.
24. Веселовский Н. И. Очерк историко-географических сведений о Хивинском ханстве от древнейших времен до настоящего СПб., 1977.
25. Великий ученный средневековья Ал-Хорезмий, Ташкент, 1985.
26. Геродот. История. Кн. первая. КЛНО (Историки античности в двух томах—М.: Правда, 1989.
27. Гуломов Я. Г. Хоразмининг суғорилиш тарихи (Қадимги замонлардон ҳозиргача)—Ташкент, 1959.
28. Гуломов Я. Г. Памятники города Хивы. (Труды института языка, литературы и истории Узбекистанского филиала АН СССР. Серия: История археология. Вып. 3 Ташкент.
29. Давлатёр Раҳим. Шихназар Матрасул. Феруз: шох ва шоир қисмати. Ташкент, 1991.
30. Данилевский Г. И. Описание Хивы и Хивинского ханства. Составлено в 1843 году..., Записки Русского географического общества, кн. V.—СПб., 1851.
31. Джабборов Н. М. Городское ремесло узбеков Хорезма в конце XIX и начале XX в. Историко-этнографический очерк. М., 1954.
32. Древние авторы о Средней Азии. (VI в. до н. э.—III в. н. э.) Хрестоматия, под ред. Л. В. Бамснова. Ташкент, 1940.
33. Ибн Атабшох. Амир Темура тарихи. 1-ва 2-китоб. Ташкент, 1992.
34. Иванов П. П. Архив Хивинских ханов XIX века. Исследование и описание документов и историческим введением. Л., 1940.
35. История древнего Востока. М., 1998.
36. Истиқоятнинг илмий ва маданий меъроси—учинчи минг йилликка, Бухоро ва Хива шаҳарларининг 2500 йил

лигига бағишланган халқаро симпозиум тезислари, Тошкент, 1997.

37. Пўлдошев М. Ю. Хива хонлигида феодал ер эгаллиги ва давлат тузилиши. Тошкент, 1959.

38. Кой Крылган-кала, М., 1967.

39. Материалы по истории Туркмен и Туркмении, том I. М.—Л., 1939, том 2, М.—Л., 1938.

40. Мамбетуллаев М. История и культура Южного Хорезма античной эпохи. Ташкент, 1994.

41. Муравьев Н. Н. Путешествие в Туркмению и Хиву в 1819-1820 гг., ч. 1, М., 1822, ч. 2, М., 1822.

42. Мухаммад ал-Хоразми. Математические трактаты (перевод Ю. Х. Капелевича и В. А. Резенфельда). Ташкент, 1964.

43. Муниров К. Мунис, Огаҳий ва Бағний тарихий асарлари, Тошкент, 1960.

44. Мухаммаджанов А. Р. ва Насматов Т. Бухоро ва Хиванинг Россия билан муносабатлари тарихига доир баъзи манбалар (Я. Г. Гуломов таҳрири остида). Тошкент, 1957.

45. Норқулов К. Беруний ва Хоразм. Тошкент, 1973.

46. Низомиддин Шомий. Зафарнома. Тошкент, 1996.

47. Поппе Н. К. Монгольский словарь, Мукаддимат ал-абад., часть I—II. М. Л., 1938.

48. Пугаченкова Г. А. и Ремкель Л. И. Выдающиеся памятники архитектуры Узбекистана. Ташкент, 1958.

49. Рапопорт Ю. А. Из истории религии Древнего Хорезма, М., 1971.

50. Рашид ад-дин. Сборник летописей, том 1-3, М.—Л., 1952-1960.

51. Толстов С. П. Қадимги Хоразм маданиятини излаб Тошкент, 1964.

52. Толстов С. П. Древний Хорезм, М., 1948.

53. Тура Қиличев. Хоразм халқ театри, Тошкент, 1988.

54. Фрейман А. А. Хорезмский язык. Материалы и исследования, ч. 1, М.—Л., 1951.

55. Хива—жаҳон маданиятини дурдонаси, Урганч, 1997.

56. Худойберди ибн—Қўшмуҳаммад. Дили гаройиб, қўл-бзма, 260 нарақ.

57. Хива давлат ҳужжатлари, II жилд (М. Ғ Пўлдошев таҳрири остида), Тошкент, 1960.

58. Хоразм тарихи. 1-ва 2-жилд. Урганч. 1997.
59. Ҳасанов Х. Ёрта осийлик географ ва сайёҳлар. Тошкент. 1964.
60. Хина минг гумбаз шаҳри, Тошкент. 1997.
61. Шарқ табобати, Тошкент. 1994.
62. Шихаб ад-Дин Мухаммад ан-Насави. Жизнеописание султана Джалал ад-Дина Манкбурны (Перевод с арабского З. М. Буниятова), Баку. 1973.
63. Юсупов Полвонийёз Ҳожи. Ёш хивалилар тарихи. (Хотиралар) Қўлёзма, 450 varaқ.
64. Ҳамиджон Ҳамидов. Олис—яқин юлдузлар. Тошкент. «Чўлпон». 1990.

СУНИГ СУЗ УРНИДА

Қўлингиздаги ушбу рисола Президентимиз Ислоҳ Каримовнинг Хива шаҳрининг 2500 йиллигига бағишланган тантанали маросимда сузлаган тарихий нутқида ва 1908 йил 26 июл куни бир гуруҳ тарихчи олимлар билан учрашувда, «Тарихий хотирасиз келажак йўқ» номли рисоласида ҳамда бошқа илмий мақолаларида кўтарилган, Хоразм тарихига онд муаммоларни кенг кўламли ёритишга бағишланган.

Китоб катта илмий изланишлар, археологик тадқиқотлар, тарихий манбалар асосида битилди. Асарни яратиш жараёнида Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби, фалсафа фанлари доктори И. Жабборов, ЎзРФА тарих институтининг илмий ходими, тарих фанлари доктори Д. Бобожонова беинтибат, ҳолисона ёрдам бердилар.

Шунингдек, бу асарни яратилишида Маъмур Академияси раиси, академик Азимбой Садуллаевнинг хизматлари катта. Мазкур рисола у кишининг бевосита раҳбарлиги ва ҳомийлигида чоп этилди.

Биз, муаллифлар, А. Садуллаевга, ёрдам берган барча олимларга, шунингдек, Огаҳий номидаги жамғарма раиси, шоир ва драматург Комил Авазга ўз миннатдорчилигини билдирамыз.

Албатта, китоб баъзи бир камчиликлар ва нуқсонлардан ҳоли эмас. Бу ҳақда китобхонлар ўз фикр ва мулоҳазаларини айтади деб умид қиламыз.

МУНДАРИЖА

СУЗ БОШИ.

3-4

1 БОБ. Хоразм днёрнда ўзбек давлатчилигига асос солиниши.

1. Хоразм воҳасида илк давлатчилик ва Хоразм давлатининг шаклланиши 4-10
2. Хоразм давлатини бошқарган сулолалар. 10-12
 - 1) Хоразмшўҳлар шажараси 12-14
 - 2) Хива хонлари шажараси 14-20
 - 3) Хоразмшўҳлар ва Хива хонлари пойтахтлари 20-21
 - 4) Хоразм давлатчилиги тарихидаги муҳим сана-лар 22-41
3. Хоразмда давлат бошқариш тартиби ва услуб-ларининг тарихан такомиллашиб бориши 41-67

II БОБ. Хиванинн жаҳон маданияти тараққиётида тутал-ури ва роли

1. Жаҳон маданияти марказларидан бири бўлмиш Хиванинн шаҳар сифатида шаклланиши ва тарихий тараққиёти. 67-84
2. Хива нафис санъат, адабиёт ва шеърини маскани 84-98
3. Хиванинн тарихий обидалари Шарқ меъморчи-лигининг юксак намуналари. 98-100

III. БОБ. Хоразмда одамзод тарихидаги илк академияла-рда бири бўлган Маъмун академиясининг ташкил топиши.

1. «Байтул ҳикма» — донишмандлар уйи. 100-103
2. Маъмун академиясининг ташкил топиши ва ту-гатилиши. 103-110
4. Маъмун академияси олимларининг жаҳон илм-фани тараққиётига қўшган ҳиссаси. 110-132

5. Хорамда Маъмун академиясининг қайтадан тикланиши. 132-139

IV БОБ. Хоразм илк дунёвий динлардан бўлмиш Зар-душтийлик дини ва унинг муқаддас китоби «Авесто» ватани

1. Зардуштийлик динининг вужудга келиши ва унинг моҳияти. 139-143
2. «Авесто» — жаҳон маданияти дурдонаси. 144-148

V БОБ. Хоразмда жавонмардлик ҳаракати.

1. Жавонмардлик ҳаракатининг буюк намоёндалари 149-163
2. Жадидчилик ва ёш хиваликлар ҳаракати 166-171

Фойдаланилган адабиётлар ва манбалар рўйхати 172-175

Сўнг сўз ўрнида 176

На узбекском языке научно-популярное издание
МАТЪЯКУБ МАТНИЯЗОВ.
АБДУЛЛА САТЛИКОВ

Хорезм в мировой истории и культуре

Масъул муҳаррир:

АЗИМБОЙ САДУЛЛАЕВ.

Ал-Хоразмий номидаги Урганч
давлат университети ректори,
Хоразм Маъмун Академияси
раиси, академик.

Тақризчилар:

И. ЖАББОРОВ.

Ўзбекистонда хизмат кўрсатган
Фан арбоби, ф. ф. д., профессор.

Д. БОБОЖОНОВА,

тарих фанлари доктори.

Бадний муҳаррир Комил Аваз, рассом Солий Қо-
диров, техмуҳаррир Қўзибой Саапов, мусаҳҳиҳлар
Рўзимбой Йўлдошев, Озод Сотлинов.

Босмахонада 26.09.99 да берилди. Босишга 28.09.99 да
рухсат этилди. Бичими 60х84, 9.7 б.т. Буюртма № 9 б. Ада-
ди 1000 нусхада. Баҳоси келишилган нархда.

Огаҳий номидаги Хоразм вилоят жамғармаси

«Хоразм» нашриёти

О. Абдолов номидаги вилоят босмахонаси.

Урганч шаҳри 74000

Азиз ўқувчилар! Хоразм тарихига оид масалаларни кенг
қўламада ўз ичига олган мазкур асарда Хиванинг жаҳон тари-
хи ва маданиятида тутган ўрни ва мавқеи, Хоразмда ўзбек
давлатчилигига асос солиниши, зардуштийлик дини ҳамда
унинг муқаддас асари «Авесто»нинг яратилиши, Маъмун
Академиясининг ташкил қилиниши илмий жиҳатдан асослаб
берилган. Айниқса, адабиёт ҳамда мусиқа санъати ривожла-
ниши ва бу соҳада ижод қилган машҳур ёзувчилар, шоирлар
бастакорлар фаолияти батафсил баён этилган.

Катта илмий ва тарбиявий аҳамиятга эга бўлмиш маз-
кур асар сизнинг доимий маслакдошингиз бўлиб қолади де-
ган умиддамиз.